

Johan M. Snoek

Soms moet
een mens
kleur
bekennen

Een terugblik op 70 jaar

Johan Snoek (geb. 1920) was van 1953 tot 1985 gereformeerd predikant. Het grootste deel van die periode was hij rechtstreeks betrokken bij het gesprek tussen het Joodse volk en de kerken (resp. ruim 11 jaar als evangelisatiepredikant van de Schotse Kerk in Tiberias en 5 jaar als hoofd van de Sectie Kerk en het Joodse Volk van de Wereldraad van Kerken in Genève).

Sinds 1985 is hij emeritus.

Vanaf 1938 hield hij een openhartig dagboek bij, dat hij in 1991 voor zijn kinderen uitwerkte tot een familieboek.

Gezien de vele contacten die hij in zijn werk opbouwde, werd het dagboek voor uitgave bewerkt.

Het bevat veel belangwekkende achtergrondinformatie over kerkelijke en politieke zaken uit die periode, zoals de contacten van de Wereldraad met Israël, met joodse groeperingen en met Palestijnen en uiteraard de periode in Israël, die veel tact en beleid vroeg.

Zijn houding tijdens het verzet in de oorlogsjaren leerde hem, ook in zijn latere leven niet bang te zijn voor een afwijkend standpunt waar dat nodig was ('kleur te bekennen').

Door het historisch gehalte is dit boek meer dan een persoonlijke terugblik.

KOK KAMPEN

ISBN 90-242-6095-7

9 789024 260959

NUGI 631

Johan. M. Snoek

SOMS MOET EEN MENS
KLEUR BEKENNEN

(Een terugblik op zeventig jaar)

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J.H. KOK – KAMPEN

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG/CIP

@ Uitgeversmaatschappij J.H. Kok B.V., Kampen 1992

Omslagontwerp Dick Prins DPD

NUGI 631

ISBN 90 242 6095 7

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding 7

DEEL 1: ACHTERGROND; DE EERSTE TWINTIG JAAR

1. Veranderende wereld	11
2. Snoeken en De Nooijen	17
3. Weduwe in Gorkum	21
4. Het begin in Renkum(1926-1929)	24
5. Groei (1929-1932)	29
6. De crisis(1932-1935)	31
7. Het leren van een vak (1935-1938)	35
8. Wisselend toneel (1938-1940)	40

DEEL 11: DE TWEDE WERELDOORLOG (1940-1945)

9. 10 mei 1940 en de dagen erna	45
---------------------------------	----

10. Speldeprikken	50
11. De zaken gaan door	55
12. Waarom pleegde men verzet?	60
13. Onderdrukking en verzet gaan ook door	
14. De grote staking	70
15. "Professioneel" verzet: de LO	76
16. Wim gevangen genomen	83
17. Naar het einde?	91
18. Het geloof	99
19. De slag bij Arnhem	103
20. Torenstraat 5, Ede	110
21. Ede: Nachtegaallaan	117

DEEL 111: VERANDERINGEN (1945-1957)

22. Terug in Renkum	127
23. Jeugd en Evangelie	135
24. Amsterdam (1949-1953)	140
25. Woldendorp (1953-1957)	147

DEEL IV: KERK EN ISRAEL (1957-1975)

26. Schotland, Baarn (1957-1958)	157
27. Tiberias: het begin	161
28. Nieuwe mensen, nieuwe wegen	170
29. Problemen en uitdagingen	178
30. Nes Ammim	186
31. De zesdaagse oorlog	19
32. Israël: slotperiode	196
33. Wormerveer (1969/1970)	205
34. Genève: situatie, het begin	209
35. Genève - vervolg	216
36. De Jom Kippoer-oorlog en erna	224
37. Genève: slot	231

DEEL V: TERUG IN NEDERLAND

38. Oostvoorne en Tinte (1975-1980)	239
39. De beste periode: twee verpleeghuizen (1980-1986)	246
40. Joden en Palestijnen	255
41. Het bezoek van Khoury	264
42. Emeritus	269
Gebruikte afkortingen	278
Literatuurlijst	279
Register van persoonsnamen	280

INLEIDING

Zomer 1991 heb ik eens het een en ander op papiergezet van wat zich in de loop van zeventig jaren voor mijn ogen had afgespeeld. Het werd een soort reis in de tijd; spannend, want ik beleefde het opnieuw: vaak met verbazing, vaak ook opnieuw met iets van de angst uit de tijd van de tweede wereldoorlog ervarend, of met een gevoel van betrokkenheid zowel bij Joden als Palestijnen.

De titel van het verhaal luidde dan ook: **Zeventig jaren**, het was een relaas. bestemd voor familieconsumptie. Een paar citaten uit het eerste hoofdstuk (Bedoeling en opzet):

“Soms denk ik: wat zou het leuk zijn om te weten hoe mijn voorouders (zeg: in de tijd van Napoleon) geleefd en gedacht hebben. De 'mondelijke overlevering' gaat al een heel eind terug: mijn grootvader Willem de Nooij maakte als volwassene de Doleantie (kerkscheuring) in 1886 mee en kon daar dus over vertellen. Het verhaal gaat dat zijn grootvader als jongen de kozakken in 1813 de stad Arnhem heeft zien binnenkomen.”

“Sommige inzichten zullen later ongetwijfeld lachwekkend lijken; nu al glimlach ik af en toe over vroegere opvattingen. In iedere tijd heeft men op bepaalde punten een veel te enge blik. Voortdurende bijstelling (of zelfs radicale verandering) is nodig.”

“Het is mijn bedoeling om fouten die we maakten niet onder de mat te vegen.

Evenmin overigens ben ik van plan om een klaagzang over het verleden aan te heffen. Interessant lijkt het wel, zo veel mogelijk na te gaan hoe mensen tot verandering van inzicht komen.

“Vanaf 1938 hield ik een 'dagboek' bij. Lang, niet iedere dag werd daar in geschreven: weken, maanden soms gingen voorbij zonder een enkele aantekening. Toch is het een waardevol hulpmiddel, niet het minst ook voor het oproepen van herinneringen. Voor wat betreft 1938-1945 maakte ik ook gebruik van het dagboek van mijn zus, Maria Snoek.”

Het opschrijven ging vlot en ik had er plezier in. Je moet niet bang zijn om je idealen én je falen te laten zien aan kinderen en kleinkinderen (als die groot geworden, het verhaal tenminste willen lezen).

De zaak werd wat ingewikkelder toen ik halverwege was, mijn uitgever van deze onderneming hoorde en vroeg het manuscript wanneer het klaar was te mogen lezen. Zulks geschiedde en hij bleek ervoor te voelen het te publiceren. Mijn gevoelens waren gemengd. Enerzijds is het aantrekkelijk de mogelijkheid te krijgen om eigen (soms met moeite) verworven inzichten kenbaar te maken aan een wijdere kring van lezers dan die van familieleden. Anderzijds bevatte het verhaal veel persoonlijke elementen. Zou het manuscript wel om te werken zijn?

Veel waardering heb ik voor de heer G. Brinkman, die namens de uitgever mijn redacteur en adviseur was. Hij heeft me goede raad gegeven. We hebben in het eerste deel (“De eerste twintig jaar”) twee/derde geschrappt; weinig daarentegen in het tweede deel (“De tweede wereldoorlog”). Deel IV en deel V zijn hier en daar soms wat

bekort, soms ook uitgebreid. Hoofdstuk 30 - over Nes Ammim - had ik al wel geschreven maar niet opgenomen in het familie-relaas; wel dus in deze tweede versie.

Het gemeente-archief Renkum was behulpzaam bij het vinden van initialen en het controleren van een aantal details en data; daarvoor mijn dank.

Laat je een passage staan als het gaat om een persoonlijke biecht of om je verwijderd raken van het christelijke geloof en de terugkomst daarna? Als ik het gevoel had gehad te schrijven voor publicatie, was veel niet op papier gezet wat nu toch bleef staan. Op één punt ben ik, in het overleg met mijn redacteur, zo hard als een spijker geweest: _De geboorteverhalen van de vijf kinderen komen er óf geen van alle in, óf allemaal.- Het is het laatste geworden. Sommige anekdotes zullen - zo hoop ik - de functie hebben van kruiden bij de maaltijd: ze zijn niet strikt nodig maar voegen wel toe aan de smaak.

Terdege ben ik me ervan bewust dat in mijn verhaal kwesties aangesneden worden waarover zeer verschillend gedacht wordt. Het was mijn pogen, geen doekjes te winden om de eigen keuze maar tegelijkertijd duidelijk te maken hoe ik - soms stap voor stap - tot een bepaalde keuze kwam.

Het ligt in de rede dat anderen, wier levensloop nu eenmaal heel anders was dan die van mij, soms tot heel andere keuzen en standpunten komen dan ik. Daar heb ik geen moeite mee; verschillen zullen er blijven.

Rotterdam, april 1992

DEEL 1: ACHTERGROND; DE EERSTE TWINTIG JAAR

1. VERANDERENDE WERELD

Er is wel gezegd dat er in de twintigste eeuw meer veranderingen in de manier van leven (van de mensen dan altijd) zijn geweest, dan in alle eeuwen die eraan vooraf gingen. En die veranderingen gaan nog steeds door, in snel tempo!

De huishouding

In de huishouding is alles veel gemakkelijker geworden, en ook meer comfortabel. Toen ik een kind van een jaar of vier was (zo ver gaat mijn herinnering terug), hadden we geen warm stromend water en geen vaste wastafels. Op de slaapkamer stond een tafeltje met een grote stenen of blikken kom en een kan met water, een z.g. lampetstel. Die gebruikte je om je 's morgens te wassen. 's Winters, als het vroom, zat er soms een laagje ijs in de kan en het water was dan natuurlijk ook ijskoud.

Er was nog geen douche of bad. Eens per week kreeg je - of gaf je jezelf - een grote beurt, met behulp van een grote zinken teil met water. De kleren werden gewassen in een grote tobbe: een moderne wasmachine was er nog niet, laat staan een droogtrommel.

Centrale verwarming kenden we evenmin: de huiskamer (en alleen die) werd verwarmd door middel van een kachel of een haard. Ook op school stond er een grote kachel in ieder klaslokaal. Er werd gestookt met antraciet, cokes, briketten of eierkolen. Het meeste daarvan kwam uit de Limburgse mijnen; een deel voerde Nederland in. Naast de kachel of haard stond een kolenkit, en die moest geregeld gevuld worden.

De kolenvoorraad werd door de meeste mensen bewaard in de schuur; het was namelijk een stoffige boel. Later, in Renkum, woonden we op een bovenhuis en we hadden dus geen schuur. De kolen werden toen beneden bewaard in een kolenhok, en het was de taak van de jongens om geregeld af te dalen met een lege kolenkit en met een volle weer terug te komen.

De kelder (bijna ieder huis had er één) werd gebruikt voor het zo koel mogelijk bewaren van levensmiddelen, want er waren nog nauwelijks koelkasten. Je haalde dus veel minder eten tegelijk in huis dan nu en toch bedierf er gedurende een warme zomer zo wel het één of ander.

Ik kan me niet anders herinneren of we hadden elektrisch licht, maar dat gold toen nog lang niet voor iedereen. De straten in Gorkum werden verlicht door middel van gaslampen. 's Avonds ging een mannetje langs om ze aan te steken, met een soort trekhaak.

Bij ons thuis werd er op een gasstel gekookt. Anderen hadden een fornuis in de keuken, dat met kolen of gas gestookt werd. In 1934 schafte moeder een elektrisch fornuis aan; je kreeg dan een goedkoper tarief en we gebruikten veel elektriciteit (ook

voor de textielzaak met etalages waar we boven woonden). Iemand kwam eerst les geven in het gebruik van het fornuis.

Er waren toen nog geen stofzuigers. Wel hooikisten, waarin een pan met eten gezet kon worden, zodat het eten gaar werd en/of lang warm gehouden kon worden. Je vindt ze nu nog wel hier en daar.

Thuis hadden we - toen ik een kleuter was - al een wc (afkorting van "water-closet") maar heel vaak was er alleen maar een plee, eigenlijk niet meer dan een ingebouwde ton met een rond gat erin en een deksel erop. Natuurlijk rook dat niet zo fris en op het platteland was "het huisje" daarom vaak buiten de deur gehouden: een gebouwtje in de tuin.

De meeste veranderingen zijn pas gekomen na de tweede wereldoorlog, na 1945 dus.

Het vervoer

Wat het vervoer betreft, je zag toen ik nog een kleuter was op straat geen auto. Toch moeten ze er al wel geweest zijn, want Ford begon met zijn massaproductie in 1908. De eerste vrachtwagen die ik me herinner hadden de ooms De Nooij gehuurd, om ons en de inboedel van Gorkum naar Renkum te verhuizen. Dat is voorjaar 1926 geweest.

Het was een sensatie in de familie toen - in de jaren dertig - oom Jan de Nooij, die smid in Bennekom was en bovendien pompen aanlegde, een oude bus kocht voor zijn bedrijf. Hij en tante Cor hadden 10 kinderen en tijdens een familiefeestje werd er dan ook gerijmd: "Onze Cor was in de wolken, want ze kon de bus bevolken." En in Ede en omstreken begon oom Ko de Nooij rond te rijden in een Fordje: hij bezocht klanten van de verffabriek Macostan.

Het wegennet was niet berekend op de snelle groei van het aantal auto's. Er waren nog geen vierbaanswegen - met de aanleg daarvan begonnen de Duitsers in ons land tijdens de bezetting 1940-1945, uit strategische overwegingen. Er waren evenmin stoplichten: in de steden stonden op drukke kruispunten verkeersagenten het verkeer te regelen, en dat zou doorgaan tot jaren na de oorlog.

Er waren wel treinen, zij het dat ze getrokken werden door een locomotief die met steenkool gestookt werd. Een reis per trein liet dan ook z'n sporen van roet na.

12

Voor het streekvervoer was er bovendien de tram, bijv. die van Utrecht - langs Rhenen en Wageningen - naar Arnhem. Die liep in Renkum door de Dorpsstraat (die tegenwoordig alleen voor voetgangers bestemd is!), maar dat leverde toen geen onoverkomelijke verkeersproblemen op want er reden immers nog maar weinig auto's. Aan de ene kant van het eigenlijke dorp was er een tramhalte, en een tweede aan de andere kant.

Verder zag je nogal wat verkeer met paard en wagen in de straat: de melkboer bediende daarmee zijn klanten, evenals de groenteboer. Ook zag je mensen met een handkar, voor transport of om te venten. Er was een vrachtrijder op Arnhem, met paard en wagen.

Na de tweede wereldoorlog heeft in het streekvervoer de autobus enorme terreinwinst geboekt.

Fietsen zijn er, voor zover ik me kan herinneren, altijd geweest. Maar de encyclopedie vertelt, dat in 1868 de eerste fietsenfabriek in Nederland werd opgericht en dat omstreeks 1900 de fiets in Nederland populair werd. Mijn tante Cor vertelt, dat opa De Nooij in Ede de eerste was (of één van de eersten) die een fiets kocht. Dat is in 1895 geweest. Hij was schilder en had een karwei in Harskamp. Erheen lopen nam veel tijd en die fiets heeft zijn geld wel opgebracht. Hij kostte fl 100,-, een fors bedrag toen.

Er waren lieden die het rijden op een fiets maar duivelswerk vonden. Zij waren al gauw in de minderheid. Veel langer heeft het geduurd eer het fietsen ook aan vrouwen en meisjes toegestaan was: menigeen vreesde dat de zedelijkheid daar ernstig door zou worden aangetast. Nog veel langer bleef de vraag of je op *zondag* fietsen mocht de gemoederen bezig houden. Daarover was men het nog lang niet eens in mijn eerste gemeente (Woldendorp, Groningen) in 1953.

Vliegtuigen waren er nog niet, behalve dan een paar militaire die aan het eind van de eerste wereldoorlog ook een rol hebben gespeeld. Het vliegverkeer begon zich te ontplooiën in de jaren dertig. Men richtte zich allereerst op “Nederlands Indië” (Indonesië). Voor een min of meer gewone sterveling was een reis per vliegtuig niet weggelegd. Het was iets wat niet eens in je gedachten opkwam.

Volwassenen gingen overigens bijna of helemaal niet met vakantie. hoogstens eens een dagje uit, als de belangen van het bedrijf of de zaak het toelieten. Maar wij als kinderen mochten, gedurende de schoolvakanties, vaak logeren bij familie in Ede, Bennekom, Heesum, Barneveld of Gorkum.

Massamedia

We komen nu toe aan wat tegenwoordig de massa-media genoemd wordt. Er was een dagblad (bij ons thuis: De Standaard), een weekblad en een kerkblad.

13

De eerste radio's (bij ons kwam er pas eind jaren dertig een) waren grote, zware apparaten. Transistors kwamen pas ver na de oorlog in zwang.

Pas na de oorlog kwam de tv er: in Engeland eerder dan in Nederland. In ons land begon men in 1951, met één zender, in zwart-wit. Vrij gauw hadden mijn schoonouders een toestel. In het begin ging, als je de tv aanzette, het licht uit en de gordijnen dicht. Men meende, het dan beter te kunnen zien; trouwens, in de bioscoop zat je ook geheel in het donker. Volgens de statistiek waren er in 1957 in Nederland 23900 tv-toestellen.

Wij vertrokken in 1958 naar Israël en daar was toen nog geen tv. Toen we in 1969 voor een jaar terug naar Nederland kwamen, hebben we een tv aangeschaft (zwart/wit).

Pas in 1980 kochten we een tv met beeld in kleur; dat bestond toen al enkele jaren. In 1988 kwam de video-recorder (in 1969 begonnen).

Communicatie-middelen

Wat de communicatie-middelen betreft was (en is) de telefoon belangrijk.

Het lukt me niet me te herinneren wanneer we een telefoon kregen, maar het is nog wel na te zien, wanneer het gebruik ervan algemeen werd. De eerste jaren was de telefoon nog niet automatisch: een telefoniste bracht de verbinding tot stand.

Omstreeks 1930 werd het district Arnhem, waartoe Renkum behoorde, geautomatiseerd: een kabel werd daartoe door de Dorpsstraat gelegd. Sindsdien kon je zelf je nummer draaien, binnen het district Arnhem tenminste. Voor nummers daarbuiten had je de telefoniste nog wel nodig.

Vele jaren later (Woldendorp, 1953) zou ons blijken dat de automatisering nog niet tot Groningen was doorgedrongen. De merkwaardige situaties die dat soms opleverde zullen in een later hoofdstuk verhaald worden. En dan te bedenken, dat je nu naar vele landen ter wereld automatisch kunt telefoneren. Zo “draaien” we Hans en Rommie, in Nicaragua, in minder dan een minuut.

De postgiro vergemakkelijkte het overmaken en ontvangen van geld. Het was veel eenvoudiger dan het bankverkeer. Eerst hadden alle grote bedrijven een girorekening, daarna eveneens kleinere. De giro werd gaandeweg populair, ook onder particulieren.

Nog twee apparaten moeten vermeld worden: in de loop der jaren kwam de schrijfmachine in gebruik. Die raakt nu weer op de achtergrond, omdat steeds meer mensen een tekstverwerker aanschaffen. Wat mijzelf betreft: ik nam mijn tekstverwerker twee jaar geleden (1989) over van mijn zoon Hans, toen die naar Nicaragua vertrok.

De fax behoort tot de allernieuwste communicatiemiddelen. Velen gebruiken dit apparaat vlijtig; ik heb de fax niet nodig en dus blijft het voor mij vreemd.

14

Het feit dat er toen nog niet (zoals tegenwoordig) een vloedgolf van informatie over je uitgestort werd, terwijl ook het aanbod van ontspanning en verstrooiing (de bioscoop heb ik nog niet eens vermeld) toen veel en veel kleiner was dan nu, had invloed op de manier van leven.

Uiteraard miste men de dingen niet die er nog niet waren, want we wisten immers niet eens dat ze mogelijk en bereikbaar waren. Er was meer tijd om alle zaken rustig af te handelen.

De winkels waren open van 's morgens 8 tot 's avonds 8 en op zaterdag tot minstens 10 uur, en dat zonder middagpauze en zonder een vrije dag of middag; afgezien van de zondag dan. Toch waren er toen waarschijnlijk minder overspannen mensen dan tegenwoordig. Het tempo was gemoedelijk.

Verenigingsleven

Er was ook veel meer tijd beschikbaar - en interesse aanwezig - voor verenigingsleven. Dat werd bovendien bevorderd door de zogenaamde verzuiling: men had de eigen groep (Rooms-katholieken, protestanten, socialisten en - in mindere mate - ook liberalen) uitgebouwd tot een sterke eenheid, die “op alle terreinen des levens” beslag probeerde te leggen.

Vooral de Gereformeerden waren sterk in het organiseren. Zij liepen voorop in de politiek (de Anti-Revolutionaire partij) en in de vakbeweging (het Christelijk Nationaal vakverbond). Op direct-Gereformeerd terrein had je de knapen- en meisjes, mannen- en vrouwenverenigingen. De knapenvereniging (12-16) en de jongelingsvereniging (vanaf 16) hebben veel voor me betekend.

Vooral vele mannen besteedden hun avonduren aan het bijwonen van vergaderingen: de Anti-Revolutionaire kiesvereniging, de oudervereniging van de plaatselijke christelijke school (die onderwijzers benoemde, enz.), de reeds genoemde mannenvereniging, en de kerkeradsvergadering.

De kinderen gingen vanaf hun twaalfde jaar wekelijks een uur naar de catechisatie (onderwijs van de kerk). 's Zondags was er twee maal een kerkdienst: als kind ging je in ieder geval mee naar de eerste zodra je een jaar of vijf was, denk ik: de kerk had toen nog geen crèches, of een kinder-nevendienst. Vanaf je twaalfde jaar werd je geacht ook naar de middagdienst te gaan.

De eigen "zuil" zorgde voor groepscontrole (ik zal daar later nog nare voorbeelden van geven) maar ook voor een gevoel van geborgenheid.

15

Sociale zekerheid

Misschien nog belangrijker dan al het voorafgaande was het feit dat er veel minder sociale zekerheid was; geen ouderdomspensioen: dat werd pas voorlopig ingevoerd 31 december 1948 (noodwet Drees) en definitief in 1956. Geen ziekteverzekering: moeder moest, toen haar oudste dochter een ongeluk overkwam, de twee operaties zelf betalen. Ook geen goede verzekering tegen werkeloosheid: hoogstens een uitkering beneden het bestaansminimum.

Het spreekt vanzelf dat het diaconaat van de kerk toen een veel duidelijker functie had dan nu (van werelddiaconaat wisten we toen nog niet). Maar de manier waarop die functie werd uitgeoefend, leidde vaak tot diepe gevoelens van verbittering bij degenen die geholpen werden; al was het maar tengevolge van de koppeling van geestelijke en materiële waarden: "We helpen jullie financieel, maar dan behoort het hele gezin wel trouw de kerkdiensten te bezoeken".

De levensverwachting was stukken lager dan nu. Volgens de statistiek werden (1860-1870) vrouwen gemiddeld 40,7 jaar oud en mannen 38,4 jaar. In het jaar 1875 stierf nog één op de vijf babies binnen het jaar. Dank zij de komst van de Kruis-verenigingen zouden de overlevingskansen van pasgeborenen aanzienlijk toenemen.

De "pil" was nog niet uitgevonden en evenmin waren er condooms te koop. Maar niet alleen daarom waren de gezinnen veel groter. Nog afgezien van veler overtuiging dat "kinderen een zegen des Heren zijn", betekenden ze ook een zekere garantie voor de toekomst, in een tijd toen er nog geen ouderdomspensioen bestond: kinderen zorgden als regel voor hun bejaarde ouders.

De drie factoren (afname van de zuigelingensterfte, de komst van ouderdomspensioen en van voorbehoedmiddelen) leidden tot een daling van het kindertal.

16

2. SNOEKEN EN DE NOOIJEN

Snoek

De stamboom van de Snoeken - generaties lang geboren en overleden te Gorinchem (of Gorkum) - gaat terug op ene Johannes Snoek, die geboren werd in het jaar 1713. Zijn kleinzoon heette ook Johannes, leefde in de tijd van Napoleon en was van beroep havenmeester.

Blijkbaar naar hem genoemd was zijn kleinzoon en mijn overgrootvader: Johannes, kleermaker te Gorkum (1831-1921) hij moet mij, zijn achterkleinkind, dus gekend hebben, want ik ben in 1920 geboren. Hij was de vader van Johannes Martinus Snoek, mijn grootvader, naar wie ik genoemd ben.

De familie Snoek had zich gevoegd bij de groep die in het jaar 1834 de Hervormde kerk verlaten had (de "Afscheiding"). In 1892 zouden Afscheiding en de z.g. Doleantie - waarover later meer - zich verenigen tot de Gereformeerde kerken in Nederland.

Mijn grootvader werd geboren in 1864. Hij trouwde, toen hij 21 jaar oud was, met Jannigje de Kool, de dochter van een vlasboer te Bolnes; zij was toen 22.

Grootvader Snoek heeft niet voor de kleermakerij van zijn vader gekozen, maar begon een manufacturezaak (textiel-detailhandel, zouden we nu zeggen) aan de Langendijk in Gorkum. Blijkbaar heeft hij gevoel voor de handel gehad, want de zaak floreerde.

Eens brak er brand uit; het gezin met alle kinderen kon zich ternauwernood redden. Het pand liep veel schade op en een deel van de voorraad verbrandde of was bedorven door bluswater. Grootvader Snoek hield daarop een grote opruiming, waar veel kopers op af kwamen. Dus kwam hij al gauw 'waterschade-textiel' te kort en hij kocht een nieuwe voorraad in, die werd aangevoerd met een schip dat lag aangemeerd in de haven achter het pand. Met een brede glimlach moet opa Snoek tegen de zich verdringende klanten geroepen hebben: "Deze dekens komen rechtstreeks uit het water" (van de haven dus). En men kocht.

Er werden tien kinderen geboren: drie ervan overleden al jong. Door de generatie van mijn grootouders werd zonder meer aanvaard, dat "kinderen een zegen des Heren" zijn, ook als het gezin enorm groot werd. Gezinnen met tien kinderen of nog meer waren heel gewoon.

17

Toch schreef mijn oma Snoek eens, toen er een kind in de familie kort na de geboorte was overleden: "Dat is verdrietig; want als je ze eenmaal hebt, wil je ze toch graag houden". "Als je ze eenmaal hebt..."; dus zichzelf is blijkbaar niet altijd onverdeeld blij geweest, als ze weer in verwachting was.

Grootvader Snoek overleed in 1909, toen hij pas 45 jaar was. De oudste twee zoons, Govert (mijn vader) en Johan moesten nu de zaak drijven; ze waren pas 20 en 18 jaar.

De de Nooijen

Mijn grootvader, Willem de Nooij, werd geboren te Lunteren in het jaar 1853. Zijn moeder was ongehuwd - iets wat door hemzelf later blijktbaar als een grote schande werd ervaren, want hij heeft er nooit over gepraat. Toch heeft vader de Nooij de moeder van zijn kind kort na diens geboorte alsnog gehuwd. Hij vestigde zich te Ede als huisschilder, maar overleed reeds in 1855, 29 jaar oud.

Willem de Nooij trouwde op 6 februari 1880 met Maria Doornebal, een boerendochter. Hij was toen 26 jaar oud, zij 22. Er kwamen kinderen: zes dochters en zes zoons. Het eerste - een meisje - overleed toen het vier jaar was. De anderen werden allen volwassen. Mijn moeder, Maria (geb. in 1893) was de achtste.

Grootvader en grootmoeder de Nooij waren Hervormd en kerkelijk zeer meelevend. Omdat ze bezwaren hadden tegen de inhoud van de evangelieverkondiging van de predikant te Ede, zijn ze vier jaar lang 's zondags te Renkum naar de kerk gegaan. Die afstand (ruim 12 km) werd gelopen - fietsen op zondag was toen ondenkbaar.

In 1886 ontplooidde zich in de Ned. Hervormde kerk een protestbeweging, de Doleantie; “doleren” is klagen: men klaagde over het lage peil van het geestelijk leven. Onder leiding van Abraham Kuyper verliet men de Hervormde kerk. Het echtpaar de Nooij voegde zich bij deze beweging. Dat heeft hem menige klant gekost.

Om de sfeer in het gezin te tekenen: snoep was er nooit in huis; een kind dat zich bezeerd had, kreeg een rozijn als troost en een verjaardagstractatie bestond uit één reep chocolade, verdeeld in zoveel stukjes als er gezinsleden waren.

In de schuur bij het huis hield men één, later twee varkens: één voor eigen gebruik en één om van uit te delen. Wat verder weg was een moestuin, 'de hof'. Daarin moesten de kinderen regelmatig helpen en konden ze ook spelen.

18

Grootmoeder de Nooij is in 1928 overleden. Grootvader de Nooij zou, begin 1944, overlijden, op ruim negentig-jarige leeftijd. Hij had een soort droge humor. Toen hij, al ver in de 80, eens viel en een been brak, werd gevreesd dat dat voor hem het einde zou zijn. Maar nee, hij herstelde, zij het dat hij wat bleef trekken met dat ene been. Daar was niets meer aan te doen, zei de behandelende arts. Waarop grootvader: “Dan zal ik dus mijn leven lang een invalide man blijven”.

Mijn moeder leerde als jong meisje het “manufactuurvak”; ze werkte enkele jaren in een zaak te Arnhem. Het was de bedoeling, dat ze, samen met een oudere zuster, een winkel in manufacturen te Ede zou beginnen. De familie onderhandelde al over een stuk grond. Maar de gebeurtenissen zouden een heel andere loop nemen dan men zich had voorgesteld.

Snoek-de Nooij

Dochter Maria zou nog een poos bij een firma gaan werken, om “met etaleren enz. (met name ook de inkoop) op de hoogte te komen”. Die firma werd de fa. Snoek te Gorkum. Maar Govert Snoek en Maria de Nooij werden op elkaar verliefd, wilden zich gaan verlobben en binnen niet te lange tijd trouwen.

De plannen voor de manufacturenzaak in Ede konden nu niet doorgaan, want het was juist moeder die de vakkennis zou inbrengen. Gelukkig kon het intussen aangekochte perceel weer van de hand worden gedaan, met winst zelfs.

Het huwelijk werd voltrokken op 26 oktober 1916. Grootvader de Nooij vond, dat een bruid een *zwarte* bruidsjacon behoorde te dragen; dat had zijn oudste dochter enkele jaren eerder dan ook gedaan. Wit werd als uitermate werelds beschouwd.

Maar deze a.s. bruid wilde nu juist zo graag in het wit trouwen. Er werd een compromis gevonden: de kleur van de bruidsjacon zou blauw worden. Waarop moeder een zeer licht-blauwe stof uitzocht - die op de trouwfoto wit lijkt. Op de trouwdag is grootvader de Nooij wel geschrokken, maar hij heeft er verder geen drama van gemaakt.

Het eerste kind, een dochter, werd geboren in 1918; ze kreeg de naam Maria (naar grootmoeder de Nooij). In 1920 kwam ik ter wereld; in 1922 werd weer een zoon geboren, Wim (vernoemd naar grootvader de Nooij).

Een tijd lang hebben vader en moeder bezwaren gehad tegen de kinderdoop en toen Wim geboren werd, is met hen over die bezwaren gesproken door ds. K. Schilder, toen predikant in Gorkum, later professor te Kampen en bekend geworden door de kerkscheuring in 1944. Tenslotte is Wim toen toch gedoopt, door ds. Schilder.

19

In 1917 was een Naamloze Vennootschap opgericht waarvan de broers Govert en Johan Snoek de directeurs werden. Hun zaak te Gorkum werd in de NV ingebracht; een zaak te Leerdam, waarvan hun broer Henk de leiding kreeg, werd aangekocht. Vervolgens kocht de NV een textielzaak in Haarlem. Daarop volgden nog Leiden en Apeldoorn.

De twee broers stonden nu aan het hoofd van een schijnbaar bloeiend en zich snel ontplooiend filiaalbedrijf. Bankiers te Gorkum (ook gereformeerd; dat moet vertrouwen gegeven hebben) hadden hun deze opzet aanbevolen en de koop van meer zaken aangemoedigd: de bank was bereid krediet te geven.

Maar de gebroeders Snoek waren zo het eigen bezit (de zaak in Gorkum) kwijtgeraakt, in ruil voor aandelen in de NV. Bovendien hadden beide broers een borgstelling aan de bank moeten ondertekenen ten bedrage van fl 50.000,-. Naar ruwe schatting zou dat bedrag nu, na 75 jaar geldontwaarding, voor de waarde van een miljoen staan.

Voorlopig schenen de zakelijke bomen tot in de hemel te groeien, misschien ook omdat het nog de tijd van de eerste wereldoorlog was, waarin goed verdiend werd.

Govert Snoek had, toen hij trouwde, een levensverzekering afgesloten: in geval van zijn overlijden, zou aan zijn weduwe fl 10.000,- worden uitgekeerd.

Na de eerste wereldoorlog kwam er een recessie. Het werd moeilijker om zaken te doen; omzet en winst gingen hollend achteruit. De waarde van de aandelen NV Gebroeders Snoek zakte als een baksteen.

Moeder vertelde later, dat eens een schipper bij hen thuis aanbelde en de nominale waarde van de aandelen die hij gekocht had, terug eiste. Dat ging natuurlijk niet. Maar directeur Snoek woonde zelf wel in een prachtig huis en dat versterkte uiteraard de agressie van de bezoeker jegens hem.

Toen kwam er ook nog ziekte in de familie. Ik was de eerste die typhus opliep. Vader moet het via mij gekregen hebben. Hij is 20 dagen ziek geweest en toen, 34 jaar oud, overleden. Moeder was 29; ze bleef achter met kinderen van 4 1/2, bijna 3 en ruim een half jaar oud.

Op 16 april 1923 overleed vader, op 30 april werd zijn salaris als directeur van de NV gebroeders Snoek voor het laatst uitbetaald. Een weduwenpensioen was er toen nog niet; de aandelen leverden geen dividend meer op. Moeder bleef met haar drie kinderen zonder inkomen achter. Maar de levensverzekering keerde fl 10.000, - uit.

20

3. WEDUWE IN GORKUM

Moeder was diepbedroefd. Bovendien waren er nijpende financiële problemen. Tante Nel Snoek, een jongere zus van vader en onderwijzeres, had haar fl 300, - geleend; eens vroeg moeder uitstel van terugbetaling. Tante Nel begon te huilen, pakte de schuldbekentenis en verscheurde die: nooit wilde zij dat geld terughebben.

Nadat ze weggegaan was, heeft moeder de snippers verzameld en aan elkaar geplakt; de schuldbekentenis werd bewaard. Toen, vele jaren later, tante Nel aan rheuma leed, heeft moeder voor haar een pensioen in Renkum gevonden en haar vriendelijk begeleid, tot aan tante Nels einde.

Het huis aan de Kalkhaven was groot. Moeder besloot om kamers te gaan verhuren. Gorkum was een garnizoensstad en vaak was er wel een officier wiens gezin elders woonde, maar die voor een paar maanden kamers in Gorkum zocht. Het Rijk betaalde een redelijk bedrag als pensioengeld. Dat bedrag was voor moeder een uitkomst.

Het schijnt dat het overlijden van vader mij als kind een of ander trauma bezorgd heeft, misschien omdat ik ziek in de slaapkamer lag toen hij stierf. Blijkbaar nam ik m'n toevlucht tot een soort regressie: ik gedroeg me als een baby, kwijlde en bleef een brabbeltaaltje spreken.

De huisdokter gaf moeder het advies, me in alles m'n zin te geven. Het resultaat was: een stierlijk verwend kind. Gevreesd werd bovendien dat de vierjarige Johan ernstig gestoord of althans achterlijk was.

Moeder is toen met me naar een kinderpsychiater in Rotterdam gegaan. Die zei: "Dat jongetje is niet achterlijk maar hij mist z'n vader; hij zou een tijdje in een ander gezin moeten zijn. Wat voor familie hebt U?" Moeder begon haar broers op te noemen: "De oudste broer heeft zeven kinderen, de volgende heeft geen kinderen, dan weer een gezin met negen kinderen".

De arts vond dat ik in een groot gezin onder de voet gelopen zou worden, en in een gezin zonder kinderen te veel aandacht zou krijgen. Maar oom Hendrik en tante Anna de Nooij in Heelsum, met twee kinderen, en oom Ko en tante Anna de Nooij in Ede, ook met twee kinderen, dat was geschikt. In die twee gezinnen heb ik een paar maanden doorgebracht.

Uit de eerste kinderjaren in Gorkum herinner ik me dat we een prachtige sringebloom in de tuin hadden, en een vijver. Achter in de tuin was een schutting en een prieeltje, met een deur achterin die op slot was. Maar eens

21

was die deur even open (vermoedelijk om brandstof binnen te brengen) en ik kon voor 't eerst van m'n leven de wereld achter ons huis ontdekken. Daar was, in plaats van de keurige Kalkhaven, een straat met kinderen in armoedige kleren, en hun moeders zaten zo maar op de stoep voor de deur van hun huis.

Het zijn niet altijd de grote dingen die je je herinnert. Meestal gaat het om iets nieuws, een ontdekking. Op de Kalkhaven was dichtbij ons een grote tuin rondom een prachtig huis, veel mooier nog dan het onze. Daar woonde een bejaarde dame.

Blijkbaar was me verteld, dat oude mensen op een zeker moment gaan sterven. Zeker was me meegedeeld dat mijn gestorven vader in de hemel was. Ik vroeg dus belangstellend: "Als die oude mevrouw sterft, gaat ze dan ook naar de hemel?" Mijn moeder keek ernstig en zei peinzend: "Nee, ik denk het niet". "Maar heeft die mevrouw dan de Here Jezus niet lief?", vroeg ik verbaasd. Dat bleek niet het geval te zijn. Het waren twee ontdekkingen, die ik als schokkend ervaren heb.

Een ander inzicht werd mijn deel, toen ik opperde dat kleine kinderen natuurlijk wel, maar grote mensen geen zonde meer doen. Mijn moeder antwoordde met stelligheid dat grote mensen soms ook nog zonde doen, zelfs nog wel grotere zonden dan kinderen. Dat was voor mij toen onmogelijk te bevatten.

Wie ooit in Gorkum komt, zou eens - het liefst op een mooie heldere dag - de toren moeten beklimmen (255 treden). Hij is ruim 60 m hoog; je hebt er een prachtig uitzicht.

Dichtbij lijkt het punt, waar Maas en Waal bij elkaar komen en samen de Merwede worden. De dom te Utrecht is duidelijk te zien. De wereld maakt een lilliputter-achtige indruk. Je ziet een trein aankomen, en je ziet schepen op de rivier. Vroeger kon je zelfs soldaten zien oefenen op het plein van de kazerne. Gorkum is een charmant stadje. Toen waren er nog geen buitenwijken.

Moeder heeft er, samen met vader, een paar gelukkige jaren doorgebracht. Dat waren ook jaren van maatschappelijk aanzien. Maar toen vader gestorven was en het

ook nog met de firma Snoek in dalende lijn ging, was het een heel verdrietige tijd en heeft moeder het gevoel gehad, dat ze maatschappelijk niet meer meetelde.

Vooraf vanwege de onzekere inkomsten moest er raad geschaft worden. Moeders familie heeft daar een grote rol in gespeeld. Men kwam tot de conclusie dat ze het beste kon gaan proberen, profijt te trekken van het vak dat ze geleerd had: ze moest ergens een manufacturenzaak kopen voor het geld, dat uitgekeerd was door de levensverzekering bij vaders overlijden.

Het lag voorde hand dat men zocht inde buurt van Ede; en jawel, de heer Koers te Renkum bood zijn manufacturenzaak te koop aan.

22

4. HET BEGIN IN RENKUM (1926-1929)

Voorafgaand aan de te nemen beslissing, werd er een soort familieraad in Heelsum gehouden, waar moeders broers (Jan uit Bennekom, Zwerus en Ko uit Ede en Hendrik uit Heelsum) haar hielpen om de kwestie aan alle kanten te bekijken. Als de zaak in Renkum nu eens niet zou floreren? Of als de bank betaling van het bedrag van de borgstelling zou vorderen?

De kans daarop leek groter, als moeder onroerend goed bezat: dat zou dan in beslag genomen kunnen worden. Maar de heer Koers wilde zijn zaak verkopen, niet verhuren. Moeder heeft toen gezegd: “Als Gideon een teken mocht vragen (zie Richteren 6 en 7), dan mag ik dat ook: als Koers van mening verandert en bereid is het pand te verhuren en alleen de inventaris te verkopen, is dat voor mij het teken dat dit de weg is. Maar als hij er op blijft staan om ook het pand te verkopen, dan is dat voor mij een aanwijzing, dat ik er verder niet op in moet gaan”.

Koers was bereid, het pand te verhuren en de overeenkomst werd getekend, met recht van koop na enkele jaren. Die koop is toen ook gesloten (voor fl 13.000,-), zij het dat oom Ko op papier de eigenaar werd, omdat het gevaar van de borgstelling nog niet was geweken. Toen dat wel het geval was, werd moeder ook formeel eigenares.

Zo kwamen we te wonen aan de Dorpsstraat; links was een sigarenzaak - later een kapper - en daarnaast een zaak in comestibles (fijne eetwaren); rechts een groenten-, en daarnaast een kruidenierswinkel. Die laatste twee zijn, na de verwoesting in 1944, niet herbouwd, omdat men in het midden van het dorp een plein projecteerde.

Zakenvrouw

Moeder pakte een en ander voortvarend aan. Haar kinderen werden eerst in nieuwe kleren gestoken (in Gorkum was het armoe troef geweest en dat was aan de kleren te zien), die nu in de eigen zaak voorradig waren. Goederen, voorzover die min of meer uit de mode waren, werden in een grote opruiming van de hand gedaan: zodoende kwam er ruimte en geld voor nieuwe voorraad, en tegelijk was zo'n “overname-opruiming” een goede reclame.

Ook aan andere dingen merkten de Renkummers, dat de zaak een nieuwe eigenares had gekregen. Voorganger Koers had zijn zaak ook op zondagochtenden geopend (hij was RK); moeder begon daar niet aan. Integendeel:

24

ook de rolgordijnen van de etalages gingen op zaterdagavond omlaag en ze bleven omlaag tot maandagmorgen: “Zondag is zondag”.

Koers had een bediende gehad, Chris, die in moeders dienst was overgegaan. Chris voorzag, tengevolge de sluiting op zondag, een ernstig verlies aan klanten. Moeder hield voet bij stuk; de klanten bleven komen en de zaak floreerde.

Pas veel later heb ik begrepen, hoe zeer een karakter gevormd wordt, ook door de omstandigheden. Moeder moest als alleenstaande vrouw de kost verdienen voor zichzelf en haar gezin, en dat in een tijd waarin mannelijke dominantie vanzelfsprekend scheen. Ze kon het zich niet veroorloven, zich de kaas van het brood te laten eten, en het gevolg was dat ze krachtig optrad. Op den duur leek het, of ze van nature een krachtige persoonlijkheid was. Ook dat was trouwens het geval, maar bovendien dwong de situatie haar, op te treden zoals ze deed. Een paar voorbeelden.

Bediende Chris zei eens, met een glimlachje: “Er is een reiziger (vertegenwoordiger van een textielfabrikant of -grossier) geweest en die zag mij voor de eigenaar van de zaak aan”. Waarop moeder kalm antwoordde: “Dat hindert niet; zo lang jij en ik maar precies weten, hoe de vork in de steel zit, is er niets aan de hand”.

Eens stuurde een firma twee reizigers tegelijk. Moeder, om te voorkomen dat het getalsmatig overwicht haar tot onberaden inkopen zou brengen, zei: “Wil één van de heren zo vriendelijk zijn, weg te gaan? Anders zullen we geen zaken doen.”

Een andere keer hoorde een reiziger, dat er iemand in het gezin jarig was. Prompt ging hij bij de bakker aan de overkant een doos gebakjes halen; maar de gebakjes werden niet geaccepteerd. “Zorgt U maar dat Uw prijzen scherp-concurrerend zijn; op gebakjes stellen we geen prijs”, voegde moeder hem toe. Later zei ze tegen ons: “Als je tegen scherpe prijzen inkoopt, dan kun je zelf wel gebakjes betalen.”

Moeder zou haar hele verdere leven (bijna 50 jaar) weduwe blijven: de avances van een “aanbidder” wees ze resoluut van de hand. “Het gaat hem vermoedelijk meer om wat ik heb (een bloeiende zaak), dan om wat ik ben”, zo overdacht ze. Belangrijker nog was het feit dat ze zielsveel van vader gehouden had, en de gedachte dat een ander zijn plaats zou innemen, onverdraaglijk vond.

We woonden boven de zaak: ook bediende Chris was intern. Een huishoudster zwaaide boven de scepter. Eerst hadden we “tante Nies”, een Groningse, drie jaar lang. Daarna heeft het nogal eens gewisseld. Al vrij gauw solliciteerde Chris naar een andere betrekking en vertrok.

25

Moeders familie kwam vaak op bezoek, ook om inkopen te doen. De familie kreeg 10% korting, maar daarom ging het niet: het was een teken van solidariteit.

Eens was moeder ziek en ze kreeg bezoek van oom Zwerus en tante Costera de Nooij uit Ede, Het moet kort na de overname van de zaak zijn geweest, en moeder zag het op dat moment allemaal somber in. “Och kom,” zei oom Zwerus, “niet zo somber; de winkel stond vol klanten en ik zag dat Chris die grote deken aan 't verkopen was”.

Daar fleurde moeder aanzienlijk van op: “Dat is een dure deken en ik was bang dat we er een strop aan zouden krijgen”.

Maar even later hoorde ze van Chris: “Uw broer en schoonzuster hebben die deken gekocht”. Waarop moeder tegen hen zei: “Natuurlijk vind ik het fijn dat we die deken verkocht hebben, maar jullie bent geen echte klanten want jullie zijn familie”. Waarop oom Zwerus: “Nou nog mooier; we zijn wel degelijk echte klanten. Alleen: we zijn klanten die nooit bij je weg zullen lopen!” En zo was het ook.

Kerkelijk leven

Later heeft moeder er vaak over geklaagd dat, nadat vader overleden was, de bezoeken van andere echtparen gaandeweg uitbleven: een vrouw alleen, daar ging je niet zo gemakkelijk heen.

Uiteraard waren er andere alleenstaande vrouwen, maar ten eerste had moeder - omdat de zaak haar bijna volledig in beslag nam - weinig tijd beschikbaar voor sociale contacten of vriendschappen; en ten tweede zaten we nog helemaal in de tijd van de zogenaamde verzuiling: ieder behoorde tot de eigen groep en kwam daar - afgezien van zakelijke relaties - nauwelijks buiten.

In Renkum lag het toentertijd, zelfs tussen Hervormden en Gereformeerden, nog niet zo vriendschappelijk. Eens nodigde moeder een Hervormde onderwijzeres uit om een avond bij haar op bezoek te komen. De invitatie werd aanvaard, maar: “Doet U dan de voordeurlamp uit!”

’s Zondags ging het gezin naar de kerk. Zodra de kinderen twaalf jaar oud waren, “mochten” ze ook naar de middagdienst. Maar zo ver waren we dus nog niet.

Eens zat er een jonge vrouw voorin de kerk en deed “schuldbelijdenis”: ze was ongehuwd moeder geworden, en dat nog wel van een getrouwde man (die niet-Gereformeerd was en dus buiten schot bleef). Nu zien we zoiets als een ergerlijk staaltje van groepscontrole en van schijnheiligheid; en dat was het ook.

26

Vooruitstrevend was “tante Anna van de Torenstraat”, de jongste zus van moeder. Ze logeerde bij ons en het gesprek kwam op de vraag, wat je nu wel en wat je beslist niet mocht doen op zondag. Tante Anna zei: “Je mag alle dingen doen die je prettig vindt; alleen de vervelende dingen, die moet je niet doen want de zondag hoort een feestdag te zijn.”

Een voor die tijd opmerkelijke uitspraak, en daarom onthoudt een kind die. Moeder zal toen wel wat minder ruim in haar uitleg zijn geweest, maar zeker heeft ze de zondag als een feestdag ervaren: ze moest de hele week keihard werken en op zondag hoefde dat niet. Eens, op een zondag, liep ze tevreden rond en begon ze zo maar te dichten:

O zondag, schoonste aller dagen,
O zondag, schoon geschenk van God.
Hoe zouden wij dit leven dragen,
Hoe droegen wij dit aardse lot,
Als gij niet telkens kwaamt verblijden,
Als gij niet telkens rust geeft weer;

Totdat we, aan 't einde aller tijden

Voor eeuwig rusten bij de Heer.

Geen verheven poëzie, maar de woorden kwamen wel uit haar hart.

Ieder gezin kreeg eens per jaar huisbezoek; dat werd gebracht door twee ouderlingen, of door de dominee en een ouderling. In ieder geval waren het twee mannen, want vrouwen mochten niet kiezen en niet gekozen worden; geen diaken of ouderling zijn dus, laat staan predikant.

Natuurlijk kon zo'n bezoek ontaarden in een soort inquisitie; Maarten 't Hart heeft een dergelijk huisbezoek beschreven in “Een vlucht regenwulpen”. Later komt nog een huisbezoek ter sprake, waarop ikzelf in heftig conflict kwam met een ouderling.

Toch, over het eerste huisbezoek te Renkum (we waren toen te klein om erbij te zijn) sprak moeder later met veel waardering; “broeder van der Laan” was begonnen te informeren naar het overlijden van vader, vroeg toen om zijn foto en zette die midden op tafel: “Zo hebben we het gevoel dat Uw man er bij is”.

Van een later huisbezoek herinner ik me het slot. Het was de gewoonte om te vragen of de bezochte - behalve het reeds besprokene - nog iets aan de orde wilde stellen. Dat bleek het geval te zijn. Vriendelijk maar beslist begon moeder de broeders uit te leggen, dat ze het maar vreemd vond: zij had de taak om als moeder drie kinderen op te voeden in het christelijke geloof; van haar werd ook verwacht, dat ze trouw ter kerke kwam en dat ze financieel naar vermogen bijdroeg. “Maar”, zo vervolgde ze, “ik heb niet het recht om te stemmen, of voor een ambt gekozen te worden. In alles mag en behoort ik mee te doen, behalve op dit ene punt.”

Ze verzocht de broeders, een en ander op de kerkeraad te rapporteren.

Het zou nog jaren duren, eer vrouwen het actief en passief kiesrecht in de kerk kregen.

27

School

Aan de jaren op de lagere school heb ik geen onverdeeld vrolijke herinnering overgehouden. Achteraf zie je jezelf zoals anderen je gezien moeten hebben: een mager jongetje, met een brilletje op, goed in rekenen maar slecht in gymnastiek en in voetballen.

De psychiater had gezegd: “Johan is genezen, als hij durft te vechten met een andere jongen”. Eens vocht ik, en mijn zusje kwam dat thuis melden met duidelijke afkeuring. Toen bleek dat ik het gewonnen had, toonde moeder zich tot onze verbazing tevreden. Achteraf bezien: dat jongetje was ook de enige die ik aankon en aandurfde. Dat vechten is nooit veel geworden.

Onze onderwijzer liet me soms de sommen van m'n klasgenoten nazien. Dat was gemakkelijk voor hem, en voor mij een soort status; het maakte me niet liefder bij m'n kameraadjes.

Een onbetekenend voorval herinner ik me; we liepen als jongetjes van een jaar of acht uit school naar huis en zeiden tegen elkaar: “Vroeger gebeurde er tenminste nog eens iets, met de watergeuzen en zo; een oorlog is toch maar iets spannends”.

Omstreeks die tijd leek het namelijk een moment, of er oorlog zou kunnen komen tussen Nederland en België. Na een dag al bleek het hele geschil op een misverstand te berusten; we waren teleurgesteld. Niemand heeft toen vermoed, dat we later ons portie aan oorlog zouden krijgen, en dat veel meer dan ons lief was.

5. GROEI (1929-1932)

De borgstelling

In 1928 was de Gorkumse bank, waarvan vader en oom Johan als directie van de N.V. Gebroeders Snoek grote sommen geleend hadden, failliet gegaan. Ze hadden, als garantie tot terugbetaling, een borgstelling van fl 50.000,- getekend waarbij elk van de broers voor het volle bedrag aansprakelijk was. De zaken gingen slecht en de firma Snoek kon niet terugbetalen. Toen de bank “sprong”, werd die borgstelling een soort zwaard van Damocles dat dreigend boven ons hoofd hing, ook al was vader gestorven: moeder had zijn erfenis aanvaard en daarmee ook alle verplichtingen.

Toen de definitieve liquidatie van de bank plaatsvond, was het duidelijk dat er bij oom Johan in Gorkum niets te halen viel. Maar gold dat ook voor de nu in Renkum wonende weduwe van de andere ondertekenaar van de borgstelling? Er is toen beweerd: “Die weduwe leeft bij de gratie van haar broers”. Inderdaad stond ons pand te Renkum op naam van oom Ko en aan hem betaalde moeder huur; formeel waren alleen de inventaris (toonbanken enz.) en winkelvoorraad haar eigendom.

De liquidatoren hebben er geen heil in gezien die te gelde te maken: vanwege het ontbreken van onroerend goed werd de borgstelling beschikbaar gesteld voor het bedrag van fl 1000, - Oom Johan accepteerde dat aanbod en kwam het document persoonlijk aan moeder overhandigen. Zij schreef erop: “Terug-ontvangen 9 Febr. 1934 - Soli Deo Gloria” (Alleen aan God zij de eer).

Sinterklaas

De zaak bleef goed gaan. In het verre Amerika was intussen wel de effectenbeurs ingestort (1929) maar de gevolgen van de grote crisis waren voorlopig voor ons in Renkum niet voelbaar. Het leven bleek aan beloften en vermaak heel wat te bieden.

Je leefde, als kind al, mee met het wel en wee van de zaak. Je wist: mooi weer vlak voor Pasen, en vorst vlak voor Sinterklaas, dat is goed voor de verkoop. Voor een middenstander - en hetzelfde geldt voor een tuinder en zijn bedrijf - is zijn zaak veel meer dan een broodwinning: die zaak wordt een deel van hemzelf.

29

Vorst vóór Sinterklaas: dan verkocht je veel handschoenen, sjaals enz. Het weer kon je niet beïnvloeden, maar moeder had bedacht: als attractie zouden Sinterklaas en zwarte Piet bij de firma Snoek zitting houden. Iedere klant die voor tenminste fl 5, - besteedde, mocht - met één of meer kinderen - naar boven (we woonden boven de zaak).

Daar troonde Sinterklaas, geflankeerd door Piet, in onze huiskamer die ter ere van de gelegenheid passend ingericht en versierd was. Daar was ook alle gelegenheid om

Sinterklaas-liederen aan te heffen, Sinterklaas en zwarte Piet een handje te geven enz. enz.

Ik mocht zwarte Piet zijn, wat een glorie! Wel bleek het schoonmaken van mijn gezicht na afloop nog onprettiger, dan het zwartmaken van te voren. Een kniesoor die over zulke kleinigheden klaagt.

Veel later pas werd ik me ervan bewust, hoezeer sommige moeders het prachtige Sinterklaasfeest misbruiken door hun pogingen om door de goede Sint aan de opvoeding van hun kind te laten repareren, wat zijzelf eerst bedorven hebben. Veel later ook heb ik pas de humor begrepen van het volgende voorval. Op het moment stond ik er als zwarte Piet bij zonder te begrijpen waar het precies om ging.

Als Sinterklaas trad de heer Gastelaars uit Heelsum op. Hij zou als beloning fl 10, - aan textiel ontvangen. Een moeder kwam met haar spruit van een jaar of vijf naar hem toe en zei op klagende toon: “Sinterklaas, nou moet U maar eens goed tegen Pietje zeggen, dat hij gehoorzamer moet zijn, en dat hij z'n bordje pap moet opeten en dat...”

Sinterklaas keek haar aan en zei: “Is Pietje Uw enige kind, mevrouw?” En, nadat ze dit beaamd had: “Zo'n enig kind krijgt natuurlijk te veel aandacht en het wordt waarschijnlijk verwend. Zodoende wordt het op den duur onuitstaanbaar. Het zou veel beter voor hem zijn als hij een broertje of zusje had.”

De moeder wist niet goed, wat te antwoorden; waarop Sinterklaas haar op vertrouwelijke toon toevoegde: “Ziet U, mevrouw, ik spreek uit de ervaring van een vader van acht kinderen”. Waarop de moeder haar stem hervond en riep: “Gut, Sinterklaas!”

Mijn moeder had het gesprek van enige afstand gevolgd en greep nu in: “Het lijkt me beter, Sinterklaas, dat U in Uw rol blijft.”

School

Rie mocht in 1930 naar de MULO (vergelijkbaar met wat nu MAVO is). Omstreeks die tijd besloot moeder dat ik naar het Lyceum in Arnhem zou mogen gaan. Wel was er een HBS in Wageningen - veel dichterbij dus - maar moeder was overtuigd voorstandster van christelijk onderwijs en had daar ook wat voor over.

30

Moeders broers in Ede - huisschilders - waren een verffabriek begonnen: *de Macostan*. Die deed het uitstekend. Oom Zwerus de Nooij had geen kinderen, oom Ko (toen nog) alleen dochters. Zo kwam het plan op: neef Johan Snoek uit Renkum gaat naar de middelbare school en mag, als hij het daar goed doet, op onze kosten scheidkunde studeren en in dienst van de Macostan komen. Ook mij leek dat plan toen aanlokkelijk.

Voor het lyceum gold een toelatingsexamen; in Renkum was daar geen opleiding voor, in Wageningen wel. Moeder besloot: ik ging van de school in Renkum af en kwam in “het klasje van Boelema” te Wageningen. In Renkum zei je nog “meester”, maar in Wageningen zei je “meneer” tegen de onderwijzer. Welnu, meneer Boelema was bezig ongeveer 10 scholieren klaar te maken voor de middelbare school.

Halverwege de cursus kwam ik er nog bij, maar ik was gemotiveerd en behoorde tot hen die slaagden voor het toelatingsexamen.

6. DE CRISIS (1932-1935)

Op school in Arnhem

Voortaan ging ik dagelijks naar het lyceum “Bovenover” te Arnhem: 's morgens drie kwartier heen met de tram en in de late namiddag drie kwartier terug. Het patroon van de lagere school handhaafde zich: slecht in gymnastiek, goed in rekenen; nu dus in algebra en meetkunde. Ook de moderne talen (Frans, Duits en Engels) leverden niet al te veel problemen op.

Niet iedere ochtend en middag maar wel iedere dag werd begonnen en besloten met gebed. Sommige leraren deden dat op een manier die ik niet om aan te horen vond. Maar bij iemand als de leraar Frans merkte je, dat hij het meende. Afschuwelijk was, dat ook leraars die inhumain waren, toch een gebed uitspraken.

“Christelijke religie” stond ook op het rooster; de docent die het gaf maakte er niet veel van. Maar eens in de week bleef ik een uur langer in Arnhem, om bij ds. H. L. Both naar catechisatie te gaan. Hij stond bekend als een goed en vroom mens. Dat was hij ook, maar hij kon geen orde houden. Menigmaal werd een catechisant die het te bont maakte, eruit gegooid. Maar dat hielp niet: het bleef een keet.

Allerminst heb ik in die jaren vermoed dat ikzelf eens catechisatie zou geven en, met name wat betreft jongens van 12-16, een orde-probleem zou hebben.

Taboe

Het was een tijd waarin over seksualiteit niet of nauwelijks gepraat werd. Wel was moeder zo vooruitstrevend geweest, ieder van haar kinderen, als de tijd haar daarvoor rijp scheen, een boekje over seksualiteit te laten lezen. Maar van dat boekje was ik niet veel wijzer geworden.

Eens vertelde ik onbevangen op biologieles dat ik twee vlinders gezien had: “De één vloog en de ander zat bovenop hem; waarom eigenlijk?” Nog herinner ik me het half geamuseerd, half verlegen gezicht van de leraar, en zijn stem, toen hij zei: “Dan zijn ze aan het páren”. Het was me niet duidelijk wat paren was en ik vroeg maar niet door.

32

Een jongen had een driedelige uitspraak in zijn agenda geschreven: “De vrouw is ... (?), fataal voor de man en onmisbaar voor de voortplanting.” Een vrij onschuldige constatering, moge het nu lijken. Maar de leraar kreeg de agenda te pakken, las deze woorden en het leslokaal schudde van zijn donderende verontwaardiging. De arme auteur zat er bibberend bij.

Er achteraf over nadenkend meen ik dat het te simpel is om te zeggen: “Het calvinisme was wereldvreemd en anti-sex”. Veeleer leefde iedereen nog in het Victoriaanse tijdperk. Een paar eeuwen eerder hadden ook calvinisten als bijv. Jacob Cats (1577-1660) een veel vrijmoediger houding ten opzichte van seksualiteit, om dan

nog maar niet te spreken van iemand als Luther. Maar in deze periode was praktisch iedereen, van wat voor opvatting overigens, op dit punt geremd.

Bovenbouw

De eerste twee jaar - de z.g. onderbouw - was de keus van het uiteindelijk vakkenpakket nog niet gemaakt. Daarna kwamen dan - als alles voorspoedig ging tenminste - vier jaar gymnasium, niet de nadruk op grieks en latijn; of drie jaar HBS. Daar viel dan weer te kiezen tussen HBS-A, met de nadruk op moderne talen en boekhouden, of HBS-B, met meer wiskunde en natuurkunde. Ik ging naar HBS-B.

Tot mijn verdriet merkte ik al gauw, scheikunde een afschuwelijk vak te vinden; terwijl het toch de bedoeling was, dat ik scheikunde zou gaan studeren. Vaak zaten we onder de scheikundeles stiekem te schaken.

Geschiedenis vond ik veel interessanter; ook natuurkunde trouwens. Omstreeks die tijd was er een bericht in de krant: iemand beweerde het *perpetuum mobile* (eeuwigdurige beweging) uitgevonden te hebben. Onze leraar natuurkunde besprak de kwestie tijdens een les. Hij legde ons uit, dat beweging altijd energie kost en dat “eeuwig durende beweging” dus onmogelijk was. “Maar”, zei hij, “het is denkbaar dat de 'uitvinder' er op één of andere manier in geslaagd is, het geheim van de atoomkracht te ontsluiten. Want in het atoom liggen onverstelbaar grote krachten verborgen.”

Ongeveer 10 jaar later zou de eerste atoombom tot ontploffing worden gebracht.

De crisis

De gevolgen van de crisis in Amerika werden nu ook steeds meer in Nederland gevoeld. Papierfabriek van Gelder in Renkum ontsloeg veel werklieden, die dan moesten gaan “stempelen”: iedere dag op het Arbeidshureau je melden, om te voorkomen dat men zwart ging werken. De uitkeringen waren klein en werden in de loop der jaren nog kleiner. Het was de tijd van het bewind van Colijn, die lang (té lang, denkt men nu algemeen) vasthield aan “de gave gulden”.

De inkomsten van veel gezinnen gingen dus ingrijpend omlaag, men had minder geld om kleding te kopen en zo werd onze omzet steeds kleiner.

33

Menig winkelier ging failliet. Zou ook ons dat overkomen? We zijn er als kinderen bang voor geweest.

De vraag naar goedkope artikelen nam toe. Pluim, de slager vlakbij, ging paardenvlees verkopen. Wel hield hij ook rundvlees in voorraad zodat, als je bij hem in de winkel stond, buitenstaanders niet wisten of je paarden- dan wel rundvlees kocht. Het was ook de tijd waarin de consumptie van margarine die van roomboter verdrong.

Moeder werd overspannen en moest enkele maanden rusten. Het gezin werd voor een tijd opgebroken: Wim ging naar de familie in Ede, ik naar oom Hendrik en tante Anna de Nooij in Heelsum. Rie bleef thuis. Dat moet begin 1933 zijn geweest.

In de loop van het jaar kon de oude toestand hersteld worden, maar de zorgen waren niet verdwenen: de omzet van de zaak bleef omlaag gaan, ons inkomen dus ook en de uitdrukking “interen” (van het vermogen) werd vaak gebruikt.

Tot overmaat van ramp werd moeder opnieuw overspannen. Enkele maanden verbleef ze in een pension te Bennekom. Wim kwam in de kost bij de familie Baerends te Zetten. Opnieuw lag het gezin uit elkaar. Moeder heeft toen, op aanraden van haar familie, besloten: er zit niets anders op; Johan moet van het lyceum af, om thuis te komen helpen en om zo spoedig mogelijk de last van het zaken doen mee te dragen.

In die tijd ging ik over naar de vierde klas van de HBS, met een goed rapport. Maar ik moest van school af om thuis in de zaak te beginnen. Nu lijkt me dat vreemd, maar toen heb ik het ervaren als een grote schande.

Je kon de boeken van het voorbije leerjaar op een interne boekenbeurs te koop aanbieden, zodat ze nog wat oprachten. Ik zag er tegenop om mijn vriendjes onder de ogen te komen. Moeder had daar begrip voor: ik hoefde mijn lesboeken niet naar Arnhem te brengen; ze zag af van de paar tientjes die de boeken opgebracht zouden hebben.

7. HET LEREN VAN EEN VAK (1935-1938)

Het eerste jaar: Renkum

Een jongen van 15 jaar oud was ik, van wie verwacht werd dat hij, zo gauw als maar enigszins mogelijk was, taken van zijn moeder zou overnemen. Natuurlijk ging dat niet zo maar: het vak van textielhandelaar moest geleerd worden. Moeder vond me nog te jong om al “de deur uit te gaan”. De opleiding begon dus thuis.

We hadden een etaleur, die eens in de twee weken kwam: van hem leerde ik etaleren en prijskaartjes schilderen. Later, in de eerste gemeente, heb ik van de toen opgedane kennis nog plezier gehad: eens was onze overbuurman - een manufacturier en gemeentelid - ziek; ik heb toen voor hem de etalage gemaakt, tot verbazing van voorbij komende kinderen: “Kijk, onze dominee zit in de etalage!”.

Als leerling mocht je nog geen klanten helpen, tenzij iemand stond te wachten; allereerst moest je grondige vakkennis hebben, en natuurlijk ook precies weten waar de goederen te vinden waren. Bovendien moest een klant niet de indruk krijgen, “door een kind geholpen te worden”. Wel mocht ik vanaf het begin bij het inkopen aanwezig zijn.

Moeder raakte snel uit haar humeur; pas veel later zou ik begrijpen, dat zij toen in een soort midlife crisis verkeerd heeft, terwijl ik zonder enige twijfel veel last van de puberteit gehad heb. Hoe dan ook, het botste vaak tussen haar en mij.

We hadden Jo Roest als winkeljuffrouw. Eens stootte moeder per ongeluk twee grote etalage-vazen om, die in scherven vielen: een flinke strop. Jo Roest en ik konden ons lachen niet inhouden. waardoor de atmosfeer er uiteraard niet op verbeterde.

Geen vrolijk jaar dus. Het was zowel voor moeder als voor mij dan ook een opluchting toen ik naar Haarlem kon, om me verder te bekwamen bij oom Jan Snoek (de jongste broer van vader), die daar een zaak in textiel en woninginrichting had.

Het jaar in Haarlem (september 1936 - september 1937)

Oom Jan en tante Alie woonden boven de zaak; ze hadden twee kindertjes en er was geen ruimte om mij bij hen in huis te nemen. Veel beter leek het trouwens, om in huis te zijn bij anderen dan bij degenen die overdag je patroon was.

35

Er werd een advertentie gezet in het Haarlemse kerkblad en daarop kwamen twee aanbiedingen: allereerst van een gezin waarvan de vader huisschilder was, met vier dochters, zo ongeveer in mijn leeftijd; moeder keek wat aarzelend.

Een tweede aanbieding kwam van een sigarenhandelaar. Hij en zijn vrouw hadden drie zoons, ongeveer in mijn leeftijd. Dat tweede gezin (de familie Duys) kreeg de voorkeur; bij hen kwam ik in huis. Roken werd door moeder blijkbaar niet als een risico ervaren.

Het kostgeld bedroeg, als ik me goed herinner, fl 40, - per maand. Dat betaalde moeder; mijn loon (eerst fl 3, -, aan het eind van het jaar fl 5, -per week) mocht ik houden voor kleding enz.

Het was een prettige tijd; oom en tante waren hartelijk. Ik leerde veel, al heb ik nooit het gevoel gehad het in woninginrichting ver te zullen brengen.

De zaak van oom Jan ging beter dan de onze in Renkum; hij liep dan ook niet vol zorg te piekeren over de mogelijkheid om nog eens failliet te gaan. Bovendien zag hij zijn zaak niet als een doel in zichzelf, maar alleen als een middel om het brood te verdienen. Daarnaast had hij zijn hobby's: vissen, postzegels verzamelen, het orgel (hij bespeelde een kerkorgel) en schaken.

's Avonds ging ik vaak naar mijn familie toe om met oom Jan te schaken en verder ging ik naar de jongelingsvereniging (JV), de catechisatie en (af en toe, stiekem) naar de bioscoop.

Het was de tijd waarin de NSB sterk kwam opzetten. 'k Heb in Haarlem eens een vergadering bijgewoond waarop ds. van Duyl, een bekend voorman van de NSB, sprak. Die ene keer was voor mij voldoende: dat nooit weer! Op JV kreeg je trouwens haarscherp uitgelegd, dat de beginselen van de NSB niet strookten met die van de Gereformeerden.

Maar ook herinner ik me een inleiding over de CDU (ChristelijkDemocratische Unie), die toen eveneens groeide in aanhang: mensen als ds. J.J. Buskes en Fedde Schurer waren er lid van. De jongeling die de inleiding gemaakt had, betoogde in drie punten: “De CDU is niet christelijk, niet democratisch en het is geen unie!” We wisten het allemaal precies.

Aan de catechisatie had ik toen nog geen hekel, maar het zei me evenmin veel. Ik herinner me, hoe de dominee ons eens uitlegde dat “de roomsen” probeerden het bestaan van God te bewijzen: je had het ontologisch bewijs (het is de mens aangeboren in God te geloven, dus Hij moet wel bestaan), het kosmologisch bewijs

(deze wereld moet toch ergens vandaan komen), het teleologisch bewijs (er is kennelijk een doel in de schepping), het morele bewijs (er is een zedelijke wereldorde) en nog een paar van dergelijke overwegingen.

36

Nu vonden de Gereformeerden, dat deze bewijzen niet echt konden gelden, want je leerde God immers kennen door openbaring (uit de bijbel dus). “Maar toch”, vond de dominee, “is het interessant en het kan een mens in zijn geloof versterken”. Dat was aan het eind van het uur; dan ging je allemaal staan en volgde er nog een gebed.

We stonden al; opeens zei een wat oudere mede-catechisant: “Dominee, ik heb een vriend, die niet gelooft en deze redeneringen zeggen hem niets”. Waarop de predikant antwoordde: “Toch hoop ik, dat je vriend hier eens over wil nadenken”. Er werd gebeden en we gingen naar buiten.

Ieder van ons had gevoeld: er was helemaal geen vriend; hij had voor zichzelf gesproken. Alleen de dominee had dat niet begrepen en hij was niet ingegaan op de vragende opmerking.

Toch, eens was er een kerkdienst op een avond door de week; het moet “bidstond voor het gewas” zijn geweest. Ds. C. Veenhof leidde de dienst. Hij liet zingen:

Mijn beé, met opgeheven handen,
klimm' voor Uw heilig aangezicht
als reukwerk, voor U toegericht;
als offers, die des avonds branden.

(Ps. 141:2, oude berijming).

Je begrijpt zelf niet, hoe het komt, dat je opeens het besef hebt dat sommige gebeden inderdaad "opklimmen"; en dat er een andere wereld is.

Tante Jannie was een zus van tante Alie; een nog jonge vrouw, al was ze een stuk ouder dan ik. Ze had tbc, een kwaal waar de mensen toen nog vrij vaak aan stierven: er waren nog geen antibiotica. Ik vond haar aardig, maar het contact tussen haar en mij was oppervlakkig.

1937 was het jaar van de Jamboree, het internationaal padvindingskamp, dat in Nederland gehouden werd. Natuurlijk was er een Jamboree-postzegel. Ik spaarde postzegels. Tante Jannie stuurde me een briefje, met op de enveloppe de speciale postzegel en het eerste-dag-stempel. Ik besepte wel, dat die enveloppe van waarde was en stelde de attentie dan ook op prijs, maar ik ben er gewoon niet aan toe gekomen om haar te bedanken en naar haar gezondheid te informeren.

Dat werd ik me pas enige tijd later bewust - het moet ná het jaar in Haarlem zijn geweest - toen het bericht van haar overlijden kwam. Op zo'n moment bedenk je: een mens doet dingen, of laat na dingen te doen, die niet meer goed te maken zijn.

37

Een harde leerschool (september 1937 - eind mei 1938)

Na de periode in Haarlem, ben ik nog negen maanden als winkelbediende in betrekking geweest bij twee broers. Hun zaak was aanzienlijk groter dan de onze, of die van oom Jan Snoek: ze hadden een stuk of tien man/vrouw aan personeelsleden,

die hun werk deden in een groot pand. Beneden was de verkoop van manufacturen, op de eerste verdieping werden woninginrichtingsartikelen verkocht en daarboven was het magazijn. Dan waren er nog een aparte meubelzaak en twee filialen.

De twee eigenaars stonden bekend als strenge patroons, maar “je leert bij hen erg veel”, zo hadden diverse vertegenwoordigers in textiel die hen kenden ons verteld. Moeder vond, dat ik in de afgelopen twee jaar al grote vorderingen gemaakt had en dus nu als een bijna volwaardig winkelbediende beschouwd kon worden. Ze kwam met de firma overeen, dat mijn salaris fl 25,- per maand zou bedragen.

Mijn patroons waren Gereformeerd, evenals het echtpaar bij wie ik in huis kwam, voor een kostgeld van fl 40, - in de maand. Hij was accountant en zou me les geven voor het middenstandsexamen, dat in de zomer van 1938 voor het eerst gehouden werd.

Later heb ik een ietwat genuanceerder beeld van en kijk op mijn twee bazen gekregen, maar gedurende die negen maanden zijn ze voor mij steeds meer figuren in een soort nachtmerrie geworden. Ze waren veeleisend en ik was niet bij machte om aan hun eisen te voldoen. Omdat ze door hun hele optreden je zelfvertrouwen ondermijnden, bracht je er steeds minder van terecht. Dagelijks werd ik uitgeoeterd.

Eens werkte ik boven op het magazijn en hoorde mijn oudste patroon beneden luidkeels te keer gaan. Met enige tevredenheid dacht ik: “Ziezo, dit keer ben ik tenminste niet de schuldige”. Maar mis hoor; er werd naar boven geroepen dat ik beneden moest komen. Want ook dit keer was ik het die weer eens de een of andere fout gemaakt had.

De firma liet mijn moeder weten, dat ik niet aan de verwachtingen beantwoordde en dat ik wel kon blijven, maar dan voor een salaris van fl 10, - in plaats van fl 25, - per maand. Moeder vond het afschuwelijk, allereerst voor mij. Ze heeft het toch geaccepteerd. Wat moesten we anders?

Onlangs werd bericht dat een vrij hoog percentage van tieners wel eens met de gedachte aan suicide rondloopt. Dat verwondert me niet; ikzelf heb in die periode erover gedacht om er een eind aan te maken. Nu is er gelukkig een grote afstand tussen de gedachte en de daad. Toch toont het feit dat je eraan dacht aan, hoe zeer je in de knoei zat. En dat tengevolge van enerzijds je eigen beperktheden en anderzijds door het gebrek aan begrip bij anderen, overigens ongetwijfeld lieden met ook heel aardige kanten.

Vermoedelijk zijn zijzelf zich er absoluut niet van bewust geweest, hoe zeer ze hun medemens (ik was niet de enige) soms de vernieling in joegen.

38

Toen, opeens, kwam er een brief van moeder: onze winkeljuffrouw Jo Roest ging trouwen. Of ik zin had om bij de fam. Snoek in Renkum te solliciteren? Ze schreef het op een leuke manier en ik stuurde haar een sollicitatie op rijm terug.

Per 1 juni 1938 kon ik thuis beginnen. Heerlijk om de betrekking bij de harde leermeesters te kunnen opzeggen. Op weg naar huis deed ik examen voor het middenstandsdiploma, slaagde twee weken later en werd apart vermeld omdat ik voor alle vakken een 9 gehaald had: medicijn voor het gekneusde zelfrespect.

Ongeveer twintig jaar later had ik, als legerpredikant in Vught, een prachtige ervaring. We hielden in de Frederik Hendrik-kazerne een ouderdag. Natuurlijk was ook de legerpredikant paraat om desgewenst vragen van de ouders te beantwoorden. Zo zat ik dus in mijn werkkamer, achter het bureau, gekleed in mijn majooruniform met streep en ster: tekenen minder van verdienste dan wel van genade, maar toch.

Nu wist ik, dat een recruit in mijn lichte de zoon van mijn oude patroon was. Toch had ik niet verwacht wat er gebeurde: daar verscheen de vader op mijn spreekuur om mijn advies betreffende zijn zoon in te winnen. Zulke momenten behoren tot het zout des levens. Het mooie is, dat je je dan kunt permitteren om poeslief te zijn.

8. WISSELEND TONEEL (JUNI 1938-9 MEI 1940)

We - Rie, Wim en ik - waren nu alle drie op weg naar de volwassenheid. Rie ging, na de Mulo, de huishouding doen ("boven") maar heeft ook een tijd "beneden" (in de winkel) gewerkt.

Wim zat nu in de leerperiode: eerst thuis in de zaak, maar nadat ik teruggekomen was heeft Wim enkele maanden in een zaak te Goes gewerkt en daarna ook nog een tijd bij oom Jan in Haarlem. Daar was hij toen de oorlog uitbrak.

De Betuwe

Het was Wims idee geweest om onze klantenkring uit te breiden en wel in de Betuwe.

Bij de smid liet hij een ijzeren rek maken, dat achter op zijn fiets geschroefd kon worden en waarin je koffers kon schuiven. Met die koffers vol manufacturen ging hij 's morgens via de pont bij Renkum de Betuwe in om klanten te zoeken: in dorpen zoals Randwijk en Dodewaard waren nauwelijks winkels en voor de bewoners van afgelegen boerderijen was het gemakkelijk om thuis te kunnen inkopen.

In het begin ging de verkoop moeizaam: zo maar aanbellen en je spullen aanbieden. Op niet ieder adres was de reactie positief, of zelfs maar hoffelijk. Toch slaagde Wim er langzamerhand in, om een kring van vaste klanten op te bouwen.

In die tijd schafte hij zich een donkerbruine leren jas aan, bij de echtgenoot van onze vroegere winkeljuffrouw, Jo Roest; hij kreeg het ding dus voor een vriendenprijs, fl 25,- Die jas heeft - eerst door Wim gedragen en later (na zijn gevangennamen) door mij - na vele wederwaardigheden het einde van de oorlog gehaald.

Toen Wim naar Goes en later naar Haarlem ging, heeft hij mij bij zijn klanten in de Betuwe geïntroduceerd en heb ik hen gedurende Wims afwezigheid bezocht. Sommigen lieten je binnen; anderen daarentegen bleven in de deuropening staan, je kon de koffer open maken op de stoep en je goederen aan de voeten van de koopster in spe uitspreiden.

Uit die tijd herinner ik me dat ik, op een dag in de Betuwe, mijn brood opat in een cafeetje in Heteren. Er waren een aantal veehandelaars, die langzaam maar zeker een borrel te veel op kregen, rood aanliepen en begonnen te zwetsen. Ik had geen last van

hen; ze zagen me niet eens; maar voor mij was het zo'n weerzinwekkend schouwspel, dat ik me op dat moment voornam, nooit dronken te zullen worden. Dat is me gelukt, zij het een enkele keer niet zonder moeite.

Onze relaties met de klanten in de Betuwe zouden tijdens de oorlog van onschatbare waarde blijken te zijn.

40

Ook thuis ging de verkoop beter: onder invloed van de politieke ontwikkelingen en van de toenemende oorlogsdreiging bleven de prijzen stijgen. De klanten werden desondanks (of: daarom juist) kooplustiger: de prijs van een artikel zou immers de volgende dag al weer hoger kunnen zijn. De omzet in de winkel daalde nu niet meer, maar ging met sprongen omhoog.

De relatie met leveranciers en de inkoop werden nu van groot belang. Moeder liet een en ander steeds meer aan mij over. Niet iedere winkelier durfde fors in te kopen maar wij wel: ik ging op het logeerkamertje slapen en mijn slaapkamer werd als magazijn in gebruik genomen.

Achteraf denk je: nog vers in onze herinnering lag de dreiging van het failliet gaan, hetzij vanwege de borgstelling, hetzij omdat de omzet van de zaak nog verder omlaag zou gaan. Dat verklaart ten dele de hartstocht waarmee Wim en ik toentertijd voor de zaak werkten.

We waren in dienst van moeder: de winst die we maakten was voor haar en de zaak was haar eigendom; wij kregen een maandelijks salaris. Veel later pas zouden we mede-eigenaar worden. Maar we hebben er desondanks van genoten dat de financiële dreiging steeds meer verdween.

We hebben er althans enigszins oog voor gehad, dat zich nu een heel andere dreiging aanmeldde: die van oorlog.

Verdere ontwikkelingen

Januari 1939 werd ik gekeurd voor de militaire dienst. Het resultaat was: afgekeurd vanwege het gezichtsvermogen en "een slecht ontwikkelde borstkas". De lichte waartoe ik behoorde is overigens nooit opgeroepen: toen waren we al bezet door de Duitsers.

Ook in Renkum werd ik weer lid van de jongelingsvereniging; wel op voorwaarde dat ik geen bijbels onderwerp voor mijn rekening zou hoeven te nemen. Ik voelde er niet voor, een overtuiging te huichelen die ik niet bezat. Maar op de JV vond je je vrienden.

Meestal ging ik op zondag wel met de rest van de familie mee naar de kerkdienst, zij het met stijgende tegenzin; soms lukte het om "uit te slapen", maar niet dan na protest van moeder.

Eens zaten we gezamenlijk in de kerk en fluisterde moeder: "Ik voel me niet lekker en ga de kerk uit". Met grote tegenwoordigheid van geest stond ik ook op en liep achter haar aan naar buiten, waar ze zich al gauw beter voelde; maar we gingen niet meer naar binnen. Ze had me wel door, maar glimlachte toch om mijn ijverige hulpvaardigheid.

Naderende oorlog

De oorlogsdreiging werd steeds groter. Telkens werd het gerucht verspreid: “nu gaat Hitler ons aanvallen” en werden er voorzorgsmaatregelen genomen. Telkens leek het loos alarm. Veel later werd bekend, dat Hitler de geplande aanval een paar keer heeft afgelast.

Najaar 1939 werden door de militaire autoriteiten alle in de handel aanwezige zuiver wollen dekens gevorderd, behalve de grote maten. Bij ons waren dat er 15. Er werd een goede prijs voor betaald.

Hitler en Stalin sloten een niet-aanvalsverdrag; de Sovjetunie bezette vervolgens de Baltische staten en viel Finland aan, dat zich evenwel krachtig verdedigde. Er ging door ons land een golf van sympathie voor Finland.

Moeder kwam, denk ik, op het idee: we moeten wat voor Finland doen. Ik nam, geholpen door moeder en Rie, de uitvoering ter hand en ontdekte, dat je voor het voeren van actie allereerst bondgenoten nodig hebt. Die vond ik, en de huis-aan-huis collecte voor Finland werd een dorpsgebeuren; de opbrengst bedroeg ruim fl 1.300, -

Ruim een jaar later zouden de Finnen bondgenoten van Duitsland worden en opnieuw de strijd met de Russen aanbinden. We hebben het hun nooit zwaar aangerekend.

DEEL 11: DE TWEDE WERELDOORLOG (1940-1945)

9. 10 MEI 1940 EN DE DAGEN ERNA

Begin april bezette Duitsland Denemarken - zonder slag of stoot - en viel Noorwegen aan. Een Engels expeditieleger kwam dat land te hulp en landde in het uiterste noorden, bij Narvik. Maar, anders dan wij verwacht hadden en de geallieerde berichtgeving ons eerst wilde doen geloven: de Engelsen konden niet op tegen de Duitsers en trokken zich terug in de bergen.

Het was de eerste ervaring met een verschijnsel dat zich nog vaak zou voordoen: je wilde graag geloven wat je vrienden beweerden, maar keer op keer bleek, dat hun berichtgeving niet klopte met de werkelijkheid; terwijl helaas de berichten van de vijand over Duitse successen soms maar al te waar bleken te zijn.

10 mei

Tot het allerlaatste hebben we gehoopt - en ook wel gedacht - dat de oorlog onze deur voorbij zou gaan. Maar op vrijdag 10 mei 's morgens om 5 uur werd ik door Rie wakker gemaakt, omdat er zoveel vliegtuigen overkwamen. We keken een poos naar buiten en toen ging ik weer naar bed. Maar het gevlieg bleef aanhouden, dus ik kleedde me aan. Men kwam ons waarschuwen, alle ramen open te zetten: bruggen zouden opgeblazen worden. Kort daarop hoorden we inderdaad telkens explosies. De oorlog was uitgebroken.

Het was een mooie ochtend en het zou een prachtige dag worden: de lucht was blauw, met mooie witte wolken en veel zonneschijn; eerst was het nog koel, later tamelijk warm.

We waren allemaal gedesoriëteerd en in de war. Ik ging op de fiets naar Wageningen en zag dat men daar al begonnen was met de evacuatie van de bevolking: de stad zou gevechtsterrein worden. Toen ben ik terug gegaan naar Renkum, heb me daar nog opgegeven als ordonnans bij de luchtbescherming en heb verduisteringspapier rondgebracht.

We wisten dat Nederland zijn oostelijk gebied zou prijsgeven en pas bij de eerste waterlinie, beginnend bij de Grebbeberg, serieuze weerstand zou bieden. Renkum zou dus vermoedelijk al gauw bezet worden.

Achteraf denk ik: je liep wat betreft de oorlog rond met een idee dat stamde uit het jaar 1672; ook toen waren we door een overmachtige vijand - de Fransen met hun bondgenoten - aangevallen, maar het was ons

45

gelukt hen bij de tweede waterlinie tegen te houden. De Fransen slaagden er toen niet in, het westen van Nederland te bezetten en werden na verloop van tijd uit het land verjaagd door onze roemruchte stadhouder Willem III. Om effectief verzet te kunnen bieden, diende je dus blijkbaar achter de tweede waterlinie te gaan.

Terwijl we er van te voren nauwelijks over gepraat hadden, nam ik die morgen een besluit: ik zou, met twee kameraden, naar Utrecht gaan om me daar als vrijwilliger voor het leger te melden. Ik deed ondergoed, veters en sigaretten in een koffer.

Moeder vond het eerst niet goed maar "Johan werd erg kwaad en zei: 'Dan is het voor Uw verantwoording, maar als ik hier blijf moet ik schansen graven voor de Duitsers.' Toen liet moeder hem gaan." Aldus het dagboek van Rie.

We fietsten eerst naar Ede en kwamen vandaar met moeite langs de Nederlandse posten: een linie kon je het op de Veluwe nauwelijks noemen. De soldaten waren bang en dat was aan hen te merken. We zagen twee auto's met gevangen genomen NSB-ers.

In Utrecht aangekomen, meldden we ons bij het bureau van de garnizoenscommandant. Het inschrijven van vrijwilligers was nog niet geregeld, zo werd ons meegedeeld. We moesten de volgende ochtend maar terugkomen.

Ik vond onderdak bij de dames Kok, drie zusters, kennissen die ook een manufacturenzaak dreven. "Nu hebben we ten minste een man in huis, in deze roerige dagen", zei een van hen vriendelijk. Ook de volgende ochtend bleek het inschrijven van vrijwilligers nog niet geregeld te zijn. In de loop van die dag werden de berichten steeds onheilspellender en werd tegelijk steeds duidelijker: vrijwilligers zouden niet meer aangenomen worden.

Daar loop je dan in een vreemde stad met je ziel onder je arm. Ik had niets anders te doen, dan me af en toe verdienstelijk maken voor mijn gastvrouwen; en te luisteren naar de radio. die telkens een nieuwe ramp berichtte.

Dinsdagmiddag 14 mei was het boven Utrecht een heldere lucht, maar opeens zei iemand: "Wat doet de zon gek". Ja, de zon was bijna niet meer te zien. Pas later hebben we begrepen waarom: de rook van Rotterdam verduisterde de zon.

Daarna kwam het bericht: Rotterdam is gebombardeerd. Utrecht zou hetzelfde lot ondergaan als we ons niet overgaven. Generaal Winkelman sprak. De oorlog was voor ons afgelopen; Nederland capituleerde. We waren verslagen, verdrietig en woedend.

46

Terug naar huis

De volgende dag ondernam ik de terugreis. De hoofdwegen waren nog afgezet: daarover trokken de Duitse colonnes. Langs binnenwegen ging het dus, over bospaden soms, te midden van massa's mensen die her en der trokken. Tot mijn stomme verbazing zag ik toen, ergens op een pad te midden van al die vreemde gezichten, een gezicht dat ik kende: warempel, het was m'n broer Wim.

Hij was op weg van Haarlem naar Ede, om familieberichten over te brengen en mee terug te nemen. Er deden namelijk geruchten de ronde: "Ede ligt plat". We wisselden even het allerbelangrijkste nieuws uit en gingen toen ieder ons eigen weg.

Dichter bij het strijdtonel gekomen, zag je telkens dood vee in de wei liggen: koeien en af en toe een paard, soms met de poten stijf omhoog; een naar gezicht. Daarna, op de Grebbeberg: dode soldaten langs de kant van de weg. Allemaal Nederlanders; de Duitse gesneuvelden waren al weggehaald. Ik bedacht dat ik

oorlogsvrijwilliger had willen worden, zonder er echt over te hebben nagedacht dat het me mijn leven had kunnen kosten.

Onder aan de Grebbeberg, waar het strijdtoneel begon over te gaan in een normaler situatie, lag een klein mannetje uitgestrekt langs de kant van de weg, de ogen gesloten. Nog een dode? Ik herkende een dorpsgenoot: Japie Karsch. Kennelijk was hij niet dood. Zwaar gewond dan misschien? Ook dat niet: hij lag daar rustig zijn roes uit te slapen.

De eerste indrukken

Na mijn thuiskomst wisselden we onze ervaringen uit. Over mij hadden wilde verhalen de ronde gedaan: ik zou, na vele heldendaden verricht te hebben, door de Duitsers gevangen genomen zijn en me op de Kema in Arnhem bevinden. Moeder was al van plan geweest, daarheen te gaan.

De Duitsers hadden hun grote kanonnen direct al in Renkum opgesteld om de Grebbelinie te beschieten, maar ons dorp was niet beschadigd. Oom Jan de Nooij in Bennekom was door een verdwaalde kogel getroffen en gedood; de rest van de familie was ongedeerd gebleven. In Renkum was Jacob Peelen door een kogel getroffen en gedood terwijl hij aan het melken was.

Het Duitse leger was die eerste dag, vrijdagmiddag, het dorp doorgetrokken met fietsen, auto's en motoren: mannen in groen met bruine camouflagepakken. Moeder had de rolgordijnen voor de etalages laten zakken als teken van rouw.

47

Toch bleken de soldaten eigenlijk best mee te vallen. “En de meesten hebben heel gewone, zelfs aardige gezichten”. aldus Rie. Zij was na spertijd op straat aangetroffen (ze wist niet dat de tijd een uur verzet was) en netjes door twee Duitsers begeleid tot aan ons huis.

De Duitsers hadden bijna niet geplunderd, hoogstens stiekem, zonder dat de leiding het goed vond. Bij een kennis van ons, “tante Max”, hadden ze vier kippen de nek om gedraaid. We hadden min of meer gedacht, dat een bezettingsleger te hooi en te gras mensen hun hals zou gaan afsnijden. Ja, het viel allemaal geweldig mee.

De telefoon, die tijdens de oorlogsdagen niet had gewerkt, rinkelde weer. De midden-Europese tijd gold nu ook voor ons: 's avonds hadden we dus een uur langer licht; dat was prettig omdat bij donker alles verduisterd moest zijn, vanwege de Engelse vliegtuigen.

Tijdens de oorlogsdagen waren er vaak troepen Nederlandse krijgsgevangenen door de Dorpsstraat gekomen, onder bewaking van de Duitsers, maar die hadden toegestaan dat de burgers hun voedsel, drinken en fruit gaven.

De Duitsers lachten ons uit omdat bij ons de mannen bij het zwemmen een compleet badpak droegen en zwembroekjes verboden waren. En verder waren de soldaten goede klanten: ze kochten veel leren handschoenen, bretels, sjaals, ondergoed en dameskousen; ook veel winkeldochters die we daarvoor aan de straatstenen niet hadden kwijt gekund.

Wel bleek, dat sommigen betaald hadden in geld wat je maar niet zo kon omwisselen. Wij hadden een paar honderd “verkeerde” Duitse marken ontvangen. Maar ik ging ermee naar een bureau in Arnhem en kreeg die marken prompt omgewisseld in guldens.

Een andere wind

Al spoedig gingen we minder positief tegen bezetting en bezetters aankijken: “De radio is Duits, de pers is Duits, alles!” In de krant stond: “In Den Haag ademt alles rust. De steden zien er net zo uit als anders. Het is er de Duitse opperbevelhebber alles aan gelegen, een atmosfeer van wederzijds vertrouwen te scheppen”. Rie's commentaar daarop in haar dagboek was: “Bah! Je wordt er misselijk van. Het is een vernietigend gevoel, geen vaderland meer te hebben”.

De Duitse legers bleven snelle vorderingen maken en bleken niet te stuiten. We leefden voor mijn gevoel in een droom, of liever: in een nachtmerrie. Ook België capituleerde, daarna Frankrijk. Groot-Brittannië slaagde er met moeite in zijn expeditie-leger uit Duinkerken te evacueren en stelde dat voor als een soort overwinning. Misschien heeft de Engelse bevolking dat inderdaad zo gezien, maar wij zeker niet.

48

De aandacht was niet alleen gericht op de krijgsverrichtingen: in het gewone leven begonnen zich grote veranderingen af te tekenen.

Op 29 mei nam Seyss-Inquart als rijkscommissaris het gezag in Nederland op zich. In mijn dagboek staat dat niet eens vermeld. Wel op die dag: “We hebben de voorloper van de distributie, wat interessant is, want we kunnen nu zien hoe oud de mensen zijn”.

Iedereen kreeg een distributie-stamkaart die 14 nummers had. Een van die nummers werd maandelijks aangewezen en voor dat nummer kreeg je dan op het distributiebureau je bonkaart, die je nodig had voor diverse artikelen die “op de bon” kwamen.

Dat was voor brood en schoenen al heel gauw het geval; vet en andere levensmiddelen volgden. Vanaf 15 juli kreeg ieder een half pond boter, vet of margarine in de week. “Veel te weinig, maar nu krijgen we allemaal een eigen botervlootje; dan kan ieder zo dik of zo dun smeren als hij zelf wil”.

Begin augustus moesten alle textielzaken sluiten om te inventariseren. Het puntenstelsel voor textiel zou daarna in werking treden: 100 punten per half jaar. Het eerste kwartaal mocht ieder 40 punten besteden. Om een voorbeeld te geven: lakenkatoen kostte 10 punten per m² en een knot wol vijf punten.

Het betekende zakelijk een hele verandering: de nadruk plaatste zich definitief van de verkoop naar de inkoop; verkopen deed je toch wel. Het ging er voortaan om, zo veel mogelijk in te kopen, desnoods tegen een hoge prijs. Alles werd schaars en de prijzen bleven stijgen. Wat vandaag aan de dure kant leek, kon morgen een uitstekende koop blijken te zijn.

Wim ging voor een korte tijd terug naar Haarlem en kwam daarna definitief thuis. Er was in Renkum meer dan genoeg werk voor hem.

49

10. SPELDEPRIKKEN

In de herinnering aan de tweede wereldoorlog staat gegrift wat er aan verzet ondernomen is. Daardoor zou men de indruk kunnen krijgen, alsof dáár het hele leven om draaide. Dat was evenwel beslist niet het geval.

Wat hield ons bezig?

Soms was je verliefd en soms moest je naar de tandarts. In Rie's dagboek krijgen haar verrichtingen als leidster van de zondagsschool veel aandacht; bij mij de overwinningen of nederlagen op de schaakclub die bijna even belangrijk schijnen als de gebeurtenissen op het oorlogstoneel.

Bij het doorlezen van de twee dagboeken valt me op dat Rie veel feller schreef dan ik; ze wás ook feller. Ook is merkwaardig, dat sommige dingen in de dagboeken helemaal niet genoemd worden. De eerste anderhalf jaar staat er maar weinig in over het Duitse antisemitisme.

'k Herinner me, dat we indertijd een "Ariër-verklaring" hebben getekend om de telefoon te mogen houden; met die ondertekening hebben we enige moeite gehad, maar het is uiteindelijk wel gebeurd. Rie noemt de bordjes "Juden nicht erwünscht", die we in Utrecht zagen hangen tijdens een bezoek aan de Jaarbeurs.

Beide dagboeken noemen haast terloops de staking in Amsterdam (25 en 26 februari 1941). Pas op 3 maart schrijft Rie: "In Amsterdam, en ook op andere plaatsen, zijn erge opstootjes geweest. De Engelse Radio heeft er een hele uitzending aan gewijd. Maar ze zeggen, dat we ons nu nog maar moeten beheersen, anders zitten we in de gevangenis als ze ons nodig hebben".

We hebben het nieuws over de staking pas gehoord toen hij al voorbij was. Daar komt dan nog bij, dat de vervolging van de joden toen nog tamelijk ver van ons bed was; al hadden we diverse joodse relaties.

Veel aandacht daarentegen kregen, tijdens de eerste anderhalf jaar van de bezetting, kwesties van distributie en voedselvoorziening. Het hele leven leek soms te bestaan uit de zorg voor eten en drinken. Het wérd ook steeds benauwder. In mijn boek *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (af te korten als: NKJ) staat boven iedere periode van de oorlog aangegeven welke maatregelen op het punt van de voedselvoorziening er toen genomen werden. In dit verhaal zie ik van een dergelijke opsomming af. Maar in het volgende hoofdstuk komt de kwestie uitgebreider aan de orde.

50

Vanaf het begin van de bezetting hebben we verzet gepleegd, soms alleen maar passief, soms ook actief. Het ging meestal om vrij naïeve pogingen en misschien was het belangrijkste resultaat ervan, dat ze ertoe bijdroegen dat we de moed niet verloren.

Voor de bezettende macht waren het niet meer dan speldeprikken, of nog minder dan dat.

Het begin

Het begon met het luisteren naar de "Engelse zender": radio Oranje werd al gauw een begrip. Toespraken van koningin Wilhelmina, minister-president Gerbrandy en - later - de bijdragen van radiosprekers als A. den Doollaard maakten diepe indruk. Luisteren naar Engeland was verboden, maar in het begin deed bijna iedereen het en aldus gehoorde nieuwtjes werden betrekkelijk onbekommerd verder verteld. In de loop van de oorlog veranderde dat.

Op 29 juni (1940) was prins Bernhard jarig. Vlagvertoon was verboden maar wij staken de vlag toch uit, wat onmiddellijk publieke belangstelling trok. Het bleek dat de vlaggestok slecht bevestigd was en al gauw viel de vlag omlaag. "Opnieuw proberen", riep iemand in de straat, maar we hebben dat toen toch maar niet gedaan. Op den duur ging je je eerst afvragen, of een bepaalde actie het risico waard was of niet.

Op de verjaardag van prinses Irene (5 augustus) hebben we prinsesseboontjes gedragen. Vlak voor de verjaardag van koningin Wilhelmina (31 augustus) kwam agent Driessen ons uitdrukkelijk waarschuwen: we mochten geen enkel teken van vreugde of rouw betonen, ook geen rouwbanden in de etalage leggen.

We hebben toen voor ieder van de vier ramen van de huiskamer (boven de zaak) een bos oranje bloemen gezet. En in de zaak heb ik oranje en een rouwband gedragen.

Hou en Trou

Vermoedelijk zinniger was het colporteren met *Hou en Trou*, een blad, uitgegeven door de Anti-Revolutionaire partij, naar dat wisten we niet eens; we wisten alleen dat het om een anti-Duits blad ging.

Op de jongelingsvereniging werd gevraagd, wie bereid was om met dat blad te colporteren en Wim en ik gaven ons op. Op zaterdag 17 augustus colporteerden we; ieder van de deelnemers had 25 ex. In het geheel verkochten we er 320. "Volgende week gaan we weer. ook al komen er NSB-ers", spraken we af.

Er zijn zelfs nog plannen geweest om ook in Wageningen met *Hou en Trou* te gaan colporteren, maar daar is het niet meer van gekomen; midden september werd het blad verboden. Dat hadden we verloren; jammer. Maar de poging was van belang geweest: je kon toch de straat niet zonder meer prijs geven aan NSB-ers?

51

Precies kan ik het me niet herinneren, maar vermoedelijk hebben we wel angst gehad vanwege de mogelijkheid dat we door NSB-ers zouden worden afgetuigd. Zet je, ondanks je angst, toch door dan groeit je zelfvertrouwen.

Rie kreeg op haar verjaardag (30 september) o.a. een uitgezaagd kwartje: een speldje met de beeltenis van de koningin dus. Begin mei 1941 werden die speldjes verboden.

Al lang verdwenen was onze bereidheid om aan Duitse soldaten te verkopen. Vrij vaak kwam er eentje binnen, maar we verkochten "nee" met een effen gezicht.

Omstreeks die tijd werd bekend dat de gewone munten (van zilver of brons) ingehouden werden en dat er langzamerhand zinken munten voor in de plaats kwamen. Later moest “oud geld” worden ingeleverd. We hebben dat niet gedaan; integendeel: alles wat we aan oud geld in de winkel ontvingen, hielden we vast. Enkele bussen vol “oude munten” werden in een nis in de kelder bewaard; ze hebben de verwoesting van het huis (najaar 1944) doorstaan.

Oom Hendrik

De eerste van onze familie die werd opgepakt was oom Hendrik de Nooij in Heelsum. Zijn dochter Rie de Nooij had op 29 juli 1941 - de verjaardag van prins Bernhard - een boek getiteld “Oranje bloeit” voor het raam gezet, met een foto van de prins.

Drie Nederlandse rechercheurs kwamen zowel vader als dochter arresteren. Uiteindelijk werd alleen oom Hendrik meegenomen. Iemand had de politie anoniem opgebeld en toen moest die er wel werk van maken.

Oom Hendrik werd kort daarop weer losgelaten, maar zijn in beslag genomen radio kreeg hij niet terug. Mijn zus Rie schreef als nabeschouwing: “Ze hadden ons ook best kunnen aanbrenge(n) vandaag. Voor drie ramen hadden we oranje deksels staan, en we hebben de grammofoon het Wilhelmus laten spelen, met één raam open. En we zijn nog van plan geweest om een witte anjer op te doen.”

Op 15 juli werd oom Hendrik opnieuw gearresteerd: hij had een nieuwe radio gekocht, en ook dat was weer aangebracht. Gelukkig werd hij na een week al weer vrij gelaten. Het ligt voor de hand, dat deze gebeurtenissen ons tot iets groter voorzichtigheid bewogen.

52

De OD

Kort daarop werd ik uitgenodigd om toe te treden tot een “illegale organisatie”: de Ordedienst (OD). Toen ik er lid van werd, meende ik dat men actief verzet zou gaan plegen. Maar de OD is niet tot veel meer gekomen dan het voorbereiden van de “ordehandhaving” na de bevrijding.

Dat gold ook voor de afdeling Renkum/Heelsum, hoewel de eerste plaatselijke commandant, kapitein Mans, een actief mens was en Engelandvaarder is geworden. Zijn opvolger, de heer Brauns, zou mij later van dienst zijn toen ik in moeilijkheden zat. Maar dat had niets te maken met de OD.

De manier waarop je toetrad, heeft wel indruk op me gemaakt. Ik kreeg de opdracht om over de Keijenberg in de richting Bennekom te fietsen. Daar zou iemand onderweg zijn fietsband aan het plakken zijn. Hem moest ik een vraag stellen: het wachtwoord.

Inderdaad, daar zat iemand zijn band te plakken. Later ontdekte ik: dat was Wout van den Brink. Op zijn instructies ging ik naar een eenzame open plek in het bos. Daar verzamelde zich langzamerhand een groepje van ongeveer 15 man, denk ik. Kapitein Mans sprak ons toe. Hij zei o.a.: “Het zou wel eens tot na Kerstmis kunnen duren, eer de oorlog afgelopen is”. Voor ons was dat toen een schokkende uitspraak want we dachten steeds: het einde is dichtbij.

Daarop volgde het afleggen van de eed. Die luidde als volgt: “Ik zweer trouw aan de koningin; ik zweer, mijn leven te willen geven voor mijn vaderland, en de

geheimen van dit genootschap te zullen bewaren tot het uiterste”. Eén van de aanwezigen legde geen eed af, maar een gelofte, want hij was uit religieuze overtuiging tegen de eedzwering.

In de nacht van koninginnedag (31 augustus 1941) hebben Wim en ik met menie (oranje dus) in grote letters op de weg naar Oranje Nassau's Oord geschilderd: “Wij Willen Wilhelmina Weer”. Daar kregen gemeente-arbeiders de opdracht om de spreuk te verwijderen. Waarop ze zo slim (?) waren, het oranje keurig met teer over te smeren, zodat de spreuk er nu in het zwart stond.

Brand

Iets gevaarlijkers probeerden Wim en ik eind september te ondernemen. Er stond een grote dorsmachine in een open silo van een boerderij, die eenzaam gelegen was, ten noorden van Renkum. Als we die dorsmachine in brand zouden steken, dan zou dat niet alleen het dorsen maar ook de roo(f) van graan door de Duitsers bemoeilijken.

Het was een mooie nazomer; helder weer met lichte nevel. Twee keer zijn we er 's avonds op uit geweest om het ding aan te steken en twee keer is dat mislukt. De eerste keer hadden we de lucifers vergeten (!) en de tweede keer kregen Wim en ik onderweg ruzie. Misschien gelukkig, achteraf bezien.

53

Toch, als het een mooie avond is met een lichte nevel, in de nazomer, dan denk ik terug aan die dorsmachine.

Kort daarop pleegden Wim en ik een andere poging tot brandstichting, die wel gelukt is. Er lag veel hout opgeslagen bij de Rijn, bestemd voor wegeaanleg (het in aanbouw zijnde vierbaans traject Arnhem-Utrecht werd spottend het Hazepad genoemd; daarover zouden de Duitsers immers straks vluchten).

Wim en ik besloten, dat hout aan te steken. Het was pikdonker: alle huizen waren verduisterd. De eerste keer lukte het niet, ondanks een fikse scheut benzine: het hout was te nat. De volgende avond gooiden we er een fles petroleum over uit en nu lukte het wel: opeens een felle vlam die de hele omgeving en ook ons in het licht zette.

'k Herinner me nog, hoezeer mijn knieën knikten. Gelukkig hadden we ons de route voor de terugweg goed ingeprent. Het kostte maar enkele minuten om langs een slui(p)weg naar de andere kant van het dorp te rennen.

Toen er opschudding ontstond en de mensen naar de Rijn begonnen te gaan, liepen Wim en ik eerst met de stroom mee. Maar halverwege keerden we toch maar om en gingen naar huis. Mijn jas raakte een lantaarnpaal en dat gaf een doffe dreun: de nu lege fles zat er nog in.

De politie heeft die avond wat jongelui opgepakt die naar de brand stonden te kijken. Het vuur laaide hoog op, maar na verloop van tijd werd het door de brandweer geblust. Wij sloegen op veilige afstand, vanaf ons balkon op de bovenverdieping, het schouwspel tevreden gade. Moeder had door dat wij de aanstichters waren en ze zei verbolgen: “Jullie lijken keizer Nero wel: eerst de boel aansteken en er dan tevreden naar kijken.” Even later zei moeder tegen Rie: “Zoiets kan de jongens hun leven kosten”. Waarop Rie koeltjes antwoordde: “Dan sterven ze voor een goede zaak”. Een goede zaak: het vaderland immers.

Maar waarom deed je wat je deed? Uit vaderlandsliefde, of uit behoefte aan avontuur, of ...? Die vraag komt later opnieuw aan de orde.

11. DE ZAKEN GAAN DOOR

Jazeker, de nationale zaak nam onze gedachten zeer in beslag. Maar natuurlijk ging het dagelijks werk door. De manufacturenzaak bleek van grote waarde en dat niet alleen als een middel om het dagelijks brood te verdienen. Dat dagelijks brood was overigens op de bon, evenals steeds meer artikelen waaronder de allereerste levensbehoeften: boter, vlees, eieren en ga maar door.

Ruilen

Al gauw ontdekten we dat “ruilen” z'n voordelen had: “Onlangs hebben wij een winkelierster slopen verkocht zonder (textiel)punten; in ruil daarvoor kregen we een pond vet zonder bon. Zo gaat dat tegenwoordig...”; aldus Rie. En later: “We kunnen net zo veel smokkelen als we willen; de meeste mensen doen het om de goederen uit de handen der Duitsers te houden. Speciaal levensmiddelen dan.”

Het was “tegen de Duitsers” en je had bij dat ruilen geen enkele gewetenswroeging; toen niet, tenminste.

Wim en ik hebben wél gearzeld of we erop in zouden gaan, toen we een heel ander aanbod kregen. Een groothandel in textiel (Warmoesstraat, Amsterdam) hoorde van me dat wij over meer textielpunten beschikten dan we konden besteden voor onze eigen inkoop. Hun vertegenwoordiger stelde voor: “U levert me 10.000 punten - wel opgeplakt - en ik betaal U een dubbeltje per punt, dus fl 1000,-”.

Dat was je reinste zwarte handel. Wim en ik vonden het aanbod aanlokkelijk en hebben het geaccepteerd. Ik reisde met 10.000 punten naar Amsterdam; de man in kwestie deed ze in zijn aktetas en ging de deur uit, mij enigszins bezorgd achterlatend. Maar daar was geen reden voor; tien minuten later was hij terug en hij betaalde me vlot de fl 1000,-.

We hebben het maar niet aan moeder en Rie verteld. Het geld hebben we, verdeeld over enkele dagen, gewoon in de kassa gedaan.

Textiel werd steeds schaarser en dientengevolge een waardevol ruilobject. De prijzen schoten omhoog. Moest je je voorraad ook in prijs verhogen? Het mocht officieel niet, maar iedere winkelier deed het.

55

In die tijd werd onder zakenlieden het volgende verhaal verteld: “Een ijzerhandelaar had een zak vol spijkers en verkocht die. Toen hij nieuwe spijkers wilde inkopen, bleken ze sterk in prijs gestegen zodat hij er veel minder kon inkopen. Ook die verkocht hij, met de normale winst. Maar toen hij weer inkocht, bleek opnieuw de prijs gestegen en kreeg hij dus minder spijkers voor zijn geld; enz. enz. Totdat hij tenslotte nog maar één spijker over had: daar hing hij zichzelf aan op.”

Rie schreef in haar dagboek (over de prijsverhoging van goed dat je nog voorradig had): “Het nieuw-aangekomen goed is idioot duur, maar Wim en ik vinden het toch niet redelijk om de mensen zo af te zetten. Moeder en Johan denken er anders over, en gerust, ik weet niet wie er gelijk heeft.”

April 1941 meldt Rie: “Wim is eergisteren, gisteren en vandaag naar de Betuwe geweest. Behalve een flinke zak geld bracht de reis op: 29 broodbonnen, 1 suikerbon (kunnen we een groot roggebrood voor kopen), 2 p. boter, 1/2 ons thee, 1/2 p. koffie en de belofte dat hij net zo veel melk kan krijgen als hij hebben wil. Hij krijgt zoetjes aan een mooie route daar!”

Maar ook in Renkum werden dit soort transacties gesloten: “Zaterdag ruilde ik een wollen camisooltje voor 2 p. spek”.

Het is ook Rie die een onnozelen voorval uit die tijd vertelt: een sjofel kind wilde in onze zaak een paar handschoentjes kopen, maar kwam wat geld te kort. Moeder gaf haar die handschoentjes en ze ging ermee weg. “Een meisje van Van Eyck stond erbij, zag dat dat niet helemaal klopte en legde 2 cent op de toonbank. 'Doe dat er maar bij', zei ze. Moeder begreep het eerst niet, maar toen bleek, dat ze in de kosten wilde bijdragen. 'Maar mag je die centen wel weggeven?', vroeg moeder. 'Jawel, het zijn mijn eigen centen; ik mocht er snoep voor kopen.' Nu, zoiets heb ik nog nooit meegemaakt.”

Op grote schaal

We konden meer eten krijgen dan we voor eigen levensonderhoud nodig hadden; af en toe werd er het een en ander weggegeven, vooral aan mensen die tengevolge van hun houding jegens de Duitsers in de problemen zaten. Desondanks zaten we wat voedsel betrof royaal.

We zijn toen op het idee gekomen om boterbonnen, voedsel en dergelijke zaken te gebruiken als middel om meer goed bij leveranciers los te krijgen.

De eerste poging op dit gebied werd gewaagd, november 1941, bij een fabrikant van linnengoed in Aalten: onze vaste leverancier voor lakens, slopen, theedoeken, handdoeken enz. Ik reisde erheen en vroeg hun vertegenwoordiger, die ik goed kende, te spreken. Hij hoorde me aan en beloofde mijn voorstel (textiel-leveranties in ruil voor boter) aan de directie voor te leggen. Na een week kwam hij bij ons: de directie bleek er wel oren naar te hebben.

56

Dat was het aarzelend begin, maar al gauw onderhandelden we rechtstreeks met de directie. Ook chocolade en sigaren bleken gewenste artikelen te zijn, in ruil waarvoor men bereid was 33 dozijn hemden te leveren.

Onze relatie met Aalten bleef zich ontwikkelen in stijgende lijn. Eens maakten beide firmanten de reis naar Renkum, in een auto die volgeladen was met textiel; uiteraard gingen ze niet zonder bagage naar Aalten terug.

Door dit succes aangemoedigd ging ik (januari 1942) naar een fabrikant van breigarens en gebreide artikelen in Leiden. Ook deze bleek te voelen voor onze ideeën en er ontwikkelde zich een regelmatige uitwisseling.

Er volgde een overhemdenfabriek in Almelo; vervolgens leveranciers van japonnen in Amsterdam en in Elburg, daarna een fabrikant van schorten. Toen Wim en ik - zomer 1942 - een paar dagen vakantie namen, per fiets door oostelijk Nederland trokken en tenslotte in de stad Groningen kwamen, bezochten we daar een grote fabriek van tricotages. Met een resultaat dat onze verwachtingen overtrof.

De zaak- voer er wel bij. “Bij Snoek kun je tenminste nog eens iets krijgen”, zo werd er algemeen gezegd. Wij hadden extra toevoer en verkochten die met een redelijke winst maar toch nog voor een matige prijs.

In die tijd werd af en toe in het dorp bekend: “Snoek verkoopt morgenochtend kousen, of ...”. Er vormde zich dan een forse rij voor onze zaak.

Eens was dat het geval toen we kinderkousen verkochten. We lieten zes mensen tegelijk binnen. Er werd stevig geduwd, en geschreeuwd. “Onderwijl waren er twee vrouwen flauwgevallen; één werd meteen door vriendenhanden uit het strijdgewoel gebracht, en de andere hebben we in de winkel met eau de cologne en water opgekalfaterd. Haar eerste blikken, toen ze weer bij kwam, golden de begeerde kousen”.

Aldus Rie, die daar nog aan toe voegde: “We zijn nu overeengekomen, dat we later bij een opruiming ook af en toe de deur op slot zullen doen, en een paar mensen zullen omkopen om flink te dringen en te schreeuwen.”

Investerings

Zoals al aangestipt: de firma Snoek in Renkum kreeg een uitstekende naam bij de cliëntèle. Bovendien maakten we goede winsten. “We”, d.w.z. moeder, want die was eigenares van de zaak en wij hadden een vast salaris; dat was wat mij betreft (eind 1941): fl 90.- per maand, waar ik fl 40. - kostgeld van betaalde. Vanaf maart 1943 verdiende ik fl 150. - per maand.

Er kwam nogal wat geld vrij, ten eerste omdat er goed verdiend werd en ten tweede omdat de grote voorraden die we aan het begin van de oorlog gehad hadden, steeds meer slonken. Wat te doen met het vrijgekomen geld? Een deel ervan was “zwart” en moest dus buiten de boeken blijven; een deel kon officieel gebruikt worden.

Allereerst schaften we goederen aan, die een goede investering leken

57

voor later, als de oorlog voorbij zou zijn: een nieuwe kassa, een machine om geladderde kousen te repareren, de naam *Snoek* in prachtig neonlicht: wat zou het mooi zijn als die straks op onze gevel prijkte, maar voorlopig wachtte het geval verpakt in een grote kist op betere tijden.

Verder: twee naaimachines en een motorfiets (zeer geschikt om er de klanten in de Betuwe mee te bezoeken); voorlopig werd het ding in het magazijn gezet en opgekrakt, zodat de banden niet zouden verteren.

De winkel werd al vrij gauw, toen er nog hout te krijgen was, helemaal opnieuw betimmerd en ingericht; van die gelegenheid werd gebruik gemaakt om een bijna niet te vinden geheime bergplaats te laten maken.

Mei 1942 kon moeder een pand schuin tegenover ons in de Dorpsstraat kopen voor fl 4200, -; kleermaker van der Zwaan woonde er in. Het huis was nogal bouwvallig maar lag op een mooi punt. Er was een flinke tuin bij, en we bedongen van onze huurder het recht, om achter in de tuin een koepel te plaatsen, waar in het bijzonder moeder van genoot.

September 1942 hoorden we, dat eigenaar Koers de twee huizen naast ons wilde verkopen. We kwamen na moeizaam onderhandelen tot een accoord: moeder kocht die twee huizen. Het eerste werd bewoond door kapper Klaassen en zijn gezin; in het tweede was kruidenier Blij gevestigd. Koers liet een deel van de koopsom in de vorm van een hypotheek erin zitten. Moeder heeft die hypotheek in twee jaar af kunnen lossen.

We hadden nu - behalve dat ene huis aan de overkant van de straat - drie huizen op een rij, met nog een kleine strook grond erachter. Dank zij die grond was het nu mogelijk om de magazijnruimte te verbeteren en uit te breiden, en dat is dan ook gebeurd.

De aannemer had nog materiaal en voerde het karwei in een paar weken uit, zonder vergunning. De gemeente-architect was overigens wel ter plekke wezen kijken, waardoor de bureu de indruk kregen dat er officieel een vergunning verleend was.

Achteraf vermoed ik, dat de gemeente-architect voor zijn welwillende aandacht (maar niet meer!) wel op de een of andere manier beloond zal zijn geweest; zo ging dat toen.

Rie en ik hadden intussen wat gespaard; ook al was ons salaris niet hoog, we gaven weinig uit. We hebben daarom (maart 1941) besloten om elk een huisje in Wageningen te kopen. Als ik me goed herinner kostte zo'n huisje fl 4.400, - Het was nieuwbouw, geen vooroorlogse kwaliteit dus. Maar we begrepen dat het geld steeds minder waard werd. Een flinke hypotheek was geen probleem: daar kon je dan mooi op aflossen.

58

Oorlogswinst?

Laten we nu eens nagaan wat er van al deze materiële zaken overgebleven is. Tijdens de gevechten rondom Amhem (najaar 1944) zou een groot deel van de Dorpsstraat te Renkum afbranden. Daaronder waren onze vier huizen. Van de mooie houten winkelbekleding en inventaris was natuurlijk niets meer te vinden; van de motor een verwrongen wiel, van de neonverlichting een paar stukjes gekleurd glas. Van de huizen zelf stond alleen nog de voorgevel overeind en die werd al gauw omvergehaald.

Toch, de grond bleef moeders eigendom, en daaraan is het te danken dat er later een fraai pand *Snoek-textiel* kon verrijzen, op de hoek van het nieuw-gecreëerde dorpsplein; terwijl ook het huis aan de overkant van de straat herbouwd werd.

De huisjes van Rie en mij in Wageningen bleken na de oorlog maar weinig schade te hebben opgelopen. Het mijne heb ik verkocht in de jaren zestig, voor fl 20.000, - Het zou nu misschien een fl 60.000, - waard zijn geweest.

Persoonlijk heb ik geen moment getreurd over het verlies aan have en goed. De andere leden van ons gezin evenmin, denk ik; althans niet lang.

Weinigen hadden - in die tijd - bezwaar tegen onze manier van zakendoen. Het ging allemaal "tegen de moffen" immers, zo was het excuus. Het gevolg was wel dat menige boerin in de Betuwe haar linnenkast kon volstouwen met textiel, en dat het de heren textielabrikanten en hun gezinnen aan niets ontbrak; niet aan voedsel en ook niet aan genotmiddelen.

Terwijl de extra leveranties die naar onze zaak geleid werden in mindering kwamen op wat er naar de grote steden ging, maar men geen boterbonnen beschikbaar had om te ruilen en waar de schaarste aan kleding steeds grimmiger werd. Dit overigens allereerst vanwege het feit, dat er zo veel textiel gevorderd en naar Duitsland gebracht werd.

Met het stijgen van de nood in het Westen waren er heel wat boeren (de goeden niet te na gesproken) die van die nood misbruik maakten, door steeds méér te eisen van stadsbewoners, die alles over hadden voor een beetje eten. Wat werden ze veracht en gehaat!

12. WAAROM PLEEGDE MEN VERZET?

Achteraf bezien was het bizar: aan de ene kant liepen we ons het vuur uit de sloffen, om de zaak goed te laten draaien en probeerden we geld te verdienen op een creatieve manier die, ethisch bezien, toch wel aanvechtbare aspecten had. Aan de andere kant waren we bereid, om aanzienlijke risico's te nemen bij acties tegen de Duitsers en bij het helpen van de vervolgte medemens.

Maar waarom dan deed je wat je deed? Bij de beantwoording van deze vraag dient gelet te worden op situatie en motivatie.

Situatie

Van belang was, gelijkgezinden in de naaste omgeving te hebben. Rie, Wim en ik wilden alle drie iets ondernemen en je spoort dan elkaar aan; met name Rie is voor haar twee broers een bron van inspiratie geweest.

Niet alleen in het eigen gezin maar ook in de wijdere familie heerste een sfeer waarin het verzet een gunstige voedingsbodem vond. Niemand in de familie - hetzij een Snoek of een De Nooij (moeders familie dus) - is fout geweest.

Wie deel van deze familie uitmaakte, zou grote karaktervastheid nodig gehad hebben om voor de andere kant te kiezen. Eén van mijn ooms heeft (in 1935 denk ik) een ogenblik gearzeld; maar zijn broers en zusters gingen als het ware om hem heen staan en praatten op hem in. Zijn flirten met de NSB heeft maar kort geduurd en ook zijn "tak van de familie" heeft actief verzet gepleegd.

De behoefte om zich te verzetten groeide, naarmate de onderdrukking zwaarder werd. De maatregelen van de Duitsers riepen zowel weerzin als weerstand op.

Een en ander verliep trouwens meestal langs banen van geleidelijkheid, met - zoals we nog zullen zien - af en toe een stroomversnelling. Menigeen raakte via kleine stapjes steeds meer bij het verzet betrokken, misschien zelfs zonder een welbewust besluit op een bepaald moment. Iemand kwam vragen of je een tijdje onderdak wilde geven aan een jood, en als je dat deed kreeg je als vanzelf te maken met kwesties van bonkaarten en een vals persoonsbewijs.

60

De verwachting dat het niet meer zo lang zou duren, heeft het verzet bevorderd. Bekend is de grote toestroom na "dolle dinsdag" (5 september 1944). De hele oorlog door speelden de krijgsverrichtingen een rol: ging het goed, dan werkte dat stimulerend, maar geallieerde nederlagen hadden - in meerdere of mindere mate - een verlamrend effect.

Zo bracht de Duitse aanval op de Russen (22 juni 1941) ons nieuwe hoop: er was immers alle kans, dat Hitler zich in dit grote brok zou verslikken. Ook het feit dat de machtige Verenigde Staten bij de oorlog betrokken raakten (aanval op Pearl Harbour: 7 december 1941): was moedgevend.

Toen Montgomery een beslissende overwinning in Noord Afrika had behaald (eind oktober 1942), en de Duitsers eerst niet hun offensief tegen Stalingrad vastliepen (november 1942) en vervolgens moesten capituleren (2 februari 1943), wisten we dat het met Hitlers macht nu definitief bergafwaarts ging.

Motivatie

Al eerder is genoemd: de beïnvloeding door de eigen propaganda. Het luisteren naar radio Oranje was van groot belang; de toespraken van koningin Wilhelmina waren buitengewoon stimulerend.

Ze gebruikte, met haar enigszins geaffecteerde stem, woorden als "moffen" en "schurken"; het grapje deed de ronde dat de kleine prinsesjes van hun moeder, prinses Juliana, niet meer naar de toespraken van oma mochten luisteren, omdat ze er zoveel lelijke woorden door leerden.

Menig Gereformeerde was niet alleen zeer Oranjegezind, maar ook nationalistisch. "Een drievoudig snoer wordt niet gemakkelijk gebroken", zei Prediker 4 vers 12. Dat drievoudig snoer werd dan betrokken op "God, Nederland en Oranje".

Deze gedachtegang heeft mij overigens nooit aangesproken. Een soort goddelijk aureool rondom het vorstenhuis ging en gaat me te ver. Al namen we (ook ik) het een dominee kwalijk als hij toen, tijdens de bezetting, in de kerkdienst niet bad voor koningin en vaderland.

Rie tekende in haar dagboek een uitspraak van koningin Wilhelmina op: "Dit is een strijd tussen God en ons geweten aan de ene kant, en de duistere machten der aarde aan de andere kant. En daarom ben ik er ook van overtuigd dat we deze strijd zullen winnen".

Ook ik heb de tweede wereldoorlog ervaren als een strijd tussen goed en kwaad. Toen wisten we niet eens, hoe zeer Hitler inderdaad het kwaad vertegenwoordigde; de volle omgang van zijn gruweldaden is pas achteraf bekend geworden.

Toch heb ik er nu (meer dan toen) bezwaar tegen, om aan “onze kant” het geweten en het goede te situeren. De geallieerden vertegenwoordigden niet "het" goede, of het geweten, of God. Ze koesterden sommige over-

61

wegingen en motieven, waartegen het geweten had dienen te waarschuwen. Wie de eigen partij vereenzelvigd met “het goede” gaat al gauw lijden aan bewustzijns- of blikvernuwing.

Waarom dan was je bereid risico's te nemen en dingen te doen - of juist niet te doen - tengevolge waarvan je je een strenge straf op de hals kon halen? Wat mijzelf betreft denk ik: omdat een houding van collaboratie - of alleen maar accommodatie (aanpassing) - je zelfrespect zou hebben aangetast.

Maar ook al deed je dan wat: ieder mens maakt fouten en ieder mens kent momenten waarop hij of zij zich schaamt voor zichzelf.

Lieden die zelf geen vinger uitstaken en alleen daarom al niet geloofwaardig waren, hebben menigmaal beweerd: “Het verzet tegen de Duitsers wordt gepleegd door avonturiers”. Inderdaad is een zekere avonturiersgeest ook ons niet geheel vreemd geweest. Maar als er niet meer geweest was dan dat, dan zou je niet keer op keer je leven op het spel gezet hebben.

13. ONDERDRUKKING EN VERZET GAAN OOK DOOR

Als reactie op diverse brandstichtingen of pogingen daartoe, stelden de Duitsers wachtdiensten in bij hooibergen, dorsmachines enz. We moeten het wel als ironisch ervaren hebben, dat ook ik een paar nachten moest wacht lopen. De oproep daartoe werd je thuisgestuurd door het gemeentehuis; als ik me daaraan onttrokken had, zou dat ongewenste aandacht opgeroepen hebben.

Verder was er, gedurende enkele maanden, niet veel anders aan de orde dan het plegen van passief verzet. Alle voorwerpen van koper en tin moesten ingeleverd worden. Wij verstopten het, maar brachten toch één voorwerp weg: anders kwam je op een lijst te staan - zo werd beweerd - en liep je de kans op huiszoeking. Daar hadden we allerminst behoefte aan; men zou immers, afgezien nog van het verborgen koper en tin, allerlei andere dingen kunnen vinden zoals textiel die ingeleverd had moeten worden.

Eind 1941 kwam er bericht dat, op last van de Rijkscommissaris, de navolgende artikelen ingeleverd moeten worden: wollen en halfwollen borstrokken, hemden, handschoenen, shawls, pullovers, sokken, kousen, breigarens, dekens, en nog een heel stel lederen artikelen. “Wat een reuze-bof. Nu beginnen ze het eindelijk goed koud te krijgen in Rusland. *Helaas* hebben wij van alle bovengenoemde artikelen *niets* meer. We kunnen dus niets inleveren.” Aldus Rie.

Het persoonsbewijs

Op 15 november 1941 moest ieder zijn of haar persoonsbewijs (afgekort: pb) ophalen. Het was een vernuftig produkt van Nederlandse makelij en een daarom uiterst moeilijk

te vervalsen identiteitsbewijs, voorzien van foto en vingerafdruk. Bovendien had het papier een watermerk. Joden kregen een grote, zwarte letter J op hun pb gestempeld, zodat ze bij controle er onmiddellijk uit te halen waren.

De persoonsgegevens werden opgenomen in een kaartsysteem dat bewaard werd in het gemeentehuis, met een copie op het politiebureau. Bovendien werden de gegevens van het hele land opgeslagen in het Centrale Bevolkingsregister te Den Haag. Dat vervloekte persoonsbewijs heeft heel wat levens gekost.

Ruim een jaar later schreef Rie: “Een poosje geleden hebben wij ons een aap gezocht naar een bepaald kiekje, en zelfs bijna met moordplannen

63

rondgelopen. En laten we er nu toch één vinden. Ook een bof!” Een klant in de winkel had per ongeluk bij het afrekenen haar pb laten vallen. Ze ging de deur uit maar kwam vrij spoedig weer terug: “Ik heb mijn pb verloren, vermoedelijk hier.”

Moeder probeerde te liegen met een stalen gezicht, maar dat ging haar niet al te goed af en de klant voelde nattigheid. Ze heeft haar pb niet teruggezien, moest dus aangifte van verlies op het politiebureau doen en kreeg na verloop van tijd een ander pb. Haar verloren pb ging naar een joodse onderduikster.

Grimmiger

Voorjaar 1942 werd de toestand nog veel grimmiger. Telkens waren er al maatregelen geweest om de joden te isoleren en te stigmatiseren. Vanaf 3 mei 1942 moesten zij - duidelijk zichtbaar - de "Davidster" dragen: een gele, stervormige lap met in zwarte letters het woord “Jood” erop.

Er zijn vrij wat niet-joodse Nederlanders geweest die, uit teken van solidariteit, zo'n ster op deden. Tot hen behoorde onze neef Jan de Nooij (Jan van oom Piet) in Ede. Hij werd onmiddellijk opgepakt en zat ruim een maand vast.

Een grote schok gaf de gevangenneming van alle officieren van het Nederlandse leger (10 mei 1942). Ze moesten zich melden op vier verschillende plaatsen. De oproep daartoe vermeldde, dat de reiskosten heen en terug vergoed zouden worden.

Verreweg de meesten lieten zich zand in de ogen strooien. Of: men besefte het gevaar wel maar nam het risico, want onderduiken gold toen nog als een grote en gewaagde onderneming. De verzamelde officieren werden daarop gevangen genomen en onder zware bewaking afgevoerd.

Oom Ko de Nooij (zelf met veel verve militair geweest), die de gang van zaken in Ede ter plekke geobserveerd had, heeft er een artikel voor het ondergrondse *Vrij Nederland* over geschreven en dat werd ook geplaatst; hij was zo trots als een pauw. Hij heeft toen nog een artikel geschreven, over de schoolstrijd in Arnhem, meen ik. Daar werd een NSB-onderwijzer aan een christelijke school benoemd, maar het schoolbestuur weigerde en sloot de school tenslotte. Oom Ko's tweede artikel is in ieder geval niet geplaatst.

Steeds meer mensen kregen een oproep om als arbeider naar Duitsland te gaan. Velen gingen “fietsen”, d.w.z. ze hadden geen vast adres maar fietsten van de ene bevriende relatie naar de andere. Als je over die relaties beschikte tenminste. Het

onderduiken was nog niet georganiseerd en de “Landelijke Organisatie” bestond nog niet.

64

Augustus 1942 werden er door de bezetter, als reactie op een sabotageactie, in Rotterdam vijf gijzelaars doodgeschoten; het afgrijzen was algemeen. Diezelfde maand voerden de geallieerden een grote commandoactie uit bij Dieppe in Frankrijk. Achteraf besef ik dat het eerder een nederlaag dan een overwinning is geweest. Toen zagen we de actie als een aanwijzing, dat de bevrijding dichtbij was.

Deportaties van Joden

Wim en ik gingen in juli (1942) een paar dagen op de fiets met vakantie, naar het oosten en noorden. Er werden die week overal razzias op fietsen gehouden; ook in Renkum, maar daar ontsprongen we dus de dans. Onderweg moesten we telkens een andere route nemen dan gepland, omdat we gewaarschuwd werden: “Daar en daar worden fietsen gevorderd”.

We kwamen bij familie van familie, in Drenthe. Onze gastheer was een grote en zeer rijke boer, vooraanstaand in de Anti-Revolutionaire partij. Hij praatte somber tegen ons over “het vreselijk lot van de joden”. Later, na de oorlog, hoorde ik dat de bekende verzetsman Johannes Post hem had aangespoord om joden te verbergen en dat hij het niet gedurfd had.

De berichten over de deportaties van joden - die nu op grote schaal plaatsvonden - achtervolgden ons op onze tocht. In Groningen aangekomen, logeerden we in een hotelletje waarvan de joodse mevrouw Gans eigenares was. We voelden de druk waaronder ze verkeerde en we probeerden ons medeleven te tonen. Maar ze kende ons niet en wist dus niet of ze ons kon vertrouwen.

Kort na onze thuiskomst van vakantie kwam “de kleine Leen, een Rotterdammertje”, bij ons “logeren”. Dat was Leo, het driejarig kind van joodse vrienden. Ook zijn ouders waren ondergedoken.

Eens was Leen alleen boven in de huiskamer en wij waren beneden bezig in de winkel, die vol klanten stond. Ik hoorde Leen brullen, dus ging ik naar boven om te proberen hem stil te krijgen. Hij stond te krijsen en riep: “Ik wil naar mamma toe.”

Ik wist er niet goed raad mee, pakte hem op en zette hem op een stoel om hem eens vriendelijk maar krachtig toe te spreken. Maar toen hij in de stoel zat, werd zijn geschreeuw nog krachtiger en doordringender. Op dat moment rook ik wat er aan de hand was: het arme kind had het in zijn broekje gedaan en het roepen om z'n moeder was een afleidingsmanoeuvre. Toen was de zaak gauw opgelost.

Leen is een week of zes bij ons geweest, maar toen begonnen burens te kletsen over ons “Rotterdammertje”. Ze vonden het vreemd dat het kind zo weinig buiten speelde - maar hij zag er erg joods uit en was uiteraard besneden - en stelden hinderlijke vragen. We hebben toen voor Leen een ander, veiliger adres weten te vinden; hij heeft, evenals zijn ouders, de oorlog overleefd.

65

Wim bracht Leen weg met de trein. Op het station Ede/Wageningen waren een aantal Duitse soldaten. Leen vroeg: “Oom Wim, wat zijn dat voor mannen in die pakken?” Wim antwoordde: “Dat zijn soldaten, Leen”. Waarop Leen weer: “Zijn dat aardige soldaten, oom Wim?” Waarop Wim, geïrriteerd: “Je moet niet zoveel vragen, Leen”. De mensen in de buurt glimlachten. Niemand had verder iets door.

Uit die tijd stammen vele verhalen over het lief en leed van (joodse) onderduikers. Oom Ko en tante Anna de Nooij hadden een schat van een jongetje, Joep; alleen, hij plaste in z'n bed, het arme kind. De familie in Barneveld had een beeldschone jonge vrouw in huis; af en toe kwam haar verloofde op bezoek; als ze maar niet zwanger raakte, want wat moest je dan?

Tante Marie te Ede, weduwe van oom Piet, had een oudere meneer in huis; een groot vakman op zijn gebied (chemie); hij vond een middel uit om de met speciale inkt op een persoonsbewijs geschreven letters uit te wissen: de beroemde “vier flesjes” (we komen er nog op terug). Het probleem was, dat de chemicus verliefd werd op de oudste dochter des huizes.

Later, in Israël, zou ik Rosalie ontmoeten die vrij lang bij oom Jan en tante Alie Snoek in Haarlem is geweest. Ze vertelde: “Je tante Alie zei tegen me: 'Rosalie, ik zou niet weten wat ik moest beginnen als ik jou niet had; want ik moet achter de voedselvoorziening aan en jij zorgt intussen voor m'n kindertjes; ik ben je enorm dankbaar' “. Geniaal is zo'n houding van bevestiging.

Tante An Snoek in Leerdam had - zo hoorden we pas na de oorlog - al die jaren een joods meisje in huis gehad, dat gewoon met haar eigen kinderen optrok en nooit ongewenste aandacht opgeroepen heeft.

Volwassenen hadden een pb nodig; had je als onderduiker een pb met de J van “jood” erop dan moest je zonder meer binnen blijven, zelfs al zag je er totaal niet joods uit.

Het andere probleem voor onderduikers was: de bonkaarten. Wanneer je onderdook, nam je natuurlijk je distributie-stamkaart mee. Telkens werd een nummer van de stamkaart aangewezen, tegen inwisseling waarvan je voor een bepaalde periode de diverse voedselbonnen kon krijgen op het distributiebureau. Maar je moest daarbij je pb tonen.

In de dorpen was het gemakkelijker om een “goede” distributie-ambtenaar te vinden, die bereid was voor onderduikers de bescheiden te geven tegen inwisseling van het aangewezen nummer, zonder tonen van het pb. In een stad als Rotterdam was dat moeilijker. Daarom kwam een bevriende relatie uit Rotterdam maandelijks naar Renkum, omdat wij plaatselijk alle medewerking hadden.

66

In het najaar kregen we voor het eerst bezoek van “oom Hannes” (J. Bogaard), het keuterboertje uit de Haarlemmermeer dat, met zijn vader en broers, tientallen joodse mensen verborgen heeft en daardoor hun levens gered. Helaas zijn er, tijdens een grote overval, ook velen gepakt. De vader van oom Hannes, zijn broers en een zoon hebben het leven verloren tengevolge van het verbergen van joden. Hun bezit is te gronde gegaan.

Die onbekende die bij ons aanbelde zag er niet appetijtelijk uit, vond ik. Ik heb oom Hannes eerst niet vertrouwd en gezegd: "Mijn moeder is niet thuis, komt u over een half uur maar terug". Rie reageerde anders: "Ik kwam van een boodschap terug en zag hem voor de deur staan; hij had net gebeld. En meteen wist ik, dat dat nu oom Hannes was, al had ik hem nog nooit gezien. 'Van buiten zwart, van binnen rein'. zeggen de logés."

"De logés", dat waren de onderduikers. Ze waren dol op hem, in weerwil van zijn uiterlijk. Jaren later, toen oom Hannes ons in Israël bezocht en onze kinderen direct bij hem op schoot kropen, heb ik teruggedacht aan mijn aanvankelijk wantrouwen.

Oom Hannes kreeg een tijd lang via ons zijn bonnen: eerst op het nummer van de stamkaart maar later, toen bij ons de LO (Landelijke Organisatie) al goed werkte maar nog niet in de Haarlemmermeer, ook een fors kwantum bonkaarten zonder inlevering van het nummer: de knokploegen (gewapende verzetsgroepen die overvallen pleegden) zorgden toen voor doorlopende aanvoer.

Oom Hannes was maar een paar jaar op school geweest en hij kon nauwelijks lezen en schrijven. Stuurde je hem een brief, dan wachtte je meestal tevergeefs op antwoord: hij verscheen dan wel een keer in eigen persoon, om de brief te beantwoorden.

De kerkklok

Begin 1943 stonden er drie, door de Duitsers gevorderde, bronzen kerkklokken naast de Hervormde kerk te Renkum zo maar open en bloot te wachten op transport naar Duitsland, ter verwerking ten behoeve van de oorlogsindustrie. Rie, Wim en ik werden door die klokken aangetrokken als door een magneet en we gingen in het donker van de avond op onderzoek uit.

De kleinste klok bleek te tillen. De klepel zat vast met een leren riem en kon worden losgemaakt. De klok had een oog, waardoor je een ijzeren staaf zou kunnen steken. Het ding moest te verslepen zijn.

We zochten en vonden achter het huis van de smid een ijzeren staaf. De volgende avond (zondag 3 januari) was het pikdonker (dat was gunstig) en bladstil (dat was ongunstig). 's Nachts was het spertijd; dan mocht je niet naar buiten. Vlak voor het ingaan van de spertijd waren er al niet veel mensen meer op straat; wel enkele.

67

We slopen naar de klokken. De klok waar het om ging werd met jute zakken omwonden, om het vervoer zo geruisloos mogelijk te laten verlopen. We staken de staaf door het oog en begonnen te sjouwen; het ging, zij het langzaam.

We hoorden voetstappen naderen. Was het van te voren afgesproken, of de ingeving van het moment? Ik weet het niet meer. Maar we zetten de klok op de grond, Wim en Rie namen hem tussen zich in en omarmden elkaar alsof ze een vriend paartje waren. Ik maakte intussen een kleine wandeling. Het geluid van de voetstappen verwijderde zich en wij gingen verder. Zo bereikten we na enkele pauzes het door fa. Snoek gehuurde magazijn, tegenover onze zaak. Wie wist, dat wij de beschikking hadden over dat magazijn en wie zou daar de klok zoeken? Niemand toch?

De volgende ochtend was de opschudding in Renkum groot. De politie begon het spoor van de schuldigen te zoeken met een speurhond, maar gelukkig had het die nacht geijzeld en die hond vond geen enkel spoor.

Het gerucht deed de ronde, dat de Duitsers overwogen om gijzelaars te nemen bij wijze van represaille. De daarop volgende zondag werd er tijdens de dienst in de Hervormde kerk publiekelijk in het gebed gesmeekt, of de klok toch terug mocht komen. Maandag verscheen er op het aanplakbord onderaan de Kerkstraat, vlakbij ons huis, een plakkaat:

Aan de bezitters wordt verzocht de klok terug te brengen of te zeggen waar hij is.

Vele Renkummers.

Moeder kreeg door dat wij er meer van wisten en waarschuwde ons: "Als er werkelijk gijzelaars genomen worden, zijn jullie verplicht je te melden." We hielden krijgsraad. Besloten werd, dat ik naar de burgemeester - die in Oosterbeek woonde - zou gaan om te vragen, of er inderdaad gevaar dreigde dat men gijzelaars zou nemen.

Per telefoon maakte ik een afspraak, de naam "Henk Bakker" opgevend. De burgemeester - naar ik wist een Gereformeerde broeder - bleek allerm minst begripvol te zijn. Veeleer probeerde hij me angst aan te jagen: "Ik vermoedde al, waar het om zou gaan en ik had natuurlijk kunnen zorgen dat men U hier zou arresteren. Die klok moet, hoe dan ook, terug. Als hij in de Rijn ligt, dan moeten we de plaats weten en zullen we hem opdreggen". Als terloops vroeg hij: "Bent U Hervormd?" Ik antwoordde: "Ik ben katholiek".

Tenslotte beloofde ik, mijn best te zullen doen om de klok terug te krijgen. De burgemeester liet blijken dat dat me geraden zou zijn. Die nacht

68

sleepten we de klok uit het magazijn naar het midden van het dorp en plaatsten hem onder het plakkaat dat de terugkomst vroeg.

Het is me niet bekend, of men tijdens de dienst in de Hervormde kerk toen ook een dankgebed uitgesproken heeft. Wel meen ik dat de Renkumse politie, ondanks het feit dat ik tijdens het bezoek aan de burgemeester mijn bril had afgezet en een andere naam had opgegeven, een vermoeden had van de identiteit van de daders.

14. DE GROTE STAKING

Tijdens de eerste maanden van 1943 gebeurden er een aantal dingen, die ons toentertijd sterk bezig hielden maar hier stip ik ze slechts aan.

Het ging goed met de oorlog en prinses Margriet werd geboren. Rie schreef in haar dagboek op 19 januari: "Stalingrad is ontzet. Ik ben er stuk van gewoon. Dat is meestal met een of twee dagen weer over want dan komen er berichten, dat het nog niet zo is en zakt het enthousiasme weer. Maar nu worden de moffen overal

teruggeslagen, en de Jappen ook, en de Prinses (Juliana) is in het ziekenhuis (voor de bevalling) en ik ben ook zo vreselijk blij dat we muisjes hebben.”

De Engelse zender werd hevig gestoord, zodat het moeilijk luisteren was. Maar de Duitse troepen in Stalingrad capituleerden. In maart weigerden de artsen collectief om lid van de Artsenkamer te worden. Toen hun daarop werd meegedeeld, dat ze zonder dat lidmaatschap geen arts meer mochten zijn, plakte (bijna) iedere huisarts een pleister over het woord “arts” op zijn naambord. De artsen hebben dit conflict gewonnen.

Ook in Renkum werden bij overvallen telkens joden gegrepen. Rie's relaas van één daarvan (28 maart): “Verleden week is er bij een zekere Brouwer van de Bennekomse weg die vijf joden in huis had, een inval gedaan. Nu was er achter zijn huis een overdekte kuil, waarin ze in geval van nood konden vluchten, wat ze inderdaad ook deden. Maar de kerels die er om kwamen wisten dat hij ze moest hebben, en hebben hem net zo lang op zijn gezicht geranseld tot hij het zei. Het moet afschuwelijk geweest zijn.

De kleine Leo (Leen) was nu bij een kennis dicht in de buurt en kreeg zware longontsteking. De huisarts schreef “een nieuw krachtig middel” (een soort penicilline?) voor en zag af van het honorarium. Leen was spoedig weer beter.

Seyffardt en erna

Een golf van Duitse maatregelen volgde op de liquidatie door het verzet van de beruchte generaal Seyffardt (5 februari 1943). Er werden razzia's gehouden op jongemannen; vooral op studenten, maar niet alleen op hen: ook op "plutocraten-zonen". Maar wie behoorden daar toe?

Telkens waren er geruchten: “Vannacht zal er een razzia in Renkum gehouden worden”. Enkele nachten hebben Wim en ik doorgebracht als logés bij een gezin dat buiten het dorp woonde.

70

De kerken stelden een scherpe verklaring op waarin geprotesteerd werd tegen "de toenemende rechteloosheid; het ten dode vervolgen van Joodse medeburgers en nog een aantal dingen. Het protest vervolgt dan: "Thans moeten wij (de kerken) opkomen tegen het opjagen, grijpen en wegvoeren van duizenden jonge mensen". Wel vonden de kerken dat “niemand (!) het recht in eigen hand mag nemen” - de liquidatie van Seyffardt werd dus afgewezen - maar tegelijk sprak men uit: “Dit Woord (van God) verbiedt medewerking, te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken.“

Het was de bedoeling, dat dit protest in alle kerkdiensten zou worden voorgelezen. Dat is bij (te Hervormden ook gebeurd, evenals bij de Katholieken: de bisschoppen hadden zelfs de formulering nog aangescherpt: "(Wij) verklaren met alle nadruk, dat medewerking in dezen in geweten ongeoorloofd is,".

Door deze uitspraak werden dus in feite politie-agenten en spoorwegbeambten opgeroepen om voortaan hun medewerking aan “daden van onrecht” te weigeren, m.a.w. het was een oproep tot dienstweigerings. Een en ander heb ik uitvoerig weergegeven in mijn *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*.

Helaas hebben toen de Gereformeerde kerken in Nederland wat de publieke afkondiging betreft verstek laten gaan. Waarom me dit - ook vanuit persoonlijke overwegingen - ten zeerste spijt zal nog blijken uit het vervolg van dit hoofdstuk.

De ene Duitse maatregel rolde nu bijna over de andere. De studenten moesten een loyaliteitsverklaring (loyaal jegens de Duitsers!) tekenen: anders zouden ze in Duitsland te werk worden gesteld. Het aantal Nederlanders dat in Duitsland moest gaan werken, nam nog verder toe. Ook vele winkeliers in onze straat kregen een “oproep voor Duitsland” thuis bezorgd.

De dames Cohen

Op 29 april staat in mijn dagboek: “De gezusters Cohen hebben zelfmoord gepleegd. na vermoedelijk overal verjaagd te zijn.” Later zou ik er uitvoerig over schrijven in “De Nederlandse kerken...”

“De dames Cohen (twee zusters) waren één van de drie Joodse families in ons dorp. Tot op de dag, van vandaag kan ik me hen helder voor de geest halen. De oudste, achter in de vijftig, had een rond gezicht, knap, grijs haar. De jongste zal achter in de veertig geweest zijn: haar gezicht was ovaal. Het was voor iedereen te zien dat ze sterk aan elkaar gehecht waren. Al was er weinig contact tussen hen en ons, we kenden elkaar.

Ze waren ondergedoken. Bij wie? Ik weet het niet meer. Maar diegenen

71

die hen verborgen hielden werden, toen de oorlog langer bleek te duren dan verwacht was, bang. Men vroeg de zusters weg te gaan. Dat hebben ze gedaan. In de nacht hebben ze toen bij een paar bekenden aangebeld met de vraag: 'Wilt u ons in huis nemen?' Iedereen weigerde. Iemand hunner vertelde dat de volgende dag,- wel met enige schaamte - bij ons in de winkel. De twee zusters zijn toen naar de Rijn gegaan en hebben zich verdrongen. Later spoelden hun lichamen aan in Wageningen; ze hadden zich met een lint aan elkaar vastgebonden.

Als de dames Cohen bij ons hadden aangebeld, zouden we ze niet hebben weggestuurd. Maar dat wisten ze niet, en ze zagen geen andere uitweg meer. Hoe afgrijselijk. Zulke dingen kwamen toen voor, in een gewoon dorp. In een stad als Amsterdam hadden de gruwelen een nog veel groter omvang.“

De grote staking

Op 29 april maakte de Duitse militaire bevelhebber, generaal Christiansen, bekend dat alle ex-militairen zouden worden teruggevoerd in krijgsgevangenschap. Bovendien zouden nieuwe lichtingen mannen worden opgeroepen, om in Duitsland te gaan werken. Bijna iedereen werd nu bedreigd. Een dag later ontplofte de zaak; de spanning was te groot geworden.

“Toen we vrijdagmorgen (30 april 1943) kalmpjes dameskousen verkochten, kwamen er opeens berichten over stakingen overal. Het bleek waar te zijn. De Enka, Aku,

(papierfabriek) Van Gelder en (drukkerij) Vada staakten; later het arbeidsbureau, het distributiekantoor en het postkantoor dat alleen uitbetaalde. De bussen werden naar Rhenen gereden en de chauffeurs kwamen lopend naar huis. De trams in Arnhem hebben ook een tijdje gestaakt. Alle zaken in de Dorpsstraat deden mee, behalve de levensmiddelenzaken en Lectura.

Helaas was er in de grote steden niet veel aan de hand; de treinen liepen en de waterleiding, elektriciteit en telefoon bleven intact. Het gemeentehuis moet wel gestaakt hebben. 's Avonds was er een papier aangeplakt waarop stond dat we om acht uur binnen moesten zijn en dat de zaken weer open moesten. Wat de volgende morgen dan ook gebeurde. Toen bleek uit plakaten, dat het politiestandrecht was afgekondigd." Aldus mijn dagboek.

Rie vertelt: "Het was heel opwindend vandaag. Haast iedereen die staakte ging buiten lopen of staan praten, zodat het heel druk was op straat. De Prinses (Juliana) is ook jarig vandaag. (Buurman) Rothuizen zei vanmorgen: 'De Prinses heeft nog nooit zo'n leuke verjaardag gehad.'"

72

Wim en ik gingen, toen we van de staking hoorden, door de Dorpsstraat om van huis tot huis de winkeliers op te wekken, aan de staking mee te doen en hun zaak te sluiten. Het succes was overweldigend: bijna ieder sloot zich bij de staking aan. Onze huurder, Klaassen de kapper, zei wel: "Snoek, als ik m'n zaak sluit, kom je dan toch aan het eind van de week de huur ophalen?" Ik beloofde hem, de huur niet te zullen komen ophalen zo lang er gestaakt zou worden.

's Avonds werd het standrecht afgekondigd: stakers zouden ter plekke doodgeschoten kunnen worden. Ook was het nu verboden om buiten te zijn vanaf 's avonds 8 tot 's morgens 6 uur: een uitbreiding van de "gewone" spertijd.

In het cachot

Gedurende de zaterdag leek het erop of de staking ging verlopen; dat bleek inderdaad het geval te zijn. We besloten daarom een oproep **DOORSTAKEN** te maken; de volledige tekst ben ik vergeten maar de strekking was duidelijk.

Ik schilderde het plakkaat; met z'n drieën zouden we het gaan plakken op de etalageruit van Delsink de schoenwinkel. Maar op het laatste moment ging Rie niet mee want haar schoenen kraakten nogal. Toen het goed donker was, slopen Wim en ik naar het doel en brachten het plakkaat aan op de winkelruit; we hadden een potje stijfsel bij ons en een borstel.

Op de terugweg, vlak bij ons huis, werden we aangeropen; we waren ontdekt door twee patrouillerende politie-agenten; die ene was Driessen, lid van onze kerk. Zou hij ons ongemoeid hebben gelaten, als het protest tegen "medewerken aan onrecht" ook in onze kerk zou zijn voorgelezen? Zo vraag ik me nu af.

Wim zag kans om het steegje naast ons huis in te glippen en ontsprong de dans. Ik werd gepakt en meegenomen naar het politiebureau. Tijdens het verhoor probeerde ik me van de domme te houden: "We hadden zin om nog een eindje te wandelen". Onze handelwijze moet voor de agenten een zinloze provocatie geleden hebben: gaan

wandelen nadat de avondklok was ingegaan. Ze wisten gelukkig niet, dat we dat plakkaat hadden opgehangen en dat ik de borstel met stijfsel eraan nog in mijn zak had.

Ik werd naar de cel gebracht, "het cachot". Die had een ouderwetse plee, een "stronttonnetje". Toen ik eenmaal achter slot en grendel zat, was het een kwestie van een ogenblik om die borstel in de plee te gooien en te zorgen dat hij een eind onder het oppervlak raakte.

Na verloop van tijd belde Rie het politiebureau op: "Weet u wel dat mijn moeder erg ongerust is over mijn broer? Ze is hartpatiënte, en als ze van deze kwestie een hartaanval zou krijgen, dan bent U daarvoor verantwoordelijk" (we hadden moeder er volledig buiten gehouden; ze lag rustig in haar bed te slapen).

73

Rie was zenuwachtig, maar de politie voelde zich evenmin behaaglijk. Men zei haar: "We zullen hem om 12 uur loslaten". De celdeur ging inderdaad voor me open en ik werd, na een vermanende toespraak, door een agent naar ons huis gebracht.

Maar toen realiseerden we ons dat, zodra men de volgende morgen de oproep om door te staken zou ontdekken, het onmiddellijk duidelijk zou zijn dat wij die aangeplakt hadden. Ik heb toen eerst mijn portefeuille op straat gelegd. Dan had ik, in geval ze me opnieuw grepen, een smoes: "Ik merkte dat ik m'n portefeuille verloren heb en ben die nu aan het zoeken". Daarop sloop ik, op kousevoeten, terug naar de winkelruit waar ons plakkaat prijkte en scheurde het eraf.

In de daarop volgende dagen werd de staking krachtdadig onderdrukt. Door het hele land vielen er slachtoffers, veel meer dan bij de februaristaking (in Amsterdam en Noord-Holland, 1941) het geval was geweest. In het dicht bij Renkum gelegen Hevea-dorp werden zeven stakers doodgeschoten.

Pruiken

Hierboven heb ik deze staking "de grote" genoemd, in tegenstelling tot de februaristaking. Deze tweede staking breidde zich uit over het hele land, heeft veel meer slachtoffers gekost en heeft ook meer gevolgen gehad: het verzet tegen de Duitse bezetting groeide als een wonderboom.

De onderdrukkende maatregelen grepen diep in. In de loop van mei werd bekend dat alle radio-toestellen zouden moeten worden ingeleverd. Op 8 mei werd bekendgemaakt, dat alle mannen tussen de 18 en 35 jaar zich zouden moeten melden voor uitzending als arbeider naar Duitsland.

Wim en ik hebben er geen moment over gedacht ons te melden. Het zou voor ons onderduiken worden. Eer het zo ver was, hebben we nog een uitweg gezocht die toen al enige hilariteit opriep en waaraan ik ook nu nog met een glimlach terugdenk.

We waren op het idee gekomen dat we ons zouden kunnen vermommen als meisjes, om aan de jacht op mannen te ontsnappen. Daarvoor moest je natuurlijk allereerst pruiken hebben. Welnu, we gingen op zoek en ja hoor, in Arnhem vonden we een

firma die pruiken verkocht. Voor een forse prijs (maar wat was geld) tikten we een donkere pruik (voor Wim) en een blonde (voor mij) op de kop.

Thuis werd er geoefend: we trokken dameskleren aan en zetten ieder onze pruik op. Wim stond zichzelf voor de spiegel in de gang te bekijken en wij, in de huiskamer, hoorden hem somber mompelen: “Dat verrek ik, dat verrek ik; dat verrék ik!”

Ook mijn travestie was geen succes. We hebben het plan toen maar opgegeven.

74

15. “PROFESSIONEEL” VERZET: DE LO

Het werd een bewogen meimaand. Alle radio's werden verbeurd verklaard. Het aantal onderduikers ging met sprongen omhoog: er kwamen de studenten bij die de “loyaliteitsverklaring” niet getekend hadden, beroepsmilitairen zoals sergeants die zich hadden moeten melden als krijgsgevangene en jonge mannen die opgeroepen waren voor de “Arbeitseinsatz” in Duitsland.

Er waren opeens zo veel onderduikers, dat het onmogelijk was om voor iedereen een min of meer veilig onderdak te vinden. Men verliet vaak eigen huis en ging naar een ander adres dat evenmin “schoon” was. Zo hadden wij in mei en nog een tijdje daarna Bert Vergouwen in huis: hij was een ondergedoken student. Later vond hij een veiliger adres dan het onze. Tijdens de laatste oorlogswinter is hij omgekomen, bij een poging om door de Biesbosch het bevrijde zuiden te bereiken.

In diezelfde tijd maakten we kennis met Lodewijk en Kars van Duuren; hun vader had een vakantiehuisje in Bennekom en zij zaten daar ondergedoken. Kars zou Wims opvolger worden in de Landelijke Organisatie, waarover hierna meer.

Die maand kwam de directe bedreiging voor Wim en mij en al onze leeftijdsgenoten steeds dichterbij: de ene jaarlichting na de andere werd opgeroepen voor het gedwongen werken in Duitsland. We lieten in de winkel een bel aanleggen, die “boven” kon waarschuwen in geval van onraad.

Maar in Noord-Afrika leden de Duitsers de nederlaag. Het leek alsof de invasie voor de deur stond. In juli landden de geallieerden op Sicilië; begin september capituleerde Italië.

Het begin

(Voor het vervolg ontleen ik veel aan hoofdstuk 11 in NKJ; sommige dingen zijn hier weggelaten, andere daarentegen uitvoeriger verteld).

Het begin van de vestiging van de “Landelijke Organisatie tot hulp aan onderduikers” (afgekort: LO) in onze streek moet nu allereerst beschreven worden.

76

Wim en ik werden door oom Ko de Nooij in Ede per telefoon uitgenodigd, om bij hem op een theevisite - zei hij - te komen. Die “visite” vond plaats op 26 mei 1943, een dag nadat ik 23 jaar was geworden. Aanwezig was ds. F. Slomp, alias Frits de Zwerver. Hij legde aan een vijftiental aanwezigen (allemaal mannen!) de eerste beginselen van de LO uit.

Er dienden in iedere plaats mensen geholpen te worden om onder te duiken wanneer de nood aan de man kwam, en er moesten anderen gevonden worden die een onderduiker in huis wilden nemen. Vaak kon die onderduiker weer aan de slag komen in zijn eigen beroep; jongemannen die melken konden waren zeer in trek. De LO zorgde voor een uitwisseling van vraag en aanbod.

Een paar dorpen vormden een rayon en een paar rayons een district. Raakte men de onderduikers niet kwijt op de “districtsbeurs” dan werd de aanvraag of het aanbod doorgesluisd naar de “provinciale beurs”. Daarboven stond dan nog de “landelijke beurs”, ook wel “top” genoemd.

Aan het eind van de vergadering in Ede werden de taken verdeeld. Mijn broer Wim en ik zouden beginnen in Renkum. Maar Wim moest kort daarop zelf onderduiken: hij was in 1922 geboren en dat jaar werd al spoedig opgeroepen voor gedwongen arbeid in Duitsland.

Kort daarop werd een tweede vergadering gehouden, bij meubelhandelaar Stomp te Ede. Ik had een paar kandidaat-medewerkers uit Renkum en Heelsum meegebracht. Er waren wel zo'n 40 man aanwezig en achter het huis stonden dan ook vele fietsen. Dat viel wel erg op: op die manier vroeg je om problemen, legde Nico Boven, LO-leider voor Gelderland, ons uit.

Een van de aanwezigen, die Nico niet kende, zei: “Je bent nogal bangelijk uitgevallen”. Hij kreeg van Nico onmiddellijk de wind van voren: “Wie niet begrijpt dat we alles moeten doen om geen aandacht te trekken, of wie aan dit werk begint in een soort van avonturiersstemming, die is er totaal ongeschikt voor”.

We zijn toen in kleine groepjes naar een zaaltje bij de Gereformeerde kerk te Ede gegaan, waar het grote aantal aanwezigen (en hun fietsen!) minder opviel. Er werd besloten dat Wageningen, Renkum en Heelsum een apart rayon zouden vormen. Dat zou het gemakkelijker maken om bijeen te komen met een kleiner aantal.

Op weg naar huis bleken de door mij uit Renkum en Heelsum uitgenodigde vrienden verstoord: “Dit was toch een amateuristische opzet: moeten we voor een dergelijke onderneming ons leven wel op het spel zetten?” Het leek of ze van verdere medewerking zouden afzien; achteraf viel dat mee. Op die avond volgde een nacht, waarin het me niet gelukt is ook maar een moment te slapen: de gevoelens van frustratie en ergernis waren te hevig.

77

Plaatselijke afdeling

Een dag of tien later, op een zaterdagmiddag, hielden we een bijeenkomst (“van de zendingscommissie”, zou het voorwendsel luiden in geval van een overval) in het lokaal achter de Gereformeerde kerk te Renkum-Heelsum, met een stuk of tien genodigden. Ook aanwezig waren Piet Verburg en Frans van der Have uit Wageningen. Piet begon met een toespraak over de principiële noodzaak tot verzet, Frans hield daarop zijn verhaal: “Hoe werkt het in de praktijk?”

Er werd besloten dat Theo Geurtsen in Heelsum de leiding op zich zou nemen; Theo was chef op de papierfabriek van H. Schut, waar men ook dat mooie papier met watermerk produceerde dat voor de persoonsbewijzen gebruikt werd. Ik zou voor

Renkum verantwoordelijk zijn. Er zou zo min mogelijk vergaderd worden. Voortaan zouden alleen Piet, Frans, Theo en ik wekelijks bij elkaar komen. Piet en Frans zouden naar de districtsbeurs in Arnhem gaan.

"Duys" werd mijn schuilnaam: bij de familie Duys in Haarlem was ik vroeger in de kost geweest en Wim Duys behoorde tot de Nederlandse troepen die vanuit Engeland doorvochten. Later bleek: welke achternaam je ook aannam, die naam leverde - tengevolge van jouw activiteiten - gevaar van arrestatie op voor de echte dragers ervan. "Hans van Renkum" is toen mijn schuilnaam geworden.

Het oprichten van een plaatselijke afdeling van de LO hield onder meer in, dat je een netwerk van medewerkers ging opbouwen. Gezocht diende te worden naar contactpersonen bij de plaatselijke politie, op het gemeentehuis (persoonsbewijzen!) en op het distributiebureau. Verder moesten er onderduikplaatsen gezocht worden; dat kon je niet alleen.

Het merkwaardige feit deed zich voor, dat de agent die me gearresteerd had, op den duur een van onze medewerkers werd evenals een van zijn collega's. Het feit dat de nederlaag van Hitler zich steeds duidelijker aftekende heeft daarbij ongetwijfeld geholpen. Toch ook de overweging: het gaat hier niet om jeugdige avonturiers en fantasten, maar we hebben te doen met vertegenwoordigers van een grote en wijdvertakte organisatie.

En verder was er geld nodig. Na verloop van tijd werd er in de plaatselijke kerken (ook in de Katholieke) te Renkum regelmatig gecollecteerd voor "bijzondere noden" en dat geld was bestemd voor onze onderduikers. Het werd een gewoon verschijnsel dat kapelaan Stockmann onze winkel kwam binnenvallen. Tegen parochianen die dat vreemd vonden zei hij: "Soms hebben ze bij Snoek nog textiel en op mij rust de zorg voor vele behoeftigen". Of ze de smoes geloofd hebben?

Onderduikers die naar Renkum kwamen, kregen de opdracht mee om zich te melden bij Meischke, een vrachtrijder, waar toch al veel heen en

78

weer geloop was en de aankomst dus niet zo opviel. Men meldde zich - in het begin - met het wachtwoord: "Ik kom voor de heer Jongepier". Mevrouw Meischke belde mij dan op: "Er is een pakket textiel voor U aangekomen"; waarna ik verscheen en de jongeman naar zijn bestemming bracht.

Knokploegen

Al gauw kon de LO over voldoende distributie-bonkaarten beschikken, dank zij gewapende overvallen gepleegd door de z.g. knokploegen op distributiebureaus. De eerste overval (door een LO-knokploeg) vond plaats op 4 juni 1943 en wel op het distributiekantoor te Langweer (Fr.).

Als regel was een overval mee voorbereid door een van de ambtenaren van het distributiekantoor, die voor de nodige informatie gezorgd had. Het sprak vanzelf dat deze geheime medewerker, evenals de andere distributieambtenaren, bij het begin van de overval vakkundig geboeid werd en een prop in de mond kreeg.

De groep in Renkum heeft herhaaldelijk aangeboden, een overval op ons distributiebureau te helpen voorbereiden. Men is er nooit op ingegaan: alles liep te goed in ons rayon en bovendien zat de provinciale leider, Nico Boven, ondergedoken in Oosterbeek: hij wilde het in de omgeving van zijn eigen schuilplaats rustig houden.

De techniek om gegevens op een persoonsbewijs te vervalsen, ontwikkelde zich snel. Dank zij die techniek heeft, na de arrestatie van Wim, niemand ontdekt dat zijn geboortejaar 1922 is en niet, zoals het pb aangaf, 1918.

Mijn geboortejaar is 1920 en toen ook dat jaar opgeroepen werd, heb ik eerst mijn pb "verloren". Daarop vulde de ambtenaar op het gemeentehuis (een medewerker van de LO) een nieuw pb in met als geboortejaar 1917.

Vervolgens hebben we gezorgd dat het geboortejaar zowel in het register van de burgerlijke stand als ook in het kaartsysteem van de politie "1917" luidde. Nadat het Centraal bevolkingsregister in Den Haag gebombardeerd was, kon ik me op dit punt vrij veilig voelen.

Toen Wim in de gevangenis zat, kwam ik met dit pb dan ook zonder enige moeite de gevangenis in, en er na het bezoek evenzo weer uit! Na de oorlog heeft het evenwel enige inspanning gekost, om het geboortejaar weer op 1920 te krijgen.

De intree van ds. Smeenk

Eerst was het moeilijk om onderduikplaatsen te vinden, maar gaandeweg ging dat beter. Eindjuni 1943 kwam er een nieuwe predikant naar Renkum-Heelsum, ds. B.D. Smeenk. Al tijdens de intreedienst sprak hij krachtige taal, o.a. in de richting van de ook in die dienst aanwezige burgemeester,

79

een man die we al kennen omdat hij het was die vond, dat de kerkklok zo nodig terug moest worden gebracht.

Hem en andere overheidsdienaars hield ds. Smeenk voor: men diende wel goed te bedenken welke de wettige overheid was en het was beter om af te treden dan medewerking te verlenen bij het plegen van daden van onrecht. Het ging er bij ons in als het evangelie bij een ouderling.

Maar helaas: de burgemeester kreeg de gelegenheid een woord van welkom te richten tot de nieuw bevestigde predikant, en de man maakte van de gelegenheid gebruik om zijn eigen straatje schoon te vegen: "Sommigen zouden willen dat je gaat, maar anderen zijn juist dankbaar dat je nog gebleven bent, want je kunt nog zoveel goeds doen".

Terwijl hij het juist was die, als er in ons dorp op last van de Duitsers Joden moesten worden opgehaald, een paar dagen met vakantie ging en intussen zijn politieagenten het vuile werk liet opknappen. We sidderden van afgrijzen. Dat die man nu het laatste woord had; want de kerkdienst liep ten einde.

Maar nee, het laatste woord had deze burgemeester niet. Er volgde nl. nog een slotgebed; daarin richtte de nieuwe predikant zich natuurlijk tot de Allerhoogste, maar hij speelde het toch ook een beetje over de band en de gehele gemeente kreeg via dat gebed nog eens te horen, wat onze houding jegens de bezettende macht diende te zijn.

Welke prioriteit?

Dank zij de invloed van ds. Smeenk werd het gemakkelijker, onderduikers in Renkum te plaatsen. Hij zelf begon op grote schaal joden onder te brengen. Wij - de LO - zorgden voor de nodige bonkaarten.

Eens vertrokken er twee "gewone" onderduikers, die ik had geplaatst, naar elders en er kwamen dus twee plaatsen vrij. Maar de volgende dag bleek ds. Smeenk op die plaatsen twee Joden te hebben ondergebracht. Ik tekende tegen die gang van zaken protest bij hem aan. Hij antwoordde: "Als ik de kans krijg doe ik dat weer. Want wie naar Duitsland moet gaan als militair, arbeider of student gaat wel een onzekere toekomst tegemoet, maar dat is niet zo erg als het lot der Joden want dat is verschrikkelijk." Hij had gelijk.

De LO heeft aan individuele Joden, en ook aan andere organisaties, die zich speciaal op het helpen van Joden toelieden, belangrijke steun verleend door het verschaffen van bonkaarten en persoonsbewijzen. Toch, zo denk ik nu, had het lot der Joden de LO meer ter harte moeten gaan.

Als ik de oorlogstijd kon overdoen, zou ik het helpen van Joden als mijn eerste prioriteit stellen; we weten nu, hoezeer ds. Smeenk gelijk had: het lot van de Joden was onvergelykbaar veel erger dan dat van niet-joodse onderduikers.

80

Wim ondergedoken

Wim dook onder, eerst bij een boer in de Betuwe. Hij meende onopvallend een bezoek aan Renkum te kunnen brengen door zich als smidsknecht te vermommen. Maar de volgende dag zei iemand: "Gisteren heb ik je broer nog gezien; waarom had hij een overall aan en had hij zijn gezicht zwart gemaakt?"

Het was Wim veel te rustig op die boerderij. Toen deed de LO een beroep op hem: hij kon assistent-districtsleider worden in Gorkum (onze geboorteplaats) met als werkterrein de Alblasserwaard. Wim nam de uitnodiging met beide handen aan. Hij vond onderdak bij familie Blokland te Hoornaar, op een grote boerderij, en ging opereren onder de schuilnaam "Gerrit Overbeek", met een knipoog naar de Renkumse beek.

Henk van Os, leraar aan een kweekschool en vriend van Henk van Randwijk (de oprichter van Vrij Nederland) was districtsleider in Gorkum maar had overdag zijn vaste werk. Wim zou het district ook dienen te vertegenwoordigen op de provinciale beurs.

Hij ging krachtig aan de slag. In die tijd heb ik eens een weekend in Hoornaar doorgebracht en ik zag hoe zeer Wim nu in zijn element was en met succes de organisatie in Gorkum en omgeving op poten hielp zetten.

De LO werkte ook als inlichtingenbureau. Zo kreeg ik augustus 1943 een verzoek om inlichtingen uit Overijssel: "Is C. van Veldhuizen, een politiemansgeboortig uit Renkum, betrouwbaar?" Dat was Kim, met wie ik in de klas gezeten had en later op de jongelingsvereniging. Hem en zijn familie kende ik van haver tot gort. Ik stuurde via de kanalen van de organisatie mijn antwoord: "100% betrouwbaar".

Kort daarop dook Kim van Veldhuizen onder, met medeneming van zijn dienstwapen; hij werd lid van een knokploeg. Daarop werden zijn vader en moeder, zijn verloofde en een broer gearresteerd en overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Maar Kim kwam niet te voorschijn; hij was wel wijzer.

Begin oktober 1943 begon zich het verschijnsel van de z.g. Silbertannemoorden voor te doen: vooraanstaande Nederlanders, bekend om hun anti-Duitse houding, werden door onbekenden neergeschoten. Meestal gebeurde dat, nadat er door het verzet iemand uit de weg was geruimd die als spion voor de Duitsers optrad en te gevaarlijk werd.

In Wageningen had een dergelijke agent van de Duitsers veel slachtoffers gemaakt. We waren er verder niet bij betrokken maar we wisten: er zal een aanslag op die man gepleegd worden. Dat gebeurde ook: hij werd door iemand die op de fiets voorbij reed plotseling neergeschoten; maar hij had de aanslag overleefd en lag nu gewond in het Wageningse ziekenhuis.

81

Waarop iemand in NSB-uniform met een grote bos bloemen in de hand zich aanmeldde om hem te bezoeken. Blijkbaar heeft het wapen verborgen gezeten in die bos bloemen: de gewonde werd nu definitief uitgeschakeld. De dader wist te ontkomen.

Kort daarop werd de geneesheer-directeur van het ziekenhuis, dr. Boes, door onbekenden neergeschoten en gedood. Het was een grimmige tijd.

Intussen bleven nog steeds activiteiten als eerder beschreven (in: "De zaken gaan door") onze aandacht vragen.

We hadden uit betrouwbare bron gehoord dat de Duitsers textiel bij de fabrikanten zouden gaan vorderen, op groter schaal nog dan daarvóór. Omdat ze de bui zagen hangen, wilden de fabrikanten nu zo veel mogelijk textiel leveren; als men maar over de benodigde punten beschikte.

We besloten daarom, onze klanten in de gelegenheid te stellen om hun punten bij ons in te leveren tegen een ontvangstbewijs en de belofte dat wij zouden zorgen dat ze er inderdaad textiel voor kregen. Voor ons zat er een risico in: maakten de fabrikanten hun beloften niet waar, dan zouden we onze goede naam bij de cliëntèle verloren hebben.

De klanten vertrouwden ons: de punten werden bij duizenden en duizenden ingeleverd. Het was een heel werk om al die punten op vellen te plakken. Wim kwam het weekend van 24 oktober thuis en hielp de hele daarop volgende maandag met plakken. Maandagavond liet moeder een foto maken van ons vieren. Had ze een voorgevoel?

Dinsdagmorgen vroeg vertrok Wim weer, op een nieuwe fiets (geruild voor textiel), naar zijn werkterrein. Onze vriend Kars van Duuren zou meegaan om ingewerkt te worden als zijn assistent en vervanger.

Woensdagmorgen kwam er een telegram uit Hoornaar: "Wim is vannacht weggehaald".

16. WIM GEVANGEN GENOMEN

"Wim is vannacht weggehaald": het is alsof je hart een ogenblik stil staat. Maar snelle actie was nodig.

Het bleek dat men op het postkantoor bepaald niet waterdicht was geweest: in Renkum raakte het bekend dat Wim gepakt was en een enkeling kwam nader informeren: uit meegevoel en/of nieuwsgierigheid. Het een noch het ander konden we op dat moment gebruiken. We gooiden de winkel op slot en deden voor niemand open. Rie ging onmiddellijk op reis naar de familie Blokland in Hoornaar: we moesten immers precies weten wat er gebeurd was.

We maakten het huis zoveel als mogelijk was "schoon": er moest rekening mee gehouden worden dat de Duitsers ook bij ons huiszoeking zouden komen doen. Alles wat met de LO te maken had, moest het huis uit. Ook de dagboeken van Rie en mij gingen naar een vertrouwd adres: ze werden bij een bevriende relatie verstopt onder de vloer. Dat huis zou - in tegenstelling tot het onze - najaar 1944 niet afbranden en zo kwamen de dagboeken na de oorlog weer boven water.

De overval

De afgelopen nacht was om half twee de Sicherheitspolizei met een overvalwagen gekomen bij Wims onderduikadres in Hoornaar. Ze belden aan, maar kwamen tegelijkertijd via een achterdeur die niet op slot was, het huis binnen, stormden naar de slaapkamers en riepen: "Waar is Overbeek?" Zes jongemannen kwamen te voorschijn, waar niemand scheen te weten wie Overbeek was.

Ze hadden een andere onderduiker - blijkbaar al gepakt - bij zich: ene Henk Globach. Die werd toen ondervraagd maar wilde het eerst niet zeggen. Na geslagen te zijn wees hij Wim aan. Daarop werd het huis doorzocht. Ze vonden de radio en documenten van Wims werk: bonkaarten, valse Ausweise enz. In het geheel zijn ze ongeveer twee uur op de boerderij bezig geweest. Men heeft ze tegen Wim horen zeggen: "Zo, dus je leefde ook nog onder een valse naam!"

Toen ze weggingen heeft mevrouw Blokland nog geprobeerd, om Henk Globach los te krijgen. Maar ze zeiden: "Kunt u niet aan hem zien dat hij een misdadiger is? Hij heeft nog vijf jaar tuchthuisstraf te goed". Toen hebben ze boer Blokland, diens zoon Arie (bij wie ze illegale krantjes

83

hadden gevonden), Wim en twee andere onderduikers (Jan Woudenberg en Frans Dersignie) geboeid en meegenomen.

De overvallers hebben ook nog kaas opgegeten en stukjes zeep meegenomen. In de buurt zijn er nog diverse andere onderduikers gearresteerd, evenals twee zwagers

van boer Blokland, de gebroeders Slob; ook de jonge Schakel, maar zijn broer Maarten ontkwam.

Kars van Duuren werd - in plaats van Wims assistent - zijn opvolger. Het werk ging door.

Woensdag arriveerde het onheilstelegram en ging Rie naar Hoornaar. Vrijdag kregen we officieel bericht dat W. Snoek, geboren 27 juli 1918 (!), gevangen gehouden werd op het Rotterdamse politiebureau het Haagseveer. Ook werd meegedeeld dat zijn distributiebescheiden ("stamkaart enz. ") moesten worden opgestuurd.

Oom Ko is toen zaterdag naar Rotterdam gegaan en heeft op het politiebureau gezegd: "De stamkaart is zoek, maar zijn moeder heeft haar eigen distributiekaart meegegeven". Men zei dat dat niet hoefde, en dat het eten dan toch wel in orde kwam. Toen heeft oom Ko de man die hem te woord stond, twee meegenomen worsten aangeboden, als hij een briefje aan Wim door wilde geven. De man wees het voorstel verontwaardigd van de hand. Later hoorden we dat hij "fout" was.

Mijn Wageningse LO-chef, Piet Verburg. en ik zijn toen nog naar Rotterdam gereisd om te proberen via LO-kanalen contact met Wim te krijgen. Veel hing ervan af of hij in staat zou zijn over belangrijke dingen zijn mond te houden. Men heeft ons wel beloofd een briefje te zullen doorgeven, maar dat is - om welke reden dan ook - niet gelukt.

De verhoren

In die dagen is speciaal Wim zeer zwaar verhoord. Ze hadden dan wel niet ontdekt dat hij in 1922 en niet in 1918 geboren was en dus zich had moeten melden voor uitzending naar Duitsland. Maar ze kenden zijn schuilnaam (Overbeek) en ze hadden veel belastend materiaal in beslag genomen.

Wim werd dagelijks geboeid van het Haagseveer naar het gebouw van de SD aan de Mathenesserlaan gebracht en 's avonds weer terug naar het Haagse Veer.

Hij is in een periode van 6 dagen niet minder dan 27 pond afgevallen. Men sloeg hem en bond hem aan de centrale verwarming. Hij werd dorstig en hem werd een glas bier voorgehouden, dat de ondervrager daarna zelf opdronk dan wel over hem uit goot. Een van de SD-agenten die hem op uiterst harde manier verhoorde was ene Ries Jansen, afkomstig uit Heesum, vlak bij Renkum. We zullen hem later opnieuw tegenkomen.

84

Als men Wim aan het praten had kunnen krijgen. dan was de ramp niet te overzien geweest: Wim kende immers de leden van de LO-districtsbeurs Zuid-Holland; tot hen behoorden Kees Chardon uit Delft en boekhandelaar Blok uit Rotterdam, die op dat moment vast zat zonder dat men over veel bezwarend materiaal tegen hem beschikte. En natuurlijk zijn directe chef, Henk van Os in Gorkum.

Wim heeft kans gezien zijn mond te houden, al praatte hij veel, in antwoord op vragen die gesteld werden, naar aanleiding van vage notities in zijn opschriftboekje:

hij zou bonkaarten gaan ophalen op het adres Anna van Burenlaan 38 te Bilthoven. De plaatsnaam kon gemakkelijk onthouden worden; “Anna van Buren” stond op de ene bladzij, 38 ergens anders. Wie is Anna van Buren?”, vroegen zijn ondervragers; “een meisje met wie ik gescharreld heb”, antwoordde Wim. Men geloofde dat en besepte niet dat Anna van Buren de eerste gemalin van Willem van Oranje was. “Hannes” (oom Hannes uit de Haarlemmermeer). “jazeker, dat is mijn oom Johan in Gorkum”.

Het ging zijn ondervragers er vooral om te ontdekken wie zijn opdrachtgevers waren, hoe hij aan bonkaarten en valse papieren kwam enz. “En wie is Jongepier?” Het was een vrij willekeurig gekozen naam die weinig voorkwam en we gebruikten hem als wachtwoord in Renkum. Daarom heeft Wim zijn chef, die uiteindelijk voor alle “slechte daden” verantwoordelijk was, de naam Jongepier toegedicht, daarbij evenwel het uiterlijk beschrijvend van onze Rotterdamse relatie, die maandelijks naar Renkum kwam om letters van de stamkaarten van zijn Joodse onderduikers via ons om te ruilen voor distributiekaarten. “Hij heet Jongepier; een tamelijk klein mannetje met een kaal hoofd en bruine ogen; vriendelijk voorkomen; grijs pak”. En zo voort. Het voordeel van het in gedachte hebben van een bepaalde persoon is, dat je jezelf niet zo gauw gaat tegenspreken.

Men heeft toen alle dragers van de naam Jongepier te Rotterdam opgepakt. Hoeveel dat er toen waren weet ik niet; nu staan er zes in het telefoonboek. Ze werden een voor een binnengebracht en Wim moest zich dan opeens omkeren. “Is hij het?” Telkens bekeek Wim de man aandachtig, maar schudde dan weer zijn hoofd: “Hij is het niet”. Ze werden daarop weer losgelaten. Alleen die ene Jongepier, die gegrepen werd met een exemplaar van Vrij Nederland op zak, had pech. Maar ook hij kwam na een paar weken weer vrij.

Bondgenoten

Toen Wim het Haagseveer werd binnengebracht en opgesloten werd in een cel, was hij herkend door Trijn Nauta uit Renkum. Haar vader was daar brigadier van politie, lid van onze kerk. Zij was als vrouwelijk politiebeampte in dienst op het Haagseveer.

85

Zij was het die Wim moed in sprak, en niet te bang was om briefjes door te geven van hem aan ons en van ons aan hem. Geprezen zij de nagedachtenis van Trijn Nauta (ze is kort na de oorlog overleden).

En dan die ander: Cotelette. Hij was blijkbaar een soort verpleger. Als Wim 's avonds - na een dag van zware verhoren - gekneusd en bloedend weer afgeleverd werd op het Haagseveer, dan waste en verbond deze man hem en zorgde dat hij een goede maaltijd kreeg.

Meer dan dat: hij deed alles om Wims uithoudingsvermogen te versterken. Zo zei hij: “Denk niet dat, als je je kameraden zou verraden, voor jou de ellende voorbij is. We hebben hier iemand gehad die dat meende en de strijd opgaf; daarna heeft hij uit wanhoop zelfmoord gepleegd”.

Zijn ondervragers hebben geprobeerd Wim wijs te maken dat ook Maarten Schakel gepakt was en dat moeder - vanwege Wims daden - gevangen zat in Vught. Ook hebben ze hem eens een overall om het hoofd gebonden en gezegd: “Nu gaan we je dood schieten”. Of ze probeerden het met mooie beloften: “Als je praat, krijg je een Ausweis en hoef je niet naar Duitsland”, of. “We zullen je dan helpen om onder te duiken”.

Tenslotte gaven ze het op, en ging Wim naar een gewone cel. Daar ontmoette hij als medegevangene opnieuw Henk Globach, de onderduiker die met hem in Hoornaar opgepakt was. Maar Wim had hem vanaf de arrestatie dóór gehad: Henk was de verrader geweest. Nu, met deze man in de cel, hield Wim zich, evenals hij tegenover zijn ondervragers gedaan had, van den domme.

Toen ook die poging om Wim aan het praten te krijgen mislukt was, verscheen Globach in het uniform van Sipo (Sicherheitspolizei) in de cel en zei, met uitgestoken hand: “Mag ik me voorstellen? Agent van de Sipo”. Wim nam zijn hand niet aan waarop Globach zei: “Weet je wel dat ik je een pak slaag kan geven?” Waarop Wim antwoordde: “Ik heb jou voedsel, een onderduikplaats en van mijn eigen kleren gegeven; kun jij mij slaan?” Waarop hij zei: “Jullie werken in het donker, wij ook.” Daar bleef het bij.

Wij kregen van Wim een brief, waarin de censuur het een en ander had doorgestreept. Wel stond er nog in: “Willen jullie mijn fiets ophalen? Die staat nog bij Blokland”. Dat hebben dus de Duitsers ook gelezen en direct stuurden ze iemand naar Hoornaar om die fiets op te halen.

Net was er iemand even op weg, dus ze namen maar een andere fiets (die van boer Blokland) mee, kregen onderweg een leuke band en lieten de fiets toen langs de kant van de weg achter.

86

Vught

De verhoren van de gevangenen waren nu afgerond; de aanklacht tegen hen kon worden voorbereid. In afwachting van het proces tegen hen werden ze - op 10 november 1943 - overgebracht naar het “Polizeiliches Durchgangslager”, onderdeel van het concentratiekamp te Vught.

We hadden al eerder contact gehad met het “Rode Kruis-comité” te Vught dat, onder leiding van mevrouw van Beuningen, zich inspande om voedselpakketten het kamp in te krijgen. Nu kregen onze pogingen om voor de gevangenen textiel bij leveranciers los te peuten een extra kleur: misschien zou ook Wim daar immers van profiteren.

Moeder, Rie en ik zijn in die tijd enkele malen naar Vught gereisd. Je hoopte, Wim een keer te zullen zien: er waren de z.g. buiten-commando's. Dat is niet gebeurd maar wel heeft moeder eens boer Slob gesproken, die tegelijk met Wim gepakt was; hij vertelde haar dat Wim in het Philipscommando zat, daarom binnen mocht blijven en een extra voedselrantsoen kreeg.

Wim had, na binnenkomst, al gauw de “oude Van Veldhuizen” ontmoet, de Renkummer die (zoals in het vorige hoofdstuk verteld) was gearresteerd omdat zijn

zoon Kim als politieman was ondergedoken. Wim. was bevriend met een andere zoon, Gerrit; als kwajongens hadden ze eens een greep naar de pruimtabak van vader Van Veldhuizen gedaan - en ze waren daarna flink misselijk geweest. Nu deelde Van Veldhuizen glimlachend zijn shag met Wim, al was hij het incident met de pruimtabak niet vergeten.

Later vertelde Wim: “We sliepen met ongeveer 200 man op een zaal en als er iemand snurkte, was dat natuurlijk erg hinderlijk, Dus spraken we af: wie wakker wordt door gesnurk, mag de snurker wekken; die moet dan blijven rondlopen, totdat hij iemand anders heeft gevonden die snurkt; en zo voort”.

Wim heeft het in Vught niet al te slecht gehad. De brieven die we stuurden (en de pakjes!) zijn allemaal aangekomen. Begin januari (1944) schreef hij: “Op nieuwjaarsdag heb ik zitten te bepeinzen dat ik in het afgelopen jaar niet te klagen heb gehad over gebrek aan variatie”. En: “Ik zal wel niet mee kunnen doen aan het grote diner”; m.a.w.: “Als de eindoverwinning komt, zal ik wel in Duitsland zitten”. De censuur heeft dit kennelijk niet begrepen en het laten passeren.

In Utrecht

Eind januari werden Wim en zijn vrienden overgebracht naar de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht: een sombere naam, en een somber gebouw. Je kon proberen een "Besuchschein" te krijgen op een Duits bureau in Den Haag. Dat heb ik geprobeerd, en het lukte.

We zaten met een grote groep mensen te wachten, ieder op zijn beurt.

87

Een al wat oudere Duitser in uniform zat achter een bureau te werken. Hij zei voor de grap tegen een dreumes - kind van een bezoeker - die bij zijn voeten rondkroop: “Du liebe Kleine, sag mal 'Muf'”. Het kind keek omhoog en schreeuwde enthousiast tegen hem: “Mof!” Iedereen barstte uit in lachen; de Duitser toch ook maar. Het kind had het woord kennelijk vroeg geleerd.

Ik reisde met de kostbare bezoek-permissie terug naar Renkum en moeder ging ermee naar Utrecht om Wim te bezoeken, maar dat bezoek liep uit de hand. Moeder vroeg op een zeker moment: “Zit je alleen?” Wim zei: “Nee, met z'n vieren”. Toen zei de bewaker: “Dat mag U niet vragen”. Waarschijnlijk heeft moeder hem toen een beetje brutaal aangekeken, want daarop zei hij ineens: “Het bezoek is afgelopen”. Moeder moest onmiddellijk het gebouw verlaten. Ze kwam thuis, uit het lood geslagen, en hoorde daar dat die dag grootvader De Nooij in Ede was overleden.

Kort daarop heb ik het overlijden van grootvader gebruikt als een voorwendsel om opnieuw een "Besuchschein" los te krijgen: er zou een erfeniskwestie te bespreken zijn. Het lukte. Met mijn prima persoonsbewijs op zak heb ik Wim toen bezocht: tien minuten. Toen werd hij, met zijn kaalgeschoren hoofd, weer weggebracht tussen twee bewakers.

Het proces

We hadden contact gezocht met mr. A.C.G. van Proosdij te Amsterdam, die Wim zou verdedigen. Ik vroeg hem aan het eind van het eerste onderhoud: “Kunt u me een indruk geven van de kosten die een en ander met zich mee zal brengen?” Zijn antwoord was: “Als er twee soldaten in een loopgraaf liggen, en de ene heeft nog kogels die hij deelt met de ander, rekent hij daar dan geld voor?”

Op 7 maart 1944 moest de hele groep in Utrecht terechtstaan. Er was een groot aantal familieleden, zodat het haast een soort reünie leek. De bewaker - een politieman - bulderde wel hard maar was in de grond de kwaadste niet. Er mocht “voor de rechtszitting geen voedsel meer verstrekt worden, wel straks, erna”. De gevangenen mochten echter geen voedsel meenemen, op straffe van 7 dagen donker op water en brood. Ook mochten er geen kleren verwisseld worden.

We konden niet allemaal in de rechtszaal. Moeder was binnen; later glipten Rie en ik door de deur en bleven half gehurkt achteraan. Het verhoor was toen al afgelopen. De aanklager vond het luisteren naar de Engelse zender een bijzonder ernstig feit: hij eiste voor Blokland Sr. drie jaar, voor zijn zoon Arie anderhalf jaar en voor de anderen een jaar.

88

Toen kregen de advocaten het woord. Eerst mr. E.J.E.G. Vonkenberg uit Gorkum, die in vloeiend Duits betoogde: Boer Blokland was wel bijna gedwongen om onderduikers in dienst te nemen: ze werkten hard en zodoende was hun bijdrage aan de voedselvoorziening van Europa zelfs groter dan indien ze in Duitsland gewerkt hadden. Blokland had indertijd een ruime gift voor “Finland” gegeven en was dus bepaald geen vriend van het bolsjewisme. Zijn zoon Arie had die paar illegale krantjes in zijn bezit gehad, niet om ze te verspreiden maar uit achteloosheid.

Daarna was mr. van Proosdij aan de beurt. Ook zijn Duits was voortreffelijk. Hij vertelde, dat we vroeger twee Duitse pleegkinderen in huis hadden gehad en dat Wim “na, of kort voor de dood van zijn vader geboren was.” De moeder had al haar energie nodig om de zaak te “gründen” en zo was het geen wonder dat Wim op deze manier opgroeide.

Het was bijzonder tragisch dat hij zich niet voor uitzending naar Duitsland aangemeld had, want hij zou dan waarschijnlijk zijn afgekeurd: “Hij heeft nl. een breuk en is tbc-achtig”. Wim was vaak op reis, maar “het is duidelijk dat dit de verkoop van textiel betrof”. Hij is Gereformeerd, dat is “een vorm van dat Calvinisme dat Nederland vroeger groot maakte, en onder welks invloed Nederland stemde tegen toelating van Rusland tot de volkenbond.”

Het meest merkwaardige van het hele rechtsgeding is en blijft: Wim was de leider van een groep die onderduikers hielp en hij werd als zodanig gepakt, met een stapel bezwarende documenten (bonkaarten, Ausweise enz.). Tijdens de verhoren in Rotterdam werd hij daar scherp over ondervraagd, tijdens de rechtszitting met geen enkel woord.

Mr. van Proosdij had bij zijn tweede bezoek aan Wim in de cel al verteld: “Het helpen van onderduikers wordt in het dossier niet genoemd!” Hij vermoedde, dat Wims ondervragers in Rotterdam de bij de arrestatie in beslag genomen bonkaarten en

Ausweise verkocht hadden in de zwarte handel. Anders is het moeilijk te verklaren, dat de kwestie tijdens de rechtszitting geen enkele rol speelde en evenmin bij de uitspraak. Die luidde: Blokland twee jaar, Arie Blokland 16 maanden, de rest (waaronder Wim dus): een jaar.

We hebben Wim tussen de middag van die dag uitvoerig kunnen spreken. Hij gaf mij zijn leren jas (“die ben ik anders in Duitsland zo kwijt”) en trok mijn oude regenjas aan.

Op 18 maart werd de hele groep naar Duitsland overgebracht. We hebben Wim nog uit de verte gezien, eerst op het station te Utrecht en daarna in Nijmegen. Vrij spoedig is de ene Slob ten gevolge van een bedrijfsongeval omgekomen in Duitsland en zijn broer is om die reden vrijgelaten. Er kwamen brieven binnen van Wim en wij mochten terugschrijven, in het Duits.

89

Mr. van Proosdij heeft nog geprobeerd bepaalde autoriteiten om te kopen met behulp van een kist Schimmelpenninck sigaren, geschonken door fabrikant Jan van Schuppen in Wageningen; dat is niet gelukt. Toen is een verzoek om gratie ingediend, op grond van een doktersattest dat moeder aan de ziekte van Basedow leed en met een fraaie brief van de gemeente-secretaris. Dat leidde evenmin tot iets: toen moeder naar de uitslag ging informeren, zei men haar dat de beslissing - nadat men zijn dossier nog eens had nagelezen - afwijzend was.

Later kwamen er mondelinge berichten; eerst via ene Bartels, die ons met mooie praatjes voedsel en kleding aftroggelden maar een oplichter bleek te zijn. Daarna bracht een Rijn-schipper een (niet gecensureerde) brief van Wim: de fabriek waar ze - als gevangenen - te werk waren gesteld, was zwaar gebombardeerd en lag in puin maar niemand van hen werd gewond. Op zijn verjaardag (27 juli) had Wim in de haven gewerkt en - na het werk - mogen zwemmen. Van de schipper kreeg hij als verjaarsgeschenk wat tabak. “Uw zoon is zo bruin als een nikker”.

Eind augustus (1944) ontvingen we voor het laatst een brief. Sindsdien was er geen communicatie meer en zaten wij evenzeer in zorg over hem als hij over ons: hij hoorde in Duitsland dat Arnhem en omgeving tijdens de slag bij Arnhem zwaar getroffen waren.

17. NAAR HET EINDE?

We gaan nu verder niet ons verhaal, in chronologische volgorde. een en ander loopt parallel met de gebeurtenissen van hfdst. 16. Zo werd ik afgekeurd voor Duitsland (zie hieronder), in dezelfde week waarin het proces tegen Wim en zijn vrienden plaatsvond.

Textiel

Terwijl Wim gevangen zat en verhoord werd in Rotterdam om daarna te worden overgebracht naar Vught, ging de verkoop in textiel uiteraard door. Gelukkig hadden de fabrikanten de gedane belofte waar gemaakt en ons goederen geleverd voor het groot aantal textielpunten - door de Renkummers in goed vertrouwen bij ons ingeleverd - dat we opgestuurd hadden. Die goederen moesten nu worden verkocht.

Om de afgunst van mensen die geen punten hadden ingeleverd niet op te wekken, vond de verkoop boven - in de grote zitkamer - plaats. Daar hadden we een soort toonbank gecreëerd. Prachtig goed lag er opgestapeld: kousen, sokken, gebloemde japonstof, wit katoen, schortebont, damesondergoed, lakens, luiers enz. Bij vier tegelijk mochten de klanten naar boven waar Rie en ik ze hielpen. Beneden waren moeder en Eef van Veldhuizen bezig.

Eef - een zusje van de ondergedoken Kim - was, toen haar vader en moeder gevangen zaten in Vught, voor een tijd bij ons in huis gekomen. Toen haar ouders werden vrijgelaten, ging ze terug naar hun gezin maar ze bleef wel in onze zaak werken.

Soms bracht ze bestellingen rond. Eens zei ik: “Aan het bezorgen van dit pakje is een risico verbonden, dus als je niet wilt hoeft je het niet te doen”. Antwoord: “Geen bezwaar; graag zelfs”. Sindsdien was ze, tussen de zakelijke bedrijven door, koerierster voor de LO.

90

Arrestaties

In Ede werd oom Zwerus de Nooij gearresteerd: ze hadden oom Ko willen hebben, maar die ontsprong de dans en dook onder. Oom Zwerus werd al vrij gauw weer losgelaten.

Ernstiger was de arrestatie van de oudste broer van Kars van Duuren, Lodewijk: hij behoorde tot de groep, die de illegale krant van Trouw uitgaf en verspreidde. We begrepen onmiddellijk dat zijn situatie hachelijk was, niet zo zeer omdat hij op de vlucht was neergeschoten, maar omdat de bezetters furieus te keer gingen tegen alles wat met de ondergrondse pers te maken had.

91

Al eerder zijn terloops de vier flesjes genoemd: het was een chemisch middel, waarmee we de speciale inkt van een persoonsbewijs konden doen verdwijnen. Dank zij de hulp van de LO liepen na enige tijd vele jongemannen rond met een “verbeterd” persoonsbewijs: hun geboortjaar was veranderd, zodat ze (nog) niet in de termen voor uitzending naar Duitsland vielen.

Op 16 januari 1944 was er een grote voetbalmatch op de Wageningse berg, met veel publiek. De Duitsers hielden een razzia waarbij helaas tientallen jongemannen gepakt werden. Maar de vier flesjes hebben hun nut toen - en later - overtuigend bewezen.

Eind januari gebeurden er twee schokkende dingen. Kees Chardon in Delft, twee van zijn zusters en zijn ouders werden gearresteerd. Op den duur werden ze, behalve Kees, allemaal vrijgelaten: hij is (april 1945) gestorven in het concentratiekamp.

Kees kwam vaak in onze buurt: zijn zus en zwager (Riet en Klaas van Houten-Chardon) woonden in Wageningen, een tante in Renkum. Af en toe deed ik

onderduikzaken met Kees. Zo had ik voor hem een kapper uit Delft in Renkum ondergebracht en de man werk als kapper bezorgd; waarop Kees bij de vrouw van de kapper (in Delft dus) joden had geplaatst.

Die getrouwde onderduiker misdroeg zich, vond ik: hij zat in Renkum achter de meisjes aan. Ik liet hem bij me komen en probeerde hem duidelijk te maken, dat we hem dáárvoor niet lieten onderduiken. Hij bedreigde me: “Ik kan als ik wil erg gevaarlijk voor je worden en zorgen dat je een toontje lager gaat zingen”. Waarop ik taxeerde: nu moet het hard tegen hard; dus ik zei: “Het is waar dat je me kunt verraden, maar ik moet je wel waarschuwen, want mijn vrienden zouden je weten te vinden en je zou het niet overleven”. Hij was geïntimideerd.

Achteraf pas bedacht ik dat ik Kees Chardon had moeten waarschuwen. Jaren later zei zijn zuster Cock: “Ook al had je Kees gewaarschuwd, hij zou toch gewoon door zijn gegaan.”

Het andere schokkende voorval uit die tijd liep beter af. Het huis van mijn vriend en chef in Wageningen (Frans van der Have) werd, terwijl hij niet thuis was, getroffen door een vliegtuigbom. Zijn vrouw - nog zwanger ook - werd zwaar gewond; het huis was een ravage. Daar kwam dan nog bij dat het huis bij wijze van spreken uitpuilde van gevaarlijk materiaal.

De politie - gelukkig een bondgenoot! - was snel ter plekke: Cor van der Have werd naar het ziekenhuis getransporteerd en het huis werd grondig afgezet; Frans kon alles op zijn gemak opruimen. De toestand van Cor leek eerst uiterst kwalijk, maar ze herstelde en bracht een gezonde baby ter wereld.

92

Telefoon

In februari 1944 werd bij iedereen de telefoon afgesneden; slechts enkele instanties (zoals overheidsinstellingen en artsen) mochten hun aansluiting behouden. Ook onze telefoon werd afgesneden, maar vervolgens clandestien weer aangesloten, dank zij een LO-medewerker bij de PTT. We kregen een geheim nummer.

Diezelfde PTT-medewerker zorgde ervoor, dat de LO in Wageningen de *Ortskommandant* kon afluisteren; dat zou van vitaal belang zijn als bij voorbeeld een of andere verrader telefonisch zou melden: “Op dat en dat adres zijn joden verborgen”.

De man die de gesprekken afluisterde kwam al snel in een stemming van grote verontwaardiging naar Frans van der Have: het eerste afgeluisterde gesprek was dat van de Ortskommandant met Jan van Schuppen, fabrikant van Schimmelpenninck sigaren en Gereformeerd ouderling. Van Schuppen had flemend gevraagd: “Zit U nog verlegen om sigaren? Of om drank?” De afluisteraar brieste: “Het is een schandaal; en dat voor een Gereformeerd ouderling!” Frans kon alleen maar zeggen: “Stil maar; Van Schuppen weet wat hij doet en wij weten het ook.”

Op 6 februari ging ds. Slomp, "Frits de Zwerver" en een van de oprichters van de LO, in Renkum voor in de kerkdienst. Hij preekte vaak; dan dook hij onverwachts op, riep

in zijn preek op tot verzet tegen de Duitsers en was onmiddellijk na de dienst verdwenen.

In maart kreeg ik mijn officiële oproep om in Duitsland te gaan werken (mijn jaar als geheel was al veel eerder opgeroepen). Mijn vrienden vonden, dat ik als het enigszins kon niet moest onderduiken. De directeur van het Arbeidsbureau werkte soms mee, d.w.z. liet zich in bepaalde gevallen omkopen. Maar niet in mijn geval: toen hij me persoonlijk de oproep kwam brengen, had ik hem krachtig de les gelezen over zijn collaboratie met de Duitsers. Dus moest ik naar Arnhem om gekeurd te worden.

De keuringsarts zag me bezorgd aan, gaf met een hamertje een klap op mijn knie en sprak op plechtige toon: "U lijdt aan epileptische aanvallen". Ik was afgekeurd. De LO-Arnhem had de arts van te voren ingelicht en hem voor zijn medewerking een kilo rijst in het vooruitzicht gesteld; in die tijd voorwaar geen geringe beloning.

93

De koepel gekraakt

In mei werd ds. Slomp gearresteerd en opgesloten in de koepelgevangenis te Arnhem. De Duitsers wisten nog niet, wat een grote vis ze gevangen hadden. Eer ze daar achter kwamen, greep een knokploeg in: bij de gevangenis vervoegden zich twee marechaussees die een arrestant kwamen afleveren. Alle papieren waren in orde. Toen de poort voor hen werd opengedaan, trokken de marechaussees én hun arrestant een pistool, overweldigden en boeiden de bewakers waaronder de directeur en verlieten daarop de koepel, vergezeld door een aantal gevangenen, waar onder ds. Slomp.

Onmiddellijk daarna hoorden we sommige details; de bestuurder van een van de vluchtauto's dacht: “Waarom trekt dat ellendige ding toch zo langzaam op?” Toen ontdekte hij, dat hij in zijn nervositeit de auto op de handrem had laten staan.

De volgende morgen kwam ik toevallig even langs bij oom Hendrik de Nooij in Heelsum. Hij stond met een tevreden glimlachje open en bloot in zijn schilderswerkplaats een auto over te spuiten. Achteraf denk je: wat was zoiets riskant. Maar die keer liep het allemaal goed af.

De invasie

Toen eindelijk (6juni 1944) de invasie kwam, duurde het een tijd eer we het geloofden: te vaak immers hadden we geloof gehecht aan geruchten, die later niet meer dan dat bleken te zijn. Mijn dagboek meldt op 11 juni: “Zondag vorige week is Rome gevallen. Nu zitten de geallieerden al weer 100 km ten noorden ervan. Dinsdagmorgen verkochten we stikdruk sajete en wol. Er waren mensen in de winkel die vertelden: 'Ze zijn in Frankrijk geland' maar we geloofden het niet. Tot om 12 uur een betrouwbaar iemand de zaak kwam bevestigen”.

Ook de Russen deden het prima: de Duitse legerscharen werden door hen overal terug gedreven. De Amerikanen “sprongen” in de Stille Oceaan van de ene eilandengroep naar de andere.

In Nederland hadden de Duitsers een speciaal - zeer moeilijk te vervalsen - zegel ingevoerd dat op de persoonsbewijzen diende te worden geplakt: een extra controle-maatregel. Maar de volledige voorraad van deze zegels op het gemeentehuis te Tilburg werd “gekraakt”. Wij konden dus voorlopig vooruit.

Het huis van bewaring

Op zondagavond 11 juni 1944 schreef ik in mijn dagboek: “Zo juist circuleert het bericht, dat 40 gevangenen uit het huis van bewaring te Arnhem bevrijd zijn.” Dat was die zondagmiddag inderdaad gebeurd.

94

Het huis van bewaring lag in de drukke binnenstad, was omgeven door een hoge muur en werd zwaar bewaakt; omdat kort daarvoor de Koepelgevangenis in Arnhem gekraakt was, werd die bewaking nog verscherpt.

Onder de gevangenen bevond zich de heer Zwarts uit Oosterbeek; hij was de oom van Nico Boven en vanuit het verpleeghuis waarover Zwarts het bewind voerde (het Hemeldal te Oosterbeek), was de overval op de Koepel gelanceerd. Het was dus niet alleen een erezaak om hem te bevrijden, maar ook speelde de overweging mee: “Hij weet zo veel; als ze hem aan het praten krijgen dan is de ellende niet te overzien”.

Twee pogingen waren mislukt. Toen kwam men te weten, dat er een verbindingsdeur bestond tussen het huis van bewaring en de directeurswoning, die er tegenaan gebouwd was. De sleutel van die deur werd bewaard in een kluis. Men besloot, de toegang te forceren via de directeurswoning en de overval te plegen, niet - zoals eerder geprobeerd - gedurende de nacht, maar op klaarlichte dag en wel 's zondagsmiddags,

De leider van de knokploeg begaf zich naar de directeurswoning, vermomd als een “zware” dominee en dus geheel gekleed in stemmig zwart. Hij werd vergezeld door zijn “echtgenote” (evenals hijzelf gewapend). Het stel belde aan en vroeg de directeur te spreken: de predikant wilde met hem een afspraak maken voor een pastoraal bezoek aan een van de gevangenen. De directeur bleek niet aanwezig te zijn; “misschien later op de middag”. Alleen de directeur zou de kluis kunnen openen waarin de sleutel voor de tussendeur lag. De overval ging op dat moment daarom niet door.

Het tweetal meldde zich na enige tijd opnieuw aan de voordeur. Jazeker, nu was meneer thuis en ze werden binnen gelaten. Toen trokken die twee hun wapen. De bewoners van het huis werden onder schot gehouden terwijl de andere leden van de knokploeg werden binnengelaten. De directeur weigerde eerst de kluis te openen, maar hij werd bedreigd met de dood en zwichtte. Men drong nu de gevangenis binnen.

De bewakers werden overmeesterd en samen met de directeur en zijn gezin opgesloten in een cel. Toen werden de politieke gevangenen, voor zover ze wilden (niet iedereen wilde want sommigen zaten slechts voor een lichte overtreding gevangen), vrijgelaten. Medewerkers brachten ieder hetzij naar een schuilplaats, hetzij naar het station. Men kreeg per persoon f10, - en een bonkaart mee.

Kort daarop hoorden we, dat de leider van de knokploeg na de geslaagde overval die zondagmiddag om vijf uur al weer rustig in de kerk had gezeten. In die dienst zat

ook Kees Pruys, lid van de landelijke “top” van de LO, die deze actie mee had helpen plannen. Ze keken naar elkaar; de een gaf de ander een knipoog en die begreep: de klus was geklaard.

95

Nacht bij de kapper

De bomen van het verzet schenen tot in de hemel te groeien. Toen kwam de ene klap na de andere. Een koerierster bleek de zaak verraden te hebben. Op een aankomst adres van de LO in Utrecht bleken opeens mannen van de Sicherheitspolizei geposteed te zijn; wie daar binnenging werd gearresteerd. Overal in het land vielen slachtoffers. Ook ons adres zou verraden kunnen zijn. Het was nodig om - in ieder geval 's nachts - niet thuis te blijven.

Zoiets was een moeilijke afweging: je kon een tijdje onderduiken maar dan had je de aandacht op je gevestigd, wat ongunstig was in geval je weer boven water kwam.

Nu was onze buurman, kapper Klaassen, voor 100% te vertrouwen. Hij en zijn vrouw hadden een joods meisje, Elly, in huis; ik had voor haar “Arisch” persoonsbewijs gezorgd. Achter de woonhuizen werden de percelen afgescheiden door een schutting en in die schutting was een poortje. Ik kon dus 's avonds ongezien naar de buurman gaan, bij hem overnachten om dan 's morgens weer ongezien naar het eigen huis te gaan.

We hadden de mogelijkheid overwogen, dat de Duitse politie om Elly zou komen, bij Klaassen dus. In dat geval zouden zij en ik, met de kleren opgerold onder de arm, door het poortje vluchten naar huize Snoek.

Een paar nachten bleef alles rustig. Op een avond (begin juli 1944) hadden we extra veel bonkaarten in huis, omdat mijn koerier die de volgende dagen over de hele Veluwe zou wegbrengen. Alles was in de geheime bergplaats achter de winkel betimmering gelegd.

Ik had een getypt stuk papier waarop mededelingen van de LO stonden, o.a. dat de provinciale beurs van Limburg in zijn geheel was gearresteerd en dat de leden van de nieuw gevormde beurs nu gewapend ter vergadering kwamen. Ik keek naar dat papier, wilde het eerst ook in de bergplaats doen, maar deed het toen in mijn portefeuille: zo ging het immers met mij de deur uit en dat was misschien nog wel zo veilig.

Die nacht sliep ik diep, en het duurde even eer buurvrouw Klaassen me wakker had: “Johan, de Duitsers staan voor de deur; gauw! Jullie moeten vluchten!” Er werd hard op de voordeur gebonsd. Elly en ik renden langs de trap naar beneden, door de kapperswinkel, naar het poortje. Ik was er al doorheen.

Blijkbaar heeft mevrouw Klaassen een licht aangedaan, zodat de mannen die op de deur bonsden onze vluchtende silhouetten zagen. In ieder geval: ze sloegen de deur in en renden achter Elly en mij aan. Ik hoorde een knal en viel op de grond: iemand had er geschoten: dwars door mijn rechterbeen.

96

Elly en ik werden naar boven gebracht; mijn been bloedde hevig. Het was duidelijk: het ging de mannen van de Sipo om Elly. Haar mooie persoonsbewijs (ze wist niet dat het van mij kwam) hielp haar niet: de zaak was verraden.

Er was een baby in huis en de mannen vroegen naar liet trouwboekje: ja, dat was een eigen kind en niet Joods dus. Mijn portefeuille werd tevoorschijn gehaald en mijn persoonsbewijs eruit genomen. Achtelooos lieten ze de overige inhoud op tafel liggen, het eerder genoemde. getypte papier bovenop. Het was een moment waarop ik dacht: "Als ze dat lezen, dan is het met mij afgelopen." Maar ik was niet eens bang: ik had het gevoel dat ik een toeschouwer was.

Men vroeg: "Waarom is die jongeman hier in huis?" Ik zei: "Omdat mijn moeder ziek is en het zo rustiger voor haar is". Nauwelijks geloofwaardig, maar je weet zo gauw niets beters te bedenken. Ze hebben ook ons huis toen oppervlakkig doorzocht, maar niets verdachts gevonden: alleen moeder en Rie bleken er te zijn, twee vrouwen.

Elly hebben ze meegenomen - gelukkig heeft ze de oorlog overleefd - evenals kapper Klaassen, plus mijn persoonsbewijs. Mij lieten ze bloedend achter; mijn geboortjaar (niet 1920 maar 1917) was immers in orde.

Onmiddellijk na de overval kwamen er twee bevriende politieagenten (de ene, Driessen was ruim een jaar eerder betrokken geweest bij mijn arrestatie!): "Wat is er gebeurd, en wat kunnen we doen?" Ons huis is toen toch maar voor alle zekerheid "schoon" gemaakt: we wisten immers niet, of hetzij Klaassen hetzij Elly iets over mij zou loslaten. Er zijn dozen vol met bonkaarten en andere spullen naar een veiliger plaats gebracht.

Ik dook voor een tijdje onder bij mijn vriend Brauns, de leider van de OD. De wond moest ook eerst genezen en dat heeft een week of drie geduurd. Eef van Veldhuizen ging met een onschuldig gezicht naar het bureau van de Sipo in Arnhem, om mijn pb terug te vragen. Ze moest er een keer voor terug komen, maar kreeg het toen los.

Klaassen heeft men zwaar verhoord. Hij was slim: "Ik heb dat meisje niet uit jodenvriendschap in huis genomen, maar ik ben een arme man en ik kreeg er behoorlijk voor betaald". Verder wist hij niets: niet van wie het geld kwam, of de distributiekaart en Elly's persoonsbewijs.

Ze hebben hem ook gevraagd: "Wat deed die jongeman in jouw huis?" Daarop heeft hij geantwoord: "Wat, denkt U, is de reden als een jongeman de nacht doorbrengt in het huis waar zich ook een jonge vrouw bevindt?" Ze zeiden: "O, is het dat. Waarom hebben jullie dat dan niet eerder gezegd?" En ze hielden er verder over op.

97

Lodewijk

Begin augustus kwam Wims opvolger, Kars van Duuren, een paar dagen naar Gelderland om er eens even uit te zijn en op 7 augustus zijn we samen een dag wezen zwemmen.

We wisten toen: men heeft de redactie van *Trouw* aangeboden, de levens van de gevangenen *Trouw*-medewerkers te sparen, op voorwaarde dat de uitgave van *Trouw* zou worden gestopt. Na diepgaand overleg, ook met familieleden van de gevangenen, heeft men besloten niet op het aanbod in te gaan: *Trouw* zou blijven verschijnen.

Achteraf bleek, dat de groep op 5 augustus door het politiestandrecht te s'Hertogenbosch ter dood veroordeeld werd en dat het vonnis op 9 augustus door de kogel is voltrokken. De broer van Kars, Lodewijk van Duuren, behoorde bij de 24 die gefusilleerd werden. Zijn ouders waren het met de genomen beslissing ("Trouw blijft verschijnen") eens. Overigens werd het vonnis al voltrokken voordat het ultimatum verlopen was.

Onze verslagenheid was groot. In de maand juli was een overval op het huis van bewaring te Amsterdam mislukt: Johannes Post en een aantal van zijn vrienden werden er het slachtoffer van. In de nacht van 16 op 17 augustus werd het onderduikadres van Nico Boven, in Heelsum, overvallen. Hij kon nog tijdig de schuilplaats in komen, maar men wist dat hij ergens verborgen was en liet een wacht achter, die hem de volgende morgen arresteerde toen hij te voorschijn kwam. Ook Nico Boven heeft het niet overleefd.

Dolle dinsdag

Vlak voor dolle dinsdag (5 september) hebben we nog gestrooid met grote spijkers die in een driehoek gebogen waren (met de punt naar boven), om het Duitse verkeer te belemmeren. Op dolle dinsdag zijn we begonnen oranje lint en rood-wit-blauwe vlaggetjes te verkopen; we hadden die artikelen gekocht, wanneer we er maar de hand op konden leggen en beschikten dus over een flinke voorraad. Na twee uur hebben we de verkoop stop gezet, want de mensen gingen met oranje getooid de straat op en dat werd te gevaarlijk.

In die dagen heeft Klaas van Houten nog geprobeerd me te leren schieten. Ze hadden op de begraafplaats te Wageningen een schietbaan onder de grond. Nadat ik een paar schoten gelost had, heeft Klaas het opgegeven: het werd hem duidelijk dat mijn geschiet potentieel gevaarlijker was voor mijzelf en mijn vrienden, dan voor de vijand.

98

18. HET GELOOF

Dwars door alle dagelijkse beslommeringen heen (het in- en verkopen van textiel, maar vooral: het proberen afbreuk te doen aan de bezetter) die me - ook emotioneel - in beslag namen, voltrokken zich andere ontwikkelingen; één daarvan was, dat ik zowel van de kerk als van het geloof steeds verder verwijderd raakte.

Nu was het in die tijd niet zo eenvoudig om kerkverlater te worden: je was, of je het wilde of niet, door je opvoeding en de relatie met anderen sterk verankerd in het kerkelijk leven. Toch zette een proces van losmaking zich bij mij in gang; dat was al voor de oorlog begonnen.

De kritiek

Allereerst zaten me de bekende theoretische vragen dwars. “Hoe kan God het kwade toelaten, terwijl Hij toch almachtig is? Óf Hij is niet almachtig, óf Hij is niet erg liefdevol”. Zo waren er nog een paar.

Het jaarlijkse huisbezoek van twee ouderlingen aan ons gezin betekende een fel debat, met name over vragen als: is de bezetter onze wettige overheid, aan wie moeten we gehoorzamen? De kerk - althans deze ouderlingen - liet ons bij deze vragen behoorlijk in de steek, vond ik. Eens heb ik tijdens een huisbezoek hardop gevloekt. De twee broeders lagen er wakker van; ik niet.

Veel meer nog zat me de *houding* van sommige kerkleden dwars. Menigeen had wel de moed om aan zwarte handel te doen en zich zo te verrijken, maar men was te bang om onderduikers in huis te nemen. Vele jaren later heb ik het verhaal verteld van de boer, aan wie we vroegen een Joods kind in huis te nemen:

Zijn huisgenoten wilden wel, hij niet. Hij erkende het eerlijk: 'ik ben bang'. De man was Gereformeerd ouderling en, ofschoon ikzelf toentertijd allesbehalve godvruchtig was, achtte ik het gewenst hem de voor de hand liggende duimschroeven aan te leggen. Dus hield ik hem voor dat, naar zijn geloofsovertuiging, hij eens voor de rechterstoel van God verantwoording zou moeten afleggen van wat hij nagelaten had; ook van het geen onderdak verschaffen aan een Joods kind. Ik vroeg hem of hij daarvoor niet banger was dan voor wat de Duitsers bij eventuele ontdekking hem zouden kunnen aandoen.

Nog zie ik in gedachten het gezicht van de man voor me; hij zweette ervan. Maar het antwoord was: “Je hebt gelijk; toch durf ik niet”. - (NKJ, 167)

99

Achteraf denk ik: er was bij mij een element van arrogantie aanwezig; die man geloofde wel maar durfde niet; ik geloofde niet maar durfde wel, soms althans.

De gemeente Renkum-Heelsum was vacant, dus er preekten diverse predikanten. Die diensten waren vaak niet te genieten. Dat komt in alle tijden voor, maar als er in een tijd van onderdrukking en verzet tijdens een kerkdienst niet meer dan vrijblijvende praatjes worden verkocht, dan zou je daar toch gillend bij weg lopen. Ik deed dat niet eens want ik bleef meestal met het gezin mee naar de kerk gaan. Maar de te zingen liederen zocht ik niet op en evenmin het te lezen bijbelgedeelte, om te demonstreren: ik doe eigenlijk niet mee.

Achteraf denk ik: het was toen ook niet gemakkelijk om publiekelijk de dingen te zeggen die gezegd dienden te worden. Menig ambtsdrager ging door een proces van bewustwording heen en daarvoor was tijd nodig. Het was niet zo gemakkelijk en evenmin eenvoudig.

Mijn zus Rie schreef in haar dagboek: “Ik luister tegenwoordig nogal eens naar een Engelse kerkdienst, die ik vrij goed kan volgen. Dat is vaak bijzonder mooi. Het is gek, maar als er hier een dominee voor de vijanden bidt, kun je het haast niet uitstaan (ze doen het trouwens ook soms zo opzettelijk dat het ergerlijk is); maar als ze het daar doen, weet je dat het geen hielenlikkerij of zo is, en word je erdoor vertroost.”

Afstand

Het wekelijks uur van kerkelijk onderricht (de catechisatie) had ik al vaarwel gezegd. Daar is de dominee toen een keer over komen praten maar het gesprek zette geen zoden aan de dijk.

Op de jongelingsvereniging trof je je vrienden. Daar ben ik langer heen blijven gaan. Men ging ermee akkoord dat ik geen bijbels onderwerp wenste in te leiden. Op zekere avond bedankte ik als lid; ook dat accepteerde men en niemand vroeg: “Waarom eigenlijk?”

Behalve die ene, echt niet de slimste van de club, die met me naar huis wandelde en er onderweg naar vroeg. Ik vertelde hem uitvoerig over mijn bezwaren tegen het christelijk geloof. Hij antwoordde: “Ik weet eigenlijk niet goed wat ik daarop moet zeggen; maar één ding weet ik: je hebt ongelijk”. Ik dacht: hij bezit iets wat ik niet heb.

Ook bedankte ik als lid van de zendingscommissie. Men zei: “Dat gaat zo maar niet; daar behoor je schriftelijk kennis van te geven”. Dat deed ik dus: “Geachte heer”. Met verontwaardiging constateerde de voorzitter, dat ik hem blijkbaar niet eens meer als “broeder” beschouwde.

100

Vermaan

Mijn moeder probeerde een gesprek over de dingen van het geloof te beginnen: “Ik wou dat ik je kon helpen”. Ik: “Maar dat kunt u”. Zij: “Hoe dan?” Mijn antwoord: “Door te zwijgen”. Ze heeft het nog gedaan ook, al heeft het haar moeite gekost.

Een oudere vriend en mede-LO-er, Theo Geurtsen, begon als volgt: “Johan, als je nog eens getrouwd bent en je eerste kind wordt geboren, dan zul je onder de indruk komen van het wonder van het leven, want dat is een geschenk van God.” Ik antwoordde: “Jouw en onze huisarts, dr. Visser, heeft al veel kindertjes geboren zien worden maar volgens mij brengt hij dat niet in verband met God.”

Toch heb ik later, toen onze oudste geboren werd, me de woorden van Theo Geurtsen wel herinnerd.

Meer indruk op me maakte een opmerking van oom Zwerus de Nooij in Ede. Hij werd beschouwd als wijs, maar vervelend. Ook hij informeerde naar mijn geloof, of nauwkeuriger: gebrek aan geloof. Mijn zus Rie was erbij. Ik gaf een uiteenzetting van mijn bezwaren. Hij zei: “Weet je, wat jou dwars zit, Johan? Jij bent te erg gesteld op geld.”

Rie zei: “Nee oom, dat kan Johan niets schelen”. Maar ik dacht: “De man heeft gelijk”. Ook al was het geld dat in onze zaak verdiend werd bestemd voor moeder, toch was ik verslaafd aan de spanning die met het verdienen verbonden was.

De andere lijn

Af en toe ontdekte ik toch in de kerk - zelfs zoals die reilt en zeilt - iets positiefs. Mijn dagboek vermeldt op 24 maart 1941: “Gisteren is er van de kansel een schrijven afgelezen dat uitmuntte door mannentaal.”

Vele jaren later zou ik me dit stuk - en enkele andere openlijke kerkelijke protesten - herinneren en in Israël in kiboetsiem lezingen gaan houden over het onderwerp

"Hebben de kerken gezwezen?" Vervolgens ging ik zoeken naar protesten van kerken in andere landen dan Nederland.

Uit dat onderzoek groeide *The Grey Book* en, nog eens twintig jaar later, het reeds een paar keer geciteerde *De Nederlandse kerken en de joden 1940- 1945*. In dat laatste boek heb ik de enorme indruk beschreven, die die eerste aflezing van een protest vanaf de kansel toen op me maakte.

Wim werd gepakt en uit de eerste brieven die we uit de gevangenis kregen bleek: "Hij schijnt min of meer bekeerd te zijn" (mijn dagboek). Later zou Wim vertellen, hoe zeer hij de hulp van Trijn Nauta en van Cotelette als een Godsgeschenk ervaren had. Ook was er een medegevangene, die veel voor hem betekend heeft.

101

Onze nieuwe predikant, ds. Smeenk, vroeg me om eens bij hem te komen omdat ik niet naar catechisatie enz. ging. Ik was daartoe bereid: hij was immers een bondgenoot in het verzet.

Ik zette mijn bezwaren tegen kerk en christenen uiteen. Hij luisterde maar zei niets. Alleen toen ik vertelde, dat een kerklid, nog wel een ouderling, me niet eens een zak rogge als bijvoeding voor de onderduikers wilde geven, vroeg hij: "Is dat echt waar, Johan?" En, op mijn bevestigend antwoord: "Dan zal ik daar wat aan doen." Die zak rogge kwam er al vrij gauw; het gezag van een predikant was groot.

Toen ik gewond bij de familie Brauns ondergedoken lag, kwam ds. Smeenk op ziekenbezoek. Hij zei: "Het had je je leven kunnen kosten". Nu, dat was ook zo. Aan het eind van het bezoek sprak hij een gebed uit. Het heeft me niets gedaan.

Wel roerde het me diep, als hij tijdens de kerkdienst voor mijn broer Wim bad. Of zijn leven gespaard mocht blijven natuurlijk en, in de week van het proces, om een gunstige uitslag. Hij placht die voorbede te laten voorafgaan door dankzegging: "We danken U, Heer, dat er mensen zijn die bereid waren hun leven te wagen". Daar was ik van onder de indruk.

Ds. Smeenk zei eens, in verband met het steeds dreigende gevaar en met verwijzing naar het verhaal van de drie mannen in de brandende oven (Daniël 3:18): "God kan ons beschermen tegen alle gevaar; maar 'zelfs indien (we er) niet (doorheen komen)': we mogen niet knielen voor de afgod". Hijzelf maakte dat waar.

19. DE SLAG BIJ ARNHEM

In de dagen na dolle dinsdag en voor zondag 17 september, leek de situatie zich weer enigszins te stabiliseren; de geallieerde legers waren nog ver af en de Duitse tegenstand bleek taaier dan we verwacht hadden.

Op vrijdag 15 september ben ik nog op de fiets naar Veenendaal gegaan en met succes: twee grote pakken stopgaren kon ik kopen. Het ene pak ging achterop, het grootste voorop op de lastdrager; een heel gesjouw, met leuke banden onderweg. Maar alles kwam veilig thuis.

De luchtlanding

Er werd 's ochtends gewaarschuwd: de mannen moeten niet naar de kerk gaan, want de politie heeft opdracht om alle mannen tussen 16 en 50 jaar te pakken voor werk aan de IJssellinie. De kerkdienst is wel doorgegaan en er werden nieuwe kerkeraadsleden bevestigd: allemaal mannen toen nog; ze waren toch gekomen.

De electriciteit viel uit. Er kwamen vliegtuigen over en we hoorden het geluid van ontploffingen, in die tijd vrij normale geluiden. Later bleek: Wolfheze en Wageningen waren door de Engelsen gebombardeerd; er waren vele slachtoffers.

Toen, opeens, 's middags om een uur of twee, riep iemand: "Kijk, allemaal vliegtuigen, vlakbij!" We renden naar de bovenste verdieping, waar je vanaf het balkon een goed uitzicht had. Ik wilde over het ledikant heen springen maar bleef haken aan de spreij; dat gaf oven vertraging. Maar toen zagen we een ontzagwekkend schouwspel. Nooit eerder hadden we zoiets machtigs gezien.

Het waren geen gewone vliegtuigen maar "gliders": zweefvliegtuigen, die door gewone vliegtuigen getrokken werden. Precies boven Renkum en omgeving gingen de kabels los, de vliegtuigen gingen verder, maar de gliders daalden, in groepen. We riepen de een tegen de ander: "Kijk, daar!" "En daarginds, nog meer" Ze deden me denken aan scholen grote, zwarte vissen, die rustig, in statige stilte hun weg vervolgden, zij het niet door het water maar door de lucht, in de stralende zon. Ze maakten geen enkel geluid; alleen de opgewonden kreten van de mensen, die overal op de daken stonden, waren te horen. De gliders bewogen zich schuin omlaag: ze gingen landen. Bij een van de laatste toestellen die overkwamen viel de kabel omlaag, vlakbij. We renden erop af: het geval was nauwelijks te tillen.

103

Wat verder weg zagen we vele parachutisten dalen. Zij en de gliders (vol met soldaten en met materieel) landden op de Renkumse hei. Er waren geen Duitse vliegtuigen in de lucht en er was bijna geen luchtafweer, alleen wat in de verte. We hoorden, dat de Engelsen geland waren bij de boerderij van Dorresteyn.

Rie ging daar direct heen: "Ik heb ze gezien en gesproken, en hier, het is gewoon onbegrijpelijk. Er waren een stuk of vijf gewonden; ik ben er heen geweest, kon helaas niet veel doen, maar heb wel eten gehaald thuis voor ze. Ik heb ze de hand gedrukt en Engels met ze gesproken. De Tommies hebben hopen sigaretten en zuurtjes bij zich; ik heb ook 3 zuurtjes gekregen. Ze hebben rode baretten op, maar als camouflage, als ze niet onder de bomen zijn, helmen met netten erover."

En verder: "De hei ligt bezaaid met uitrustingsstukken, en parachutes; de mensen slepen ermee als dwazen gewoon". Ja, dat was het enige wat menige Renkummer op dat moment kon bedenken: die parachutes waren waardevol; je kon er kinderkleertjes en weet ik niet wat al meer van maken. Dus werd er vlijtig gesjouwd met die dingen. Totdat men, toen de Duitsers terug waren, bang werd voor represailles en de parachutes weggooide of verstopte.

Een Duitse legerauto reed door Renkum in de richting van Heelsum maar kreeg blijkbaar tegenbericht, want de chauffeur stopte opeens en keerde zijn wagen, zo snel, dat hij door de etalageruit van een kruidenier ging. De Duitsers waren weg!

Iedereen dacht niet anders of dit betekende voor ons de definitieve bevrijding. De hele Dorpsstraat was al gauw een zee van vlaggen. De “ondergrondse”, d.w.z. de Ordedienst (OD), waar ook ik lid van was (indertijd bezegeld met de eedzwering in het bos), kwam nu boven water en in actie: we deden speciale - zorgvuldig door de leiding tot nu toe bewaarde - armbanden om; een groot hotel-restaurant (Rijnzicht) in het midden van het dorp werd gevorderd, een radio daar neergezet; wij maakten aanstalten om het dorp te gaan besturen.

In Rijnzicht

Maar al spoedig werden we gewaarschuwd door de Engelsen: zij trokken op Arnhem aan en het lag niet in hun bedoeling om Renkum bezet te houden; er zou ongetwijfeld een Duitse tegenaanval komen. De vlaggen gingen dus weer naar binnen, de radio in Rijnzicht werd weer opgeborgen.

104

Er kwamen parachutisten naar het hotel. Het was mijn eerste contact met Engelsen. Je moest grabbelen in je brein naar het woord dat je nodig had, maar al doende leert men. Drie soldaten zijn nog een tijd bij ons blijven praten; ze hadden speciaal voor deze gelegenheid gedrukte, Nederlandse bankbiljetten met de beeltenis van koningin Wilhelmina erop bij zich: wat een sensatie!

Het bleek dat de Engelsen slechts één punt langere tijd bezet hielden, om hun aftocht richting Oosterbeek te dekken: de steenfabriek van Ariëns, aan de Rijn, van waaruit je de weg naar Heelsum-Oosterbeek bestreek.

We hebben toen in Rijnzicht een luisterpost geïmproviseerd: we kregen per telefoon uit Wageningen (van onze vrienden Van Houten en Keuning) door wat er daar aan Duitse troepen in de richting van Renkum langs kwam en wij belden dat door naar de Engelsen op de steenfabriek.

Ook uit Renkum zelf kregen we informatie. Een ingenieur van Van Gelder, die in een mooie villa aan de straatweg woonde, belde ons op: “De Duitsers nestelen zich in mijn tuin, om de steenfabriek te gaan beschieten”. We gaven het bericht door en de Engelsen reageerden blijkbaar alert. Drie minuten later belde onze zegsman tenminste opnieuw op: “De Engelsen hebben mijn huis onder vuur genomen; alle ruiten zijn kapot; de Duitsers zitten nu in de tuin van de burens...”

Toen, na verloop van tijd, de Duitsers al schietend door de Dorpsstraat trokken, hebben we onze telefoondienst gestaakt. Er volgden nog enkele angstige, nachtelijke uren in de kelder van het hotel. Daar zaten wij OD-ers, samen met de eigenaar en gasten, te wachten op het einde van de gevechtshandelingen boven ons hoofd.

Eén van de gasten vertelde ons, dat hij kon handlezen; iedereen greep op dat moment graag de kans aan om iets over de toekomst te weten te komen. De man boog zich over de ene hand na de andere: “U hebt nog wel een twintig jaar te leven, schat

ik”; enz. Nadat hij de lijnen in mijn hand bestudeerd had, vroeg hij me op ernstige toon: “Bent U onlangs erg ziek geweest?” Ik had het gevoel, dat men links en rechts een beetje bij me vandaan schoof.

Het feit dat, enkele dagen later, deze handlijnxpert door een Engelse granaat getroffen en gedood werd stemde me wel treurig, maar het gaf tegelijk een zeker gevoel van opluchting: kennelijk was hij niet in staat geweest zijn eigen toekomst te voorzien.

105

Schuilplaats

De Engelsen op de steenfabriek hebben zich later teruggetrokken richting Oosterbeek, met achterlating van een dode. De daarop volgende dagen waren afschuwelijk. Niet de terugkomst van de Duitsers in Renkum vonden we het ergste - dat paste blijkbaar in het plan van de Engelsen. Maar een groot aantal van de vliegtuigen, die versterkingen en materieel voor de luchtlandingstroepen aanvoerden, werd neergeschoten. Een brandend vliegtuig dat neerstort is een afgrijselijk schouwspel. Soms zag je de bemanning per parachute omlaag komen, soms ook niet.

Verbazingwekkende, onverwachte gebeurtenissen vonden plaats. Ik fietste (donderdag 21 september) van Renkum via Wageningen-Hoog naar Bennekom, en zag dichtbij een vliegtuig neerstorten; de piloot kwam per parachute omlaag. Ik gooide mijn fiets neer en rende naar de plek in het bos waar hij terecht gekomen moest zijn. En ja, daar ontdekte ik de man, die bezig was zich los te maken van zijn parachute; een Nieuw-Zeelander, zo bleek uit zijn distinctieven.

Op dat moment verscheen er nog iemand, en ik kende hem; het was Van Hall, een lid van mijn schaakclub. We hadden wel samen geschaakt maar nooit over politiek gepraat. Nu zei hij: “Vlug, ga mee, ik heb een schuilplaats”. We renden door het bos: het was immers te verwachten dat ook de Duitsers de piloot hadden zien neerkomen en achter hem aan zouden zitten.

Opeens bleef Van Hall stilstaan, keek om zich heen, bukte zich en begon dorre bladeren weg te vegen; een luik werd zichtbaar en daaronder een gat met een trapje omlaag. We daalden af, en kwamen in een ruime en van alle gemakken voorziene schuilplaats, waarin we de piloot achter lieten. “Ik zorg voor de rest,” zei Van Hall nog tegen me.

Later vertelde hij me dat hij daar vlakbij woonde en dat die schuilplaats door hem aangelegd was voor het geval dat de Duitsers hem zochten. Het is Van Hall gelukt de piloot over de Rijn te brengen, naar een geallieerde post in de Betuwe.

Helaas helaas, ik slaagde er niet in, het bosje waarin ik mijn fiets neergegoot had terug te vinden; of misschien had iemand anders die onderwijl meegepikt. Zoiets (een fiets verliezen) was in die tijd een ramp.

Spion

Een dag eerder waren er al twee van onze fietsen verdwenen, maar dat was een daad van vrije wil geweest.

Woensdagochtend 20 september werd ik opgebeld door ds. Smeenk (ook zijn telefoon was clandestien weer aangesloten): “Johan, zou je even willen komen?” Ik

ging naar de pastorie en bij ds. Smeenk in de studeerkamer zaten twee mannen: een grote, blonde jongen die zich Leendert noemde, en een klein, wat ouder mannetje dat uitsluitend Frans bleek te spreken. Leendert legde uit: zijn makker was Frans-Canadees en een spion van de Engelsen; zij beiden moesten hoe dan ook naar de geallieerden; of wij ze konden helpen?

106

Later ben ik te weten gekomen: het ging hier om een lid van het team van de Britse *Special Air Service* dat onder leiding stond van de Belgische kapitein S. Kirschen (schuilnaam: King). L. de Jong bericht diverse malen over zijn ondernemingen (in: "Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog", 10a, o.a. p. 320).

Ze hadden allebei een vervaarlijk pistool bij zich. Om te beginnen nam ik ze mee naar ons huis. Je loopt dan over straat, passeert diverse Duitse militairen en denkt: "Jullie moesten eens weten". We hebben ze aangeraden om de wapens bij ons achter laten: "Het gaat jullie erom langs de Duitse posten te komen en dat lukt je niet al schietend, terwijl, als jullie gefouilleerd zou worden, die wapens het einde betekenen." De pistolen gingen onze geheime bergplaats in, om daar rustig het einde van de oorlog af te wachten.

Ze gebruikten eerst nog de warme maaltijd. Het was bij ons gebruikelijk dat moeder daarna een stuk uit de bijbel las. Ik wilde hem moed in gieten (ze waren overigens niet bangelijk uitgevallen) want het zou een riskante tocht worden. Ik pakte de Franse bijbel die we in huis hadden en begon Psalm 91 te lezen: "Die in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, die zal vemachten in de schaduw des Almachtigen".

Kennelijk kon onze Frans-Canadese gast niet goed tegen mijn accent want, nadat ik een paar verzen gelezen had, griste hij de bijbel uit mijn handen en las zelf die psalm, met veel gevoel. Toen bestegen ze onze twee damesfietsen en gingen met de pont de Rijn over; ze waren nu in ieder geval in de Betuwe. Diezelfde middag kwam er een Duitse wachtpost bij het veer: alle verkeer naar de Betuwe werd stopgezet.

Granaten

Er kwam een lange colonne van Engelse krijgsgevangenen langs ons huis; Rie deelde peren aan hen uit: "Ik kon het haast niet bijbenen; harder lopen dan de Tommies, uitdelen en tegelijk op de schouder kloppen en allerlei dingen zeggen".

Na het bombardement op Wolfheze was een groot aantal van de in de psychiatrische inrichting aldaar verpleegden overgebracht naar Heelsum; als een van hun verplegers fungeerde een vriend van ons, een joodse onderduiker, "Bertus"; zodoende had hij een perfecte vermomming.

De situatie in Renkum werd nu steeds benarder. Meestal was er geen stroom en had je dus geen radioberichten. Bovendien raakten de accu's van de telefoondienst leeg, zodat ook de telefoon uitviel.

107

Vanuit de Betuwe begonnen de geallieerde troepen Renkum te beschieten met granaten; het waren geen zware - storingsvuur eerder - maar met wijde scherfwerking.

In de kelder was je vrij veilig. Maar soms moest je naar buiten. Telkens kwam er iemand om, ook bij ons in de straat.

We sliepen 's nachts voortaan in de kelder. Ook overdag doken we de kelder in als we de granaten hoorden aankomen. Er werden plakaten aangeplakt met de mededeling:

De Duitse militaire bevelhebber heeft geconstateerd dat vermoedelijk door burgers op Duitse militairen geschoten is. Als dit weer voorvalt, wordt het dorp vernietigd.

De locoburgemeester: Mom.

Maandagnacht (25 september) werd bij de Smeenk in de schuilkelder een zoon geboren; het vijfde kind.

In de nacht van maandag 25 op dinsdag 26 september hadden de Engelsen het steeds inkrimpend terrein bij Oosterbeek dat hen nog restte ontruimd. De slag om de bruggen bij Arnhem was verloren. Wel zou Churchill in het Lagerhuis een rede houden waarin hij de uitdrukking "not in vain" (niet tevergeefs) gebruikte, maar in zijn *De Tweede Wereldoorlog* (13 delen) behandelt hij de slag bij Arnhem in slechts twee bladzijden.

Iedere ochtend bleek, dat er tijdens de nacht weer een paar huizen in de buurt getroffen waren door een granaat; zo'n ding sloeg een flink gat in het dak.

Het leek alsof onze overlevingskansen steeds kleiner werden. We - moeder, Rie en ik - besloten om ieder een brief aan Wim te schrijven, en naar het adres van zijn gevangenis te versturen. Dat hebben we gedaan. Maanden na de bevrijding ontving ik mijn brief als onbestelbaar terug, maar Wim zelf was toen weer levend en wel bij ons.

We hoorden, dat de hele bevolking van Arnhem moest evacueren en we begonnen te vermoeden dat dat ook ons lot zou zijn; er werd in Arnhem op grote schaal geplunderd. Daarom brachten we zo veel mogelijk dingen naar de kelder: daar leek de kans het grootst dat ze brand en/of plundering zouden ontgaan.

Rie ging toch nog elke dag naar een tehuis voor bejaarden, "Oostereng", tussen Renkum en Bennekom, waar ze werkte "op een zaal met 4 oude dames. Ze waren allen lichtelijk kinds, maar ik kan het verplegen nu in ieder geval leren en dat is een voornaam ding". Inderdaad, en kort daarop zou blijken, hoe belangrijk die opgedane ervaring was.

108

De evacuatie

Toen we op zondagmorgen 1 oktober uit de kelder kwamen, zagen we dat ook ons huis een voltreffer gekregen had. Die ochtend kwam om ongeveer 9 uur het bericht: iedereen moet evacueren, richting Ede; vóór 5 uur moet Renkum ontruimd zijn.

We propten de kelder "ongeveer massief vol", zetten een teil met water op het toegangsluik onder de toonbank en maskeerden de ingang. Ik fietste een paar keer zwaarbeladen naar Bennekom, om spullen bij de familie aldaar te brengen. We lieten de kanarie los (hij was van Wim). Het was mooi weer en het beest ging vrolijk in een boom achter het huis zitten fluiten. Hij zal het niet lang overleefd hebben.

Tenslotte gingen moeder, Rie en ik op weg, in de richting van Bennekom. Rie schreef die zondagavond in haar dagboek: “Het was anders een tocht; er werd zo vreselijk geschoten en we moesten helemaal lopen, met onze zwaarbeladen fietsen. 7 voor half twee was het toen we weggingen; ik zal het nooit vergeten. De familie Blij (onze burens) was er ook bij; zijn vrouw verwacht de volgende maand een baby, en Aria (hun dochtertje) was reuze zenuwachtig, maar die hebben we met vereende kracht getemd.”

Onderweg kwamen ons vanuit Bennekom neef Paul de Nooij en nog iemand tegemoet. Met Paul ben ik een keer teruggegaan, om nog een vracht textiel te halen. “Toen zijn we naar Ede getogen, waar we bij oom Zwerus liefderijk ontvangen werden. We hebben daar warm gegeten en ik heb me verkleed. Nu zijn we in de Torenstraat. Het was een troosteloos gezicht, die hele stoet”. Aldus mijn dagboek.

20. TORENSTRAAT 5, EDE

De hele Veluwezoom was nu geëvacueerd; ook de bewoners van Bennekom zouden een paar weken later worden gedwongen hun dorp te verlaten. Van de stroom vluchtelingen bleef een groot gedeelte in Ede: het getal inwoners steeg in korte tijd van 40.000 naar 67.000. Velen vonden onderdak in een schuur of stal. Wij waren bevoorrecht: we werden vriendelijk opgenomen door drie zusters van mijn moeder: Mien, Cor en Anna.

Ze bewoonden het ouderlijk huis, Torenstraat 5 te Ede, waarin ook moeder was opgegroeid. Tante Mien verzorgde de huishouding, tante Cor werkte in de drogisterij “Het Gouden Kruis” en tante Anna was directiesecretaresse van “De Macostan” (de verffabriek van oom Zwerus en oom Ko).

De eerste paar weken van de evacuatie, die negen maanden zou duren, waren ook oom Hendrik en tante Anna uit Heelsum met drie van hun kinderen te gast bij de tantes in de Torenstraat; daarna vonden zij een andere plek.

De evacuatie was moeilijk voor iedereen; het was moeilijk om als gast bij anderen in huis te zijn en het was ook moeilijk om zoveel maanden lang gasten te hebben, en dat bij steeds toenemende schaarste aan de meest elementaire voedingsmiddelen.

De tantes hebben ons geherbergd bijna tot aan het einde van de oorlog. Ter herinnering - en als teken van dankbaarheid - kregen ze van ons na de oorlog een glas-in-lood raam, vervaardigd in het atelier van oom Hendrik: een scheepje in een verlichte haven, waaromheen het stormt, met als onderschrift: “In veilige haven”.

De fiets

Die eerste week in Ede namen Landwachters (een soort hulppolitie in dienst van de Duitsers) me mijn fiets af: het was die van Wim, met nog mooie, vooroorlogse banden. Ze trokken zich er niets van aan dat ik een legitimatiebewijs van de Renkumse Luchtbescherming had. Ik was razend en wanhopig.

Maar ik kreeg een idee. De volgende fiets (de vraag was: hoe kwam ik daaraan?) zou door een Duits stempel gevrijwaard moeten worden van vordering. Op mijn

legitimatiebewijs van de Luchtbescherming schreef ik met blokletters: “Dieses Fahrrad darf nicht beschlagnahmt werden” (deze fiets mag niet in beslag genomen worden).

110

Ik stapte naar het bureau van de plaatselijke Duitse machthebber, de Ortskommandant, en stak een heel verhaal af: “Evacué, functie bij de Luchtbescherming, fiets afgenomen, dat moet bij de volgende fiets voor komen worden.” Het lukte! De man zette een stempel op mijn identiteitskaart, onder dat zinnetje.

Thuisgekomen zag ik, dat er enige ruimte was tussen mijn zinnetje en het stempel. Dus schreef ik erbij, onder het geschrevene maar boven het stempel: “_aber soll man zurückgeben” (maar moet men teruggeven).

Toen op weg naar het bureau van de Landwacht in Lunteren. Er stonden tientallen gevorderde fietsen. Al gauw had ik de mijne ontdekt. Mijn gestempelde document tonend eiste ik mijn fiets terug. De commandant van de Landwacht zei: “Je hebt er recht op, dus waarom zullen we er moeilijk over doen”; en hij gaf de fiets.

Het “bewijs” heeft me nog vele malen beschermd tegen fietsenroof, tot bijna aan het eind van de oorlog.

We zijn de eerste twee weken nog een paar maal terug gegaan naar Renkum om spullen op te halen. Er waren - zo was te zien - al plundersaars in ons huis geweest. Ze hadden ook onze voorraad vlaggetjes en oranje gevonden en daarmee (spottend?) de winkel versierd.

Eens ging ik samen met Rie op weg naar Renkum, maar toen we dicht bij ons dorp kwamen, werden er vanuit de Betuwe granaten afgevuurd en besloten we om terug te gaan. Kort daarop werd Renkum tot “Sperrgebiet” verklaard en mocht niemand er meer in, tenzij met speciale vergunning.

We hoorden, dat sommige huizen in de Dorpsstraat afgebrand waren; later kwam de tijding, dat ook ons huis in brand stond. Er was niemand om te blussen, zodat een klein vuur zich kon verspreiden en het ene na het andere huis afbrandde.

Huisgenoot

Op 9 oktober kregen we een gast, de Engelse brigadegeneraal John W. Hackett. Hij heeft over zijn belevenissen in Nederland een boek geschreven (*Ik ben een vreemdeling geweest*) en daarin krijgt de tijd die hij op Torenstraat 5 te Ede doorbracht veel aandacht. Dat alles behoeft hier dus niet herhaald te worden; ik zal alleen een paar dingen vermelden, die niet in zijn boek verteld worden.

Rie schreef de dag na zijn aankomst op Torenstraat 5 in haar dagboek: “Ik heb moeder eens stevig geknuffeld, omdat ze mij in de gelegenheid gesteld heeft het Mulo diploma te halen, want dank zij de daar ontvangen lessen kan ik nu werk verrichten, dat ik nooit gedroomd had te mogen doen. Ik zag er eerst wel erg tegenop, maar het valt wel mee; gelukkig dat ik die drie dagen op Oostereng (het tehuis voor bejaarden) geweest ben; anders was het gek genoeg geweest.”

Ze was moeder dankbaar omdat die haar de gelegenheid gegeven had om de Engelse taal te leren; die drie dagen werken in Oostereng, vlak voor de evacuatie, gaven haar de moed om nu als verpleegkundige te fungeren en de gewonde generaal te verzorgen.

Ook ik was blij met generaal Hackett's komst: in Ede was ik afgesneden van mijn eigen werkterrein, mijn medewerkers waren tengevolge van de evacuatie her en der verspreid, terwijl de LO te Ede genoeg andere kwesties aan het hoofd had dan de vraag, of ze mij konden inschakelen in hun werk. Je voelt je als een vis op het droge en plotseling is er een vijvertje waarin je zwemmen kunt.

De preek

Generaal Hackett vertelt in zijn boek dat Rie en ik begonnen een illegaal krantje uit te geven, *Pro Patria*, waarvoor hij de militaire overzichten schreef. Een andere onderneming heeft hij niet vermeld.

Er zaten na de slag bij Arnhem een paar honderd Engelse militairen in Ede en omgeving ondergedoken. Welnu, hun helpers waren van oordeel, dat deze Engelsen ter bemoediging enige evangelie-verkondiging goed zouden kunnen gebruiken. Het beleggen van een kerkdienst in het Engels was uiteraard niet doenlijk, maar een gestencilde preek, dat zou wel gaan.

Ds. J. Blauw schreef een preek in het Nederlands (en sprak hem de daarop volgende zondag uit in de kerk), tante Anna vertaalde die preek in het Engels, met hulp van generaal Hackett en ik mocht het resultaat op een stencil typen en dan stencilen.

We beschikten slechts over een zeer ouderwetse stencilmachine: niet roterend, maar met een raster, waarover je voor ieder vel de borstel met drukinkt moest halen; het was een heidens werk. Tot mijn afschuw zag ik na afloop van het karwei, dat een paar woorden (in het Engels!) op mijn shirt waren terechtgekomen. Ik heb dat shirt veiligheidshalve maar laten verdwijnen.

De tekst van ds. Blauw was uit Psalm 46: "God is ons een toevlucht en sterkte..."; een toevlucht: je kunt bij Hem schuilen en dan ben je veilig, wat er ook gebeurt (en er kán heel wat gebeuren aan verschrikkingen). Een sterkte: vanuit die bescherming en schuilplaats moet je dan wel aan de slag gaan, in dienst van God en je naaste.

De vertaling in het Engels heb ik dus eerst op stencils getypt en toen moeizaam het geheel op vellen papier overgebracht. Dat is geweest op dinsdag 17 oktober. Aan het eind van die dag wist ik opeens: het is waar. In mijn dagboek staat: "God is our refuge and strength. Ik zal proberen mijn leven aan God toe te vertrouwen en zijn wil te doen."

112

Nu lukt dat de ene dag beter dan de andere en soms valt een mens - ook (juist!) als christen - kletterend op zijn gezicht. "Niet dat ik het gegrepen heb, of al volmaakt zou zijn", zei indertijd zelfs een apostel (Paulus). Inderdaad; maar het streven is onopgeefbaar, vanuit de herinnering aan dat moment waarop je gegrepen wérd.

Tijdens onze jaren in Israël heb ik in diverse kiboetsiem een lezing gehouden over een of ander onderwerp. Ook "Geloof en wetenschap" werd nogal eens gevraagd. Eens sprak ik daarover in een kiboets, in het noorden van Galilea, die behoorde tot de meest linkse variant van de kiboetsbeweging.

Op mijn lezing volgde zoals gewoonlijk een levendige discussie, waarin de gebruikelijke bezwaren tegen de godsdienst werden ingebracht. Op een zeker moment zei ik: "Het zijn allemaal bezwaren of vragen, die ik zelf eens gesteld heb en ten dele nog stel; het verschil is: vroeger geloofde ik niet, nu wel".

Waarop iemand vroeg: "Wil je ons dan eens vertellen, hoe en wanneer je van ongelovig veranderd bent in een gelovige?" Dat heb ik toen gedaan, zij het met enige schroom en met de waarschuwing: "Denkt niet, vrienden, dat, als je nu maar goed naar me luistert of Psalm 46 leest, je dezelfde heilzame en verhelderende klap op je kop krijgt als ik eens ontving; want zo werkt het niet!"

Zo werkt het niet. Aan dat ene moment vooraf ging een proces waarin allerlei factoren een rol hebben gespeeld; bij mij bij voorbeeld de opmerking van oom Zwerus over mijn gehechtheid aan geld, én de verwoesting van ons bezit in Renkum. Toch ook een factor was: bij sommigen van mijn vrienden was iets van de kracht van het geloof te zien geweest.

Dilemma's

Over het verlies van onze bezittingen heb ik niet getreurd; eerder luchtte het op. We hadden gemanipuleerd en geruild bij het leven: levensmiddelen naar fabrikanten, dientengevolge extra textiel naar onze zaak en de daarmee verdiende centjes in onze zak. Als je dan gaat inzien, dat het heel anders moet, dan ga je je afvragen: wat dient er goedgeemaakt en wat kan er teruggedraaid worden? Ons huis met alles erin was nu afgebrand: dat vereenvoudigde de zaak.

Het kwam er nu op aan, om voortaan eerlijk te proberen het anders te doen. Maar het was oorlog en we waren geëvacueerd, in huis bij familie; we aten mee van hun voedselvoorraad. De situatie werd - mede tengevolge van de spoorwegstaking - steeds nijpender. We hadden nog wat textiel; mocht je dat ruilen voor voedsel, of niet? Ik vond van niet en Rie was het met me eens; moeder dacht er ruimer over.

113

We hebben toen nogal eens wat textiel verkocht tegen de gewone prijs en zonder er iets voor in ruil te vragen. Soms kwam de aldus begunstigde op het idee, om ons dan weer iets te schenken. Toen de oorlog afgelopen was, hadden we niet meer het excuus: "het gaat tegen de Duitsers".

Toen, en later telkens opnieuw, heb ik ontdekt dat geen mens het klaarspeelt om het echt helemaal waar te maken; niemand ontkomt eraan, in de een of andere situatie het op een accoordje te gooien met zijn geweten. Misschien moet een mens daar niet al te zeer over treuren.

Maar aan de andere kant: je mag het streven om het zo goed mogelijk te doen nooit opgeven en je moet tenminste je eigen excuses doorzien, waarmee je onder de radicaliteit van het gebod tot medemenselijkheid probeert uit te komen.

Er waren meer dilemma's. Eind oktober moesten alle mannen (ook de evacués) van 17 tot 50 jaar zich melden voor graafwerk; "bij niet komen zullen de bekende maatregelen genomen worden".

Rie schreef toen: "Natuurlijk mag niemand gaan, wat ook de gevolgen zijn; in Apeldoorn zijn ongeveer 20 mannen doodgeschoten; men zegt dat hier alle vrouwen en kinderen zullen moeten evacueren als de mannen niet komen. Het is eigenlijk gemeen, maar in het diepste van ons hart hopen we, dat er een stelletje lafaards gaat, en zo het gevaar voor de anderen afwendt; de voorwaarden zijn aantrekkelijk genoeg, maar toch zou het het mooiste zijn als er niemand kwam. "

Nog herinner ik me het afgrijselijke gevoel dat ons bekreep bij het overwegen van het dilemma. Velen hebben zich gemeld, meer dan voldoende.

Hoop en vrees

Toen het jaar van Wims gevangenschap verstreken was (eind oktober 1944), hebben we gehoopt dat hij vrijgelaten zou worden - dat is inderdaad gebeurd - en naar Nederland zou terugkeren; maar hij werd gedwongen in Duitsland te blijven werken. "Moeder zit zoveel mogelijk voor het raam, zodat ze hem ziet aankomen. "

Er kwamen Duitse soldaten huis aan huis kleding, dekens enz. "vorderen". In zijn boek beschrijft generaal Hackett uitvoerig, hoe ze door de tantes en moeder afgescheept werden; het was vermakelijk. Ik ben, toen de soldaten aanbelden, een beetje paniekerig de achterdeur uitgevlucht.

Wel bezat ik overigens een betrouwbaar-ogende (valse) Ausweis. Moeder had zich erop toegelegd, handtekeningen na te bootsen en ze kon op den duur die van een hoge Duitse functionaris, een moeilijke, met veel krullen, vlot en perfect op papier zetten.

114

Eind december mocht ik met een bevriende relatie (Bensink), die bij de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij werkte, als zijn "monteur" mee naar Renkum. Hij had een heel speciale Ausweis. We werden telkens aangehouden maar steeds mochten we verder.

In Renkum bleek ons huis (evenals de huizen ernaast, die moeders eigendom waren) totaal verwoest. Helaas was ook de kelder uitgebrand. Op de plaats waar eens het kelderluik had gezeten, kon je er zo inspringen. Het leek wel, of er op de vloer van de kelder zaagsel was gestrooid. Verder lagen er veel glasscherven.

In de nis vond ik nog de twee bussen met "oude" munten: zilveren guldens, kwartjes en dubbeltjes, koperen stuivers en centen, die we niet bij de Duitsers hadden willen inleveren, alles netjes gesorteerd in rolletjes van 50. Die twee bussen namen we mee, maar dat was dan toch het enige wat de brand doorstaan had. Later bleek dat het papier van de rolletjes nog verkoold was.

Op de terugweg wilden twee landwachters onze fietsen in beslag nemen, maar de Ausweis redde ons. Het had gesneeuwd, ik gleeed uit en ging tegen de grond, met de

twee bussen muntstukken, die open sprongen: "We moesten grabbelen; er zal nog wel wat overgeschoten zijn voor de eerlijke vinder".

Calvinist... Moslim

Toen generaal Hackett ons verliet, zei hij: "Als ik hier nog langer gebleven zou zijn, was ik misschien een Calvinist geworden, en Johan een Moslim." Hij was praktizerend Anglicaan maar had enkele jaren in "Palestina" gediend en daar veel moslims onder zijn manschappen gehad. Hij wist veel van de Islam.

Rie schreef: "Ik begin het Oude Testament met heel andere ogen te bezien; ik geloof dat alles niet zo letterlijk opgevat moet worden als ik deed." En: "In een omgeving als de onze wordt men betrekkelijk gauw bekrompen, en is men geneigd zijn eigen kerk te beschouwen als de enig-zalig makende, wat toch inderdaad niet het geval kan zijn."

Hackett heeft de voornaamste gebeurtenissen uit zijn tijd in Torenstraat 5 boeiend, uitvoerig en nauwkeurig beschreven in zijn boek: de eerste -geslaagde - "crossing" van een groep ondergedoken Engelse militairen over de Rijn, en de tweede poging die jammerlijk mislukte; oom Ko en oom Zwerus gevangengenomen; onze tocht per fiets via Maarn en GrootAmmers naar Sliedrecht, enz.

Slechts op één punt dient zijn boek gecorrigeerd te worden. Hij beschrijft, hoe ik in Sliedrecht mijn contacten had gelegd met behulp van de familiefoto waarop mijn broer Wim stond. Wim had immers in de Alblasserwaard gewerkt voor de LO onder de schuilnaam "Gerrit Overbeek."

115

Die foto had ik inderdaad bij me om te gebruiken als het nodig was. Maar ik kwam via onze oude vriend Kars van Duuren terecht bij Jo Lanser in Sliedrecht, zonder de introductie via de foto nodig te hebben. Misschien is, nadat ik de drukproef van Hackett's boek nagezien had, mijn correctie op dit ene punt te laat gekomen; of misschien vond de generaal het zo'n mooi verhaal, dat hij het daarom jammer vond om het te schrappen.

21. EDE: DE NACHTEGAALLAAN

De Engelse radio zond een code-boodschap uit: *De grijze gans is vertrokken* - de afgesproken boodschap; dat betekende: "Generaal Hackett is behouden aangekomen". Deze episode behoorde nu tot het verleden. We gingen over tot de orde van de dag. Wat viel er te doen?

Aan Rie en mij werd gevraagd, een "koffertje" (een zender) te gaan ophalen in Zuid-Holland: er zou in Ede een "waarnemer" voor de Engelsen gestationeerd worden. We hebben het koffertje plus het wapen van de man een revolver) opgehaald; het bleef een éénmalige klus.

Rondom Ede hebben tijdens de laatste oorlogsmaanden nogal wat "droppings" plaatsgevonden: wapens bestemd voor de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) werden uit vliegtuigen afgeworpen. Soms liep dat goed af: soms niet: de Duitsers hebben heel

wat bij droppings betrokkenen in handen gekregen en geëxecuteerd. Tijdens die laatste maanden zijn er in Ede meer slachtoffers gevallen, dan in alle voorafgaande oorlogsjaren bij elkaar.

Het tragische is, dat de wapens nauwelijks gebruikt zijn: de Canadezen hebben ons bevrijd en ze hadden gewapende acties van de BS daarbij niet nodig. Dat is een conclusie achteraf; als men mij toen gevraagd had mee te doen met de droppings, had ik het stellig gedaan. Maar men heeft me er niet voor gevraagd, en daar ben ik achteraf dankbaar voor.

De Wormshoef

De voedselvoorziening werd steeds moeilijker en vroeg dus steeds meer energie en tijd. Op 19 februari (twee weken na Hackett's vertrek) ging ik op de fiets naar Ederveen - waar ik vijf blanco "nood-persoonsbewijzen" kon ophalen - en naar Barneveld, waar melk te krijgen was.

Op de terugweg had ik zes flessen melk in een grote leren actetas aan de stang van mijn fiets: de persoonsbewijzen zaten in mijn sok. Mijn papieren (vrijstelling van werken in Duitsland o.a.), waren weliswaar van goede kwaliteit en ik was er al mee door menige controle gekomen.

Was ik maar wijzer geweest, dan had ik de straatweg bij villa "De Wormshoef" wel vermeden. Daar zat n.l. de Landwacht. Ik werd ter controle aangehouden en presenteerde mijn papieren. Naar ik vermoed kreeg de landwachter zin in mijn leren tas. Hij begon alle papieren in mijn portefeuille rustig na te zien. O schrik: hij vond een - vrij onnozel -papier. vaarop een beschouwing stond over de na de oorlog te nemen

117

fiscale maatregelen. Maar het was wel iets dat je alleen via Radio Oranje te weten kon komen.

Voor de landwachter was het de aanleiding om me gevangen te nemen. Alle spullen werden me afgenomen (de tas bleek later "verdwenen" te zijn en die heb ik dus nooit terug gezien) en ik werd gefouilleerd. De persoonsbewijzen in mijn sok hebben ze gelukkig niet ontdekt. Mijn Engels zakwoordenboek vonden ze blijkbaar niet verdacht, maar ook dat hebben ze niet teruggegeven.

Na verhoor ("een onbekende heeft dat papier bij ons in de bus gestopt") mocht ik naar de wc, waarin de persoonsbewijzen verdwenen. Toen werd ik in een groot vertrek opgesloten, waarin we met een stuk of tien man zaten; deels hadden ze wat tegen de Duitsers gedaan, maar er zaten ook zwarthandelaars bij, en zelfs een landwachter, die bij boeren koeien "gevoerd" en daarna clandestien verkocht had.

's Avonds werden er matrassen op de grond gelegd en sliepen we mannetje aan mannetje. Je mocht 's morgens en 's avonds naar de wc en verder stond er een emmer. We kregen bitter weinig te eten, maar het was ons werk de aardappels te schillen en we drukten er iedere dag een paar achterover die 's avonds clandestien gekookt werden. Toch leden we honger. Ik heb gedacht: "Als ze me straks tijdens het verhoor een pak slaag geven, dan kan ik dat hebben. Maar als ze me een bord warme

erwtensoeep zouden voorzetten, loop ik gevaar door de knieën te gaan". Gelukkig hebben ze dat niet geweten.

Mijn familie vroeg zich eerst af, waarom ik niet thuis gekomen was; maar toen de reden eenmaal bekend was, werd er onmiddellijk actie gevoerd. Moeder toog naar Lunteren en vroeg de bewakers, mij mijn medicijn (het waren kinine-pillen) te overhandigen: "Mijn zoon heeft veel last van vallende ziekte; als hij zich erg opwindt of gespannen is, kan hij een aanval krijgen".

Het gevolg was, dat zowel de bewakers als zijn medegevangenen vermoedden dat ik niet tot de snuggersten behoorde. Nog twee verhoren vielen dan ook mee; de eerste keer kreeg ik één klap maar verder niets. De tweede keer werd ik verhoord door de beruchte Ries Jansen, die in Rotterdam mijn broer Wim mishandeld had. Hij had de naam Snoek horen vallen en meende eerst, dat het om Wim ging. Toen dat niet het geval bleek te zijn, liep het voor mij met een sisser af.

Moeder en Rie hebben in die periode van narigheid eens een spelletje gespeeld: "Laten we gaan bedenken, wat er allemaal aan *leuks* zou kunnen gebeuren; Johan kan vrij komen, aan het bewind van de Duitsers kan een eind komen, Wim kan terugkomen, wij mogen terug naar Renkum, en ons huis en de zaak worden herbouwd..." Inderdaad, dat alles is geschied!

118

WageningenXX

Na een week ging er een groepje gevangenen, waaronder ik, op transport naar het geëvacueerde Wageningen. Daar waren vele honderden mannen (vooral afkomstig uit Rotterdam) ondergebracht in een gebouw van de Landbouwhogeschool. Iedere morgen marcheerde een lange colonne onder gewapend geleide naar Renkum, om daar schansen te graven. 's Avonds marcheerden we weer terug naar Wageningen.

Intussen probeerden "de ooms" me los te kopen bij een of andere machthebber in Lunteren: "Snoek? Dat was zo'n onbenullige jongen; die hebben we al lang doorgestuurd naar Wageningen". Later zouden mijn vrienden zeggen: "Wat slim van je, Johan, om je aan te stellen als gekke Henkie; het kostte je wel opvallend weinig moeite..."

Dat schansen graven viel mee: mijn groep stond onder commando van een Rus die, om uit krijgsgevangenschap te komen, in Duitse dienst was getreden en bepaald geen dienstklopper was. De eerste dag zag ik kans de steel van mijn schop te breken en die dag kon ik dus niet meer spitten.

De dagen waren eentonig. Een vreemd gevoel geeft dat: schansen graven in je eigen dorp. Sommigen zochten naar kostbaarheden in de huizen die er nog stonden en in de kelders van de afgebrande huizen. Allen zochten naar voedsel; ik ook. Mijn darmen waren van slag - een ramp in zo'n situatie - maar ik vond een paar uien en die, rauw gegeten, bleken nog te helpen ook.

Erwas een "goede" arts in ons verblijf te Wageningen. Mijn vrienden in Ede hadden hem het een en ander beloofd, als hij erin slagen zou om me eruit te krijgen. Hij keurde me af, verborg me in een kast en zette me op het laatste moment bij het

transport van zieken die zouden afmarcheren naar Ede. Maar de Duitse commandant kwam controleren, zag mij staan en begon te tieren: “Die ene moet eruit; dat is een politieke gevangene”. De poging, was mislukt.

Een paar dagen later moesten we spitten bij “de oude papierfabriek” in Renkum, dicht bij het bos. Toen heb ik mijn lot maar in eigen hand genomen en ben weggelopen, dwars door de bossen heen naar Ede. Het was “Sperrgebiet” maar er stonden nergens wachtposten. Alleen moest je bij het oversteken van wegen goed opletten.

Daar liep ik, in Wims bruine leren jas (die me die winter op alle tochten vergezeld heeft), met een grote hoed op die me er wat ouder deed uitzien dan ik was. Ik naderde de bewoonde wereld, zonder persoonsbewijs of wat voor legitimatiebewijs dan ook. Bij de Enka-fabriek, aan de rand van Ede, kwam ik een “aap” tegen: een Duitser gekleed in het geel-bruine uniform van “Organisation Todt”. Ik keek hem niet aan - dat moet je in zo'n situatie nooit doen - en hij liet me passeren.

119

Nachtegaallaan

Het was te gevaarlijk om terug te gaan naar Torenstraat 5: daar zou men me immers het eerst zoeken. Ik ben toen eerst naar “tante Cor van oom Jan de Nooij” gegaan, die ook had moeten evacueren (uit Bennekom) en een paar kamers in Ede-Zuid had kunnen huren. Ze nam me vriendelijk op; een van de dochters en haar zoon, mijn vriend en neef Zwerus, waren bij haar in huis.

Men zag kans om mijn fiets uit Wageningen en naar Ede te krijgen; hoera, die had ik terug. De dokter van het kampement in Wageningen die geprobeerd had me eruit te krijgen, ontving toch de in het vooruitzicht gestelde beloning.

Ik hoorde: er is een brief van Wim gekomen! Hij berichtte: “Ik ben sinds oktober (1944) vrij man, krijg nu behoorlijk te eten en merk weinig van de oorlog”. Wat een opluchting.

Na een paar dagen kregen moeder en Rie de kans om een paar kamers te huren in de Nachtegaallaan en ze namen die kans met beide handen aan: nu konden we als gezin weer verenigd worden. Ook ik verhuisde daarheen. Het huis werd bewoond door een broer en zuster, de Den Dekkers, oudere mensen al. Zij was “gewoon Gereformeerd”, hij was veel “zwaarder”; zo zwaar, dat hij zich bij geen enkele kerk thuis voelde.

Zijn luide psalmgezang placht ons al vroeg in de ochtend te wekken. 's Zondags las hij op z'n eentje een preek van een “oude schrijver”. Voor mij was het nu veel te riskant om naar een kerkdienst te gaan, dus die paar weken heb ik me op zondagmorgen bij hem aangesloten. Niet zonder tegenspraak overigens. Hij beweerde: “Zelfs onze beste daden zijn niet anders dan blinkende zonden”; waarop ik: “gelukkig dat ze dan tenminste nog blinken”.

Het bleek dat ik in Wageningen luizen had opgelopen. Dat merkten we pas in de Nachtegaallaan, maar natuurlijk had ik de beesten ook achtergelaten in het beddegoed van tante Cor. Het lieve mens heeft dat wel gemerkt, maar ze is er tegenover ons nooit over begonnen.

Zwerus

Toch nog een flinke klap: er verschenen opeens Duitsers achter het huis in de Nachtegaallaan, bij het schuurtje. Het was hun niet om mij te doen maar om mijn fiets. Ze inspecteerden schuur na schuur en haalden een forse buit aan fietsen binnen, ook de mijne: de mooie, prima fiets van Wim. Dit keer hielp het stempel onder “Dieses Fahrrad. . . “ me niet.

120

Mijn neef Zwerus (van oom Jan uit Bennekom) bleek een redder in nood: “Ik zal wel een andere fiets voor je pikken”. De volgende dag had hij er al een te pakken, nog met de Duitse kentekens op het spatbord. De fiets had op slot voor een kapperswinkel gestaan en Zwerus had hem meegenomen, met de slip van zijn regenjas over de Wehrmachtsletters, terwijl hij het achterwiel optilde. Hij werd aangehouden: “Je bent die fiets toch niet aan het stelen?” Hij antwoordde: “Welnee, ik heb alleen m'n fietssleuteltje verloren”; en hij liep door.

Het was ook Zwerus, die zorgde dat we briketten kregen voor het fornuis. Hij en ik waren al lang bevriend, onder andere omdat we geen van beiden veel voelden voor het kerkelijk bedrijf en het geloof der vaderen. Het feit dat ik op mijn schreden terugkeerde, heeft de vriendschap in het minst niet geschaad. Zwerus komt in het boek van Hackett voor onder de naam “Blue Johnny”.

Nog steeds had ik last van mijn ingewanden. Daarom kwam oom Zwerus een zakje rijst brengen; hij wist dat we geen inkomsten meer hadden en zei: “Jij krijgt van mij tot aan de bevrijding iedere maand fl 100.-, vanwege diensten bewezen aan het vaderland.”

De laatste verschrikkingen (maart-april 1945)

De geallieerde legers rukten nu op van alle kanten. Het einde was in zicht. Maar de laatste stuiptrekking van “het beest” (zo noemde Rie in haar dagboek steeds het Duitse bewind) waren heftig.

Na de aanslag op Rauter werden er bij Woeste Hoeve (8 maart 1945) 117 Nederlanders gefusilleerd, onder hen Bram Streefland uit Renkum; hij was een gids geweest bij de tweede, mislukte, crossing en toen gearresteerd. In Ede werd een groot aantal betrokkenen bij droppings gearresteerd; 14 hunner zijn kort daarop doodgeschoten.

Opeens stond Frans van der Have (mijn LO-chef uit Wageningen die nu ook in Ede zat) bij ons voor de deur en vertelde: “Mijn schoonvader en ik, en verder Plaisier en twee zoons Van Steenbergen werden vanmorgen door een groep landwachters opgepakt; terwijl de landwachters nieuwe arrestanten gingen ophalen, bleven wij onder bewaking van twee hunner geboeid achter. We hebben kans gezien ons los te maken en we hebben die twee met hun eigen geweer gedood.”

Die nacht bleef Frans bij ons, maar de volgende ochtend vertrok hij weer, naar een veiliger plek. Helaas hebben de Duitsers en hun helpers de twee Van Steenbergens weer te pakken gekregen; ze zijn door 3 SDagenten, waaronder Ries Jansen, na zware mishandeling vermoord.

Twee dagen daarna overvielen de Duitsers de verffabriek van “de ooms”, Macostan. Ook neef Zwerus van oom Jan liep in de val, maar hij wist op een zeker moment een deur achter zich dicht te smijten en rende weg: men schoot op hem, maar hij werd niet geraakt. Een ogenblik later belde hij, nog hijgend, bij ons aan en vertelde het verhaal van de nieuwe ramp, en zijn eigen ontkoming. Ook hij bleef een nacht en ging toen verder.

Op het terrein van de Macostan waren veel goederen verborgen, in tanks in de grond. Helaas, veel werd er door de Duitsers met behulp van peilstokken gelocaliseerd en opgegraven.

De overval heeft geen verlies aan levens gekost. Wel werden twee broers van Zwerus - Paul en Henk de Nooij - opgepakt. Met name Paul is zeer zwaar verhoord en tot de laatste dag van de bezetting toe heeft zijn leven gevaar gelopen.

De bevrijding

Het zojuist vertelde heeft begin april plaatsgevonden. Ede werd bevrijd op dinsdag 16 april. Aan de opmars ging granaatvuur op het dorp vooraf. Op de dag zelf verschenen er geallieerde tanks op de Stationsweg; moeder en Rie zagen ze het eerst. Het wás zo ver: we waren bevrijd.

Toen zij terug gekomen waren, ging ik allereerst op pad om een verstopte fiets te halen. Ik kwam met twee fietsen terug. en werd toen aangeropen door een Duitse soldaat die, bij de spoorlijn, blijkbaar patrouilleerde.

Ik dacht, dat het hem om mijn fietsen te doen was. Het was toch te gek om na de bevrijding nog je fiets kwijt te raken, dus maakte ik rechtsomkeert met mijn twee fietsen en spoedde me weg. Hij schoot, maar raakte me gelukkig niet. Later dacht ik: “Het zou natuurlijk helemaal te gek zijn geweest, als ik na de bevrijding nog neergeschoten zou zijn”. Zulke dingen zijn wel gebeurd.

Canadese tanks, de eerste sigaret (ik had in 1940 besloten, tot aan de bevrijding niet meer te zullen roken), zo maar naar de radio kunnen luisteren, overal vlaggen, het kon niet op.

Ongeveer een week later: het bezoek van generaal Hackett (hij beschrijft het in zijn boek). Hij zei: “Ik ben maar gauw gekomen, voordat er klachten komen over onze soldaten; nu zijn jullie nog tevreden!”

Veel belangrijker nog voor ons was: op 27 april kregen we een telegram van Wim: “Ben goed gezond...” en zijn adres in Tilburg.

Opnieuw bleek het nut van goede relaties. Dick Kragt (schuilnaam: Frans Hals) was de sergeant in Engelse dienst die, na de slag bij Arnhem, de taak had gehad de ontsnapping te organiseren van ondergedoken militairen, waaronder Hackett. Hij kwam in Ede en bleek bereid om Wim van Tilburg naar Ede te “smokkelen”: burgerverkeer was nog niet toegestaan. En zo gebeurde het dat Wim op dinsdagavond 1 mei in Ede aankwam. “Hij weegt 155 pond! Heeft 105 gewogen, maar had het sinds hij vrij arbeider was heel redelijk”.

Toen kwam nog op 5 mei de capitulatie van Duitsland. Eindelijk werd de rest van Nederland bevrijd. Maar in Veenendaal (vlak bij Ede) is, op 7 mei nota bene, nog Heintje Lettink (een medewerker van Frans van der Have) met twee van zijn kameraden gesneuveld.

DEEL III: VERANDERINGEN (1945-1957)

22. TERUG IN RENKUM

Ons bleek al gauw dat Wim heel anders tegen bepaalde zaken en mensen was gaan aankijken dan wij: “Hij beweert dat er een massa goede Duitsers zijn, dat de vrouwen helemaal niet zo man-gek zijn als ze afgeschilderd plegen te worden, en dat de O.T.-apen hem vaak geholpen hebben, en vrij populair zijn in Duitsland. Hij was onthutst toen hij hoorde hoe ze zich hier gedragen hebben”. De “O.T.-apen” waren de - meestal wat oudere - Duitsers van de z.g. Organisation Todt, die zich bezig hielden met materieel, vestingwerken e.d. Ze waren gehuld in geel-bruine uniformen; vandaar de naam apen.

Wat de Amerikanen betrof beweerde Wim, dat ze “hoofdzakelijk strijden om souvenirs te verzamelen, inplaats van voor waarheid en voor recht, enzo. Eén van hen had zelfs een paar geprepareerde oren van een S.S.man, waarop hij grenzeloos trots was”.

De eerste dagen na de bevrijding werden er onafzienbare hoeveelheden aangevoerd van een soort biscuits, geschikt voor de magen van uitgehongerde mensen. We waren gewend geraakt aan maaltijden, praktisch zonder vet. Je had maanden lang grote porties van voornamelijk aardappels gegeten: die mochten we in de laatste, barre winter nog af en toe gaan rooien. Dientengevolge waren de magen vergroot. Het duurde een tijd, eer zij weer normale proporties aangenomen hadden.

Kort na de bevrijding werd Ries Jansen gepakt. “Die gaat nu een slechte tijd tegemoet”, staat er in mijn dagboek. En dan: “Vanmiddag met oom Ko, Jan Spreij en Wim in een auto van Jan naar Lunteren getoerd (mijn hoofd moest buiten 't raam, anders ging het niet) en Ries Jansen verhoord. Erg veel vertelde hij niet, misschien komt dat nog. Hij zag er miserabel uit.”

Hij was namelijk ook door anderen al verhoord en ze hadden hem bont en blauw geslagen. Het begon op een publieke vermakelijkheid te lijken: diverse mensen van het verzet togen naar Lunteren, om Ries Jansen te verhoren en hem eens flink af te tuigen. Wij hebben daar niet aan mee gedaan, en daar ben ik blij om. We hebben er ook niet tegen geprotesteerd, en dat spijt me.

127

Terug

We kregen al gauw een huis in Renkum toegewezen: Kerkstraat 31. Het was tijdens de oorlogsjaren bij de Luchtbescherming in gebruik geweest en had betrekkelijk weinig oorlogsschade opgelopen. Het was een rijtjeshuis maar op een hoek, vrij ruim. In de voorkamer zouden we textiel gaan verkopen. Voor en achter was een tuintje.

Het dak werd lekdicht gemaakt met platen asbest, “georganiseerd” uit een schip dat in de Renkumse haven was gezonken; we kregen wat glas en verder behielpen we ons met platen karton, waarin stukjes glas waren aangebracht. Het wachten was nog op het

aansluiten van de waterleiding in het dorp, want zonder water kon je er moeilijk gaan wonen. Elektriciteit zou later wel komen. Wim en ik gingen de vloeren beitsen.

Op 13 juni zijn we teruggegaan, met paard en wagen beladen met ons huisraad en onszelf, bestuurd door onze oude vriend, vrachtrijder Meischke. De vreugde was groot. “Onze ballingschap is geëindigd”, schreef Rie.

Eerst ging alles nog zeer primitief toe en toch vonden we het een heerlijke tijd. Er moest gezorgd worden dat de wc weer doorspoelde; en hoe moest het met de was? In het tuintje pootten we boerenkool-planten, maar er kwamen rupsen op en het werd een triest gezicht. De handel in textiel ging ons nu eenmaal beter af dan tuinbouw.

Er lagen nog overal landmijnen, en tot aan 1970 toe heeft dat slachtoffers gekost; toen pas was alles opgeruimd.

De hulp van velen was indrukwekkend. Niet alleen van de familie in Ede en omgeving maar ook van de Snoeken in Gorkum, Leerdam en Haarlem en zelfs van de “verre familie” in Den Haag. Iedereen spande zich in om ons te helpen en stuurde huisraad.

Soms kwam het voor dat er doublures waren: “We hebben 4 broodschalen + 1 broodmandje, wat wel erg luxe is. Ook hebben we een stuk of 6 theebladen en kapstokken, 3 stoffers en blikken, die vreselijk schaars zijn, en waarvoor genoeg liefhebbers zullen komen opdagen; en 3 gebakstellen. Enfin, je kunt hier alle artikelen nogal kwijt, je hoeft er niet mee in je maag te blijven zitten.” Aldus Rie.

Er is toen een rondzend-bedankbrief aan alle milde gevers gestuurd. “We zijn jullie zeer dankbaar, en we hopen dat jullie ook nog eens een keer in de problemen komt en dat wij dan jullie weer kunnen helpen!” Of die zin echt in de brief is terecht gekomen, weet ik niet meer. Waarschijnlijk is het gebleven bij een voornemen.

Na verloop van tijd kwam de ene na de andere voorziening weer op gang. “De wasserij gaat weer werken; en de schoenreparatie neemt een aanvang.” De Hervormde kerk was verwoest, de Gereformeerde stond nog.

128

Al spoedig werd er een regeling getroffen zodat ook de Hervormden in de Gereformeerde kerk hun diensten konden houden. Zoiets bevorderde uiteraard de onderlinge toenadering.

De Gereformeerde kerk was het enige gebouw dat nog min of meer onbeschadigd overeind stond. De “commissie voor culturele belangen” in Renkum vroeg dus, of men op donderdagavond in de kerk een concert mocht houden. De kerkeraad gaf toestemming.

Maar een gemeentelid ging op hoge poten naar ds. Smeenk toe: “Dat is een ontheiliging van het huis des Heren”. De man vertelde later, wat ds. Smeenk geantwoord had: “U zoudt zich meer moeten inspannen om zelf een levende steen te zijn in het gebouw van God (de gemeente); dan zoudt U er geen behoefte aan hebben om te zeuren over een gebouw van dode stenen.”

Naspel van de oorlog

Een tijdje ben ik secretaris van de zuiveringscommissie van de gemeente Renkum geweest. Die functie leidde tot sterke frustraties, vooral toen we er niet in slaagden, de burgemeester weg te zuiveren, die het er tijdens de oorlog lelijk bij had laten zitten. De man kwam terug. Deze gang van zaken heeft me aan de rand van een overspanning gebracht; toen ben ik zo verstandig geweest, om als secretaris en als lid van de zuiveringscommissie te bedanken.

Wim en ik hebben, met een paar vrienden, nog wel serieuze plannen gesmeed om de “foute” burgemeester te ontvoeren: leden van een knokploeg die we goed kenden hadden hun medewerking al toegezegd, en Wim had via zijn oude connecties in de Alblasserwaard al een goed-geïsoleerde cel besproken. Ook ds. Smeenk was ervoor.

Maar de oprichter van de LO, ds. F. Slomp, sprak op een vergadering te Oosterbeek en toen we hem voorzichtig polsten, raadde hij het ons met klem af: “Jongens, ik begrijp jullie en sympathiseer met jullie plan, maar we hebben weer een wettige regering en nu kunnen we zo iets niet meer uithalen, hoe zeer de zuivering ook in het water valt”. Het plan is niet door gegaan.

Succesvoller was het streven van oud-LO-ers, om kinderen van NSBouders onder te brengen in gezinnen. NSB-ers werden met hun gezin, na de oorlog opgesloten in kampen; daar zijn ze vaak barbaars behandeld, een zaak die op geen enkele manier goed te praten is.

Hun huizen stonden dus leeg en de meubelen eruit werden - ook al omdat toezicht op alle spullen nauwelijks mogelijk was - uitgedeeld aan oorlogsslachtoffers. Ons gezin behoorde tot de in dit opzicht begunstigen. Om deze zaak juridisch recht te breien, werden bij de veroordeling meestal de goederen verbeurd verklaard, als onderdeel van de straf.

129

De kinderen van de NSB-ers mochten het kamp uit, als er maar een gezin was dat hen wilde opnemen. In Renkum zijn diverse kinderen ondergebracht; men probeerde zoveel mogelijk de kinderen uit één gezin in hetzelfde dorp te plaatsen. Wij kregen Tonny, een meisje van een jaar of tien. Toen ze kwam, leed ze aan schurft, maar dat raakte ze bij ons wel kwijt. Pijnlijk was het, toen ze ontdekte dat een deel van onze meubelen uit haar ouderlijk huis afkomstig was.

Indonesië

Wim en ik hebben erover gedacht om ons te melden als oorlogsvrijwilliger voor “de bevrijding van Nederlands-Indië”. Het aanbod van vrijwilligers was, direct na onze bevrijding, overweldigend groot; onder hen waren vele oud-illegalen.

Vrij spoedig daarna bleek, dat de Indonesiërs er geen behoefte aan hadden om door ons bevrijd te worden; Soekarno en zijn republiek bleken over grote aanhang te beschikken.

Toen een groep Indonesische studenten de Kerstdagen doorbracht bij gezinnen in Renkum-Heelsum, had de studentenpredikant hun vooraf gezegd: “Het is beter om niet over politiek te praten”. Maar onze gast, Djokkie Mulia, kwam er bij mij niet

onderuit; we hebben tijdens dat weekend uren lang van gedachten gewisseld over de situatie in Indonesië.

Sindsdien was ik ervan overtuigd: nu waren wij Nederlanders fout, want we probeerden een ander volk onder de duim te houden, ofschoon we nog maar kort geleden zelf onderdrukt werden. Een schokkende ontdekking, en je wilt er eerst eigenlijk helemaal niet aan. Wij waren in de oorlog “goed” geweest, maar dat geeft je geen enkele garantie dat je een volgende keer ook weer aan de goede kant staat.

Toen ik mijn nieuw-verworven inzichten hardop begon te ventileren, heeft niet ieder me dat in dank afgenomen. Men heeft me niet van verraad van de nationale zaak beschuldigd, maar wel gezegd dat ik niet “goed-Gereformeerd” was. Daar heb ik niet wakker van gelegen.

Soms moet een mens zelfs zijn leven op het spel zetten, soms alleen maar zijn goede naam, voor een zaak die zijns inziens recht en billijk is. Als hij het niet deed zou hij zich schamen voor zichzelf.

Voor mij was het niet de laatste keer dat ik een nieuw inzicht verwierf, dank zij het luisteren naar de visie van een direct-betrokkene, in dit geval Mulia.

130

Ries Jansen

Het volgende verhaal komt me nu bijna ongelooflijk voor en toch is het gebeurd en we hebben het als gezin van nabij meegemaakt.

Ries Jansen, de oorlogsmisdadiger, die o.a. onze Wim indertijd mishandeld had maar bovendien menigeeen in koelen bloede had vermoord (in Ede o.a. de gebroeders Van Steenberghe), zou terecht staan en wel in Arnhem. Wim en ik gingen er samen heen. We konden bijna de rechtszaal niet binnenkomen, want er was een overweldigende belangstelling. De officier van justitie eiste de doodstraf. We kwamen tevreden thuis: “Hij krijgt wat hij dubbel en dwars verdient heeft”.

Moeder reageerde anders dan wij: “Of jullie het goed vindt (!) of niet, ik ga hem een brief schrijven”. En ze schreef (voorzover ik me herinner): “Ries, ik ben de moeder van Wim Snoek; ongetwijfeld herinner je je, wat je mijn zoon hebt aangedaan. Ik wil je laten weten, dat ik je om Christus' wil vergeef. En ik hoop, dat je Gods vergeving zult gaan zoeken.”

Ze stuurde hem die brief, met een bijbel en een bundel psalmen en Hervormde gezangen. Wij waren onder de indruk en verstomd; we gaven haar gelijk, al zagen we de zin er niet van in.

Maar wie schetst onze verbazing, toen moeder een brief van Ries Jansen uit de gevangenis kreeg. Helaas heeft moeder voordat ze overleed al haar papieren weggedaan. De inhoud van de brief was ongeveer als volgt:

“Mevrouw Snoek, ik herinner me heel goed wat ik Uw zoon en vele anderen heb aangedaan. Van Uw brief ben ik diep onder de indruk gekomen; ik ben begonnen te bidden, en ik hoop dat God me genadig zal zijn”.

Moeder is met hem blijven corresponderen. De doodstraf werd uitgesproken. Ze kreeg toen bezoek van de vader van Ries Jansen, die haar vroeg of ze een gratieverzoek wilde ondertekenen. Moeder heeft daarop geantwoord: “Dat kan ik niet doen,

ofschoon ik hem van harte vergeef en ik ervan overtuigd ben dat ook God hem zal vergeven als hij daar oprecht om vraagt. Maar de straf van de aardse rechter moet hij dragen”.

We hebben toen even gedacht, dat Ries Jansen gehuicheld had, met de bedoeling om moeder voor het karretje van het gratieverzoek te spannen.

Kort daarna stond er in de krant een klein bericht: het gratieverzoek van Ries Jansen werd afgewezen en hij was inmiddels terechtgesteld. We meenden: dit is het eind van een illusie.

Maar toen kreeg moeder een brief van de gevangenispredikant die bij de executie was geweest. Deze schreef op uitdrukkelijk verzoek van Ries aan moeder, dat hij was gestorven met het besef dat hij de straf verdiend had, maar ook in de overtuiging dat zijn schuld door God vergeven was. Dat heeft Ries Jansen, in de nacht voorafgaande aan de terechtstelling, ook gezegd, tegen alle familieleden die hem toen mochten bezoeken.

131

Nog is dit verhaal niet ten einde.

In de jaren zeventig kreeg moeder huisbezoek van een ouderling. Hij woonde pas een paar jaar in Renkum en moeder kende hem niet. Hij vroeg: “Hebt U niet indertijd een brief geschreven aan de oorlogsmisdadiger Ries Jansen?” Moeder bevestigde dat en vroeg tegelijk: “Hoe weet U daar van?”

Zijn antwoord was: “Ik behoorde tot het peloton dat hem geëxecuteerd heeft. Hij wás een ander mens geworden en is als christen gestorven. Die ervaring was voor mij de eerste stap op weg naar het geloof”.

Toen Eichmann in Israël voor zijn rechters stond heb ik, met deze geschiedenis in gedachten, ervoor gepleit dat hij geestelijke verzorging zou krijgen. Men reageerde daarop met de vraag: “Zoudt U eventueel bereid zijn dat op U te nemen?” Ik heb toen geantwoord: “Liever niet: maar als er geen ander zou zijn dan zou ik het doen.”

Eichmann heeft inderdaad geestelijke bijstand gekregen en wel van een Canadees predikant die in Israël verbleef. Hij heeft geen enkel blijk van berouw getoond.

Het belastingbiljet

Rie ging najaar 1945 naar Arnhem, naar de GOZE (Gereformeerde Opleiding voor Zending en Evangelisatie). Ze zou jaren lang evangeliste zijn, eerst in Makkinga (Friesland) en toen in Zaandam. Daarna volgde Rie een opleiding voor maatschappelijk werkster en verhuisde ze naar Schiedam.

Wim en ik waren oprecht van plan om energiek maar wel op een eerlijke manier zaken te gaan doen. Toen dan ook het eerste na-oorlogse aangiftebiljet kwam, hebben we op moeders biljet alles eerlijk en nauwkeurig, opgegeven, ook alles wat er gedurende de oorlog gerommeld was. Onze accountant keek er somber bij, maar hij zei niets.

Ook ik gaf alles precies op maar dat was minder ingrijpend: ik had immers een vast salaris gehad. Daarvan had ik een deel aan het werk voor onderduikers geschonken en

ook dat gaf ik op. De regering in Londen had gezegd dat we alles wat we aan het verzet gaven, terug zouden krijgen.

Nu, dat verlangde ik niet. Maar boos en razend werd ik, toen er een forse aanslag kwam, waarbij ook mijn giften aan het verzet belast waren. Toen had ik (denk ik nu) nadrukkelijk moeten reclameren en protesteren. Maar je bent teleurgesteld en conuus; je hebt niet meer de energie om er hard tegenaan te gaan. Ik heb die aanslag betaald.

132

Moeder kreeg maand in maand uit, géén aanslag. Toen is op een goede dag de accountant gekomen en hij zei: “Ik heb die aangifte van U nooit aan de belasting opgestuurd maar alles veilig in mijn kluis gelegd, want ik dacht: met deze opgave ruïneert de familie Snoek zich. Nu komt er de ene aanmaning na de andere. Wilt U Uw opgave van toen handhaven. Of moet er iets aan veranderd worden?”

Het zal toen zo'n twee jaar na de oorlog geweest zijn. We waren gedesillusioneerd door veel gebeurtenissen, waaronder die van mijn aanslag. Moeder heeft toen met hulp van de accountant die eerste opgave van vlak na de oorlog bijgesteld.

De zaak

Wim en ik zijn onmiddellijk samen hard aan de slag gegaan in de textielhandel. De bevolking was zo goed als alles kwijt dus was er grote vraag, met nog maar weinig aanbod.

Eerst vond de verkoop van kleding nog collectief plaats vanuit één centraal punt: ons huis nog wel. Maar al gauw ging iedere manufacturer weer zaken doen voor eigen rekening. Wij hadden de voorkamer van ons huis als winkel ingericht. Maar verkopen vanuit een woonhuis en dan nog wel buiten de Dorpsstraat, dat leek ons op den duur minder gunstig voor de omzet.

Nu was er in Renkum een filiaal van Zents uit Wageningen, een firma in herenconfectie. Dat artikel verkochten wij niet terwijl Zents geen damesconfectie verkocht. Wel voerden beide firma's bepaalde artikelen, zoals overalls en herenmode: maar och, voorlopig was alles nog schaars. Het pand van Zents te Renkum was wel beschadigd maar niet verwoest.

We besloten om te vragen of wij de helft van dat pand mochten huren. Het was best te doen: een rietmat zou de winkelruimte in tweeën verdelen. Zents was RK en wij Protestant. Alles zou afhangen van het onderling vertrouwen en een goede coëxistentie.

Zents hield ruggespraak met zijn filiaalhouder, Van Swaay, en die had er wel fiducia in. Zo trokken we in bij Zents; de rietmat kwam er. De ene brandkast werd door beide firma's gebruikt! Zonder enige wanklank hebben Zents en Snoek vier en een half jaar lang (veel langer dan gedacht) ieder de eigen zaak gedreven in één ruimte.

Wim hoorde van iemand dat hij een auto had, een stokoude chevrolet, die tijdens de oorlog “ondergedoken” geweest was en zo aan vordering door de Duitsers ontkwam. Een auto was goud waard, want je kon ermee naar fabrikanten voor de inkoop en je

kon de goederen die je kocht tegelijk meenemen. We legden de hand op de Chevrolet, ook al konden we er voorlopig niet meer mee dan toeteren.

133

Wim haalde snel zijn rijbewijs, ik aanmerkelijk minder vlot. We gingen de fabrikanten langs. In het dorp Heteren in de Betuwe, dichtbij Renkum, konden we een manufacturenzaak (de enige in het toen nog kleine dorp) overnemen. De firma Snoek floreerde; er werd uitstekend verdiend.

Die eerste tijd na de oorlog sliepen Wim en ik samen in één bed, in het huis op Kerkstraat 31. Het kon gebeuren, dat de één de ander uit de slaap hield door opnieuw te beginnen over een zakelijke coup waar we mee bezig waren: “Wat vind je van dit of van dat?”

Wim raakte verliefd op en daarna verloofd met Trijnie Slootweg. Toen ik hoorde dat ze op dezelfde dag jarig was als ik, heb ik nog tegen Wim gezegd: “Heb je wel door dat daar later moeilijkheden van komen? Kun je het vanwege die geboortedatum wel door laten gaan?” Maar hij was verliefd en hij zei dan ook: “Met jouw praatjes heb ik niks te maken.”

Wim en Trijnie trouwden (april 1948), en gingen wonen in een eigen huis. De plannen voor de wederopbouw van ons eigen pand vorderden uiterst langzaam; de vele overheidsbepalingen zorgden telkens voor een spaak in het wiel.

23. JEUGD EN EVANGELIE

De Vrijmaking

Wim en ik deden in mei 1946 belijdenis; we waren nu geen doopliden meer, maar hadden ons geloof beleden en waren lid van de kerk met aanvaarding van de eigen verantwoordelijkheid.

In het kerkelijk leven was bepaald niet alles florisant en boeiend. Nog tijdens de oorlog, zomer 1944, had zich de z.g. Vrijmaking voltrokken: de Kampense hoogleraar K. Schilder was door de synode geschorst en hij had daarop met een grote groep aanhangers alle banden niet de Gereformeerde kerken in Nederland verbroken. Wij waren “gewoon Gereformeerd“ gebleven ofwel “synodaal.” Sommige van onze vrienden uit de tijd van het verzet tegen de Duitsers bevonden zich aan de andere kant van de scheidslijn.

Op hemelvaartsdag 1946 zou te Groningen de jaarlijkse bondsdag van de jongelingsverenigingen plaatsvinden - de eerste na de oorlog. Dat was altijd een massaal gebeuren: zo'n vijf duizend of meer jongemannen kwamen dan bijeen, om te luisteren naar toespraken van hun voormannen.

Eraan vooraf ging een - veel kleinere - huishoudelijke vergadering, waarop de afgevaardigden van de verenigingen mochten stemmen over de voorstellen van het bondsbestuur. Dit keer was er een voorstel om te besluiten, dat de Gereformeerde belijdenis gold in “synodale” zin: wie Vrijgemaakt was geworden kon, als dit voorstel

werd aangenomen, dus geen lid van de jongelingsvereniging blijven. Ik was daar sterk op tegen. Daarom zorgde ik ervoor, door de JV te Renkum-Heelsum te worden afgevaardigd naar de huishoudelijke vergadering.

Vanwege die vergadering ging ik al een dag eerder op reis. Ik logeerde bij de ouders van mijn vrienden Nico en Chris Boven. Nico was in de oorlog omgekomen; Chris was, na een zware tijd van gevangenschap, teruggekomen. Het gezin was Vrijgemaakt.

Op de ochtend van hemelvaartsdag zei mijn gastheer: “Johan, je gaat zeker vóór de vergadering naar de kerk?” Ja, ik had er nog niet zo over nagedacht maar daar voelde ik wel voor. Toen: “Als je enig kerkbesef hebt, dan ga je naar een synodale kerkdienst”. Waarop ik antwoordde: “Dan heb ik geen kerkbesef, want ik vind het wel zo gezellig om met jullie mee te gaan”. Aldus geschiedde.

135

We zaten op de galerij; de kerk was propvol. De toen zeer bekende ds. D. van Dijk ging voor. Hij preekte uiteraard over de hemelvaart, maar de vrijmaking kwam toch ook aan de orde met een aanval op de synode. De predikant was fel. Hij gaf, halverwege de preek, als tussenzang op Ps. 68:11:

Gewis, hoe hoog de nood mag gaan,
God zal Zijns vijands kop verslaan;
Die haar'ge schedel vellen...

Ik stootte mijn gastheer aan, en vroeg hem: “Mijn schedel?”

Toen naar de huishoudelijke vergadering van de JV's. Met anderen verzette ik me tegen het voorstel van het Bondsbestuur om de vrijgemaakte jongelingen buiten te sluiten. Helaas werd het desondanks met grote meerderheid aangenomen; de kerkscheuring werd doorgetrokken, ook in de jeugdverenigingen. Dat waren barre tijden.

Jeugd en Evangelie

Maar niet alles was kommer en kwel. Er ging ook een golf van vernieuwing door de kerken. Levendig herinner ik me een week-conferentie van de *Oecumenische Jeugd Raad* te Kerk-Avezaath. Voor mij was het de eerste intensieve ontmoeting met “anders-gelovigen” - maar mede-christenen.

's Ochtends werd er bijbelstudie gegeven door een “domina” (zeiden we toen nog), een vrouwelijke predikant dus, bij Gereformeerden toen nog een volslagen onbekend verschijnsel. Ze was Remonstrants of Doopsgezind, in ieder geval een richting die beschouwd werd als vrijzinnig, iets dus waarvoor je op je hoede diende te zijn. Ze had levensgrote, bij elkaar gehaalde ladders in haar kousen - het was nog steeds een tijd van schaarste - en ze legde de bijbel uit op een manier die me raakte tot in het diepst van mijn ziel.

Jeugd en Evangelie (afgekort: J&E) was een beweging van protestantse jongeren die het evangelie wilden uitdragen; er was een J&E-maandblad, er werden J&E-kampen

(voor een weekend of langer) gehouden en er werden plaatselijke J&E-gesprekskringen belegd.

Andersdenkenden werden uitgenodigd; de J&E-ers wilden graag het eigen geloofsbezit uitdragen, maar waren tegelijkertijd bereid te luisteren naar de ander: wat hij of zij geloofde, of niet geloofde.

In de praktijk leidden de J&E-activiteiten voor velen tot een bezinning op overgeleverde opvattingen; er ging, in een “verzuilde” atmosfeer, een venster open naar een wijdere wereld en er werden bovendien bruggen gebouwd naar die wereld, waarin men totaal anders tegen de dingen aan keek dan wij.

136

Daarbij ontdekten we, dat niet zo velen op ons of op het evangelie zaten te wachten; ook, dat veel kritiek op kerk en christenen terecht was. De eigen geloofsbeleving werd minder intellectualistisch en meer gevoelsmatig. Of je nu Hervormd dan wel Gereformeerd was (de leden van J&E kwamen uit beide kerken), dat werd van minder betekenis.

Voor mij persoonlijk betekende de investering van veel energie en emoties in J&E ook een tegenwicht tegen de zuigkracht die uitging van het zaken doen, waar ik overigens nog steeds intensief bij betrokken was. Of een gesprekskring goed draaide, en of een weekend-kamp geslaagd was, dat werd langzamerhand voor mij belangrijker dan de vraag hoeveel er verdiend werd; al verdween dat laatste bepaald niet uit het gezichtsveld.

Een vriend van me uit de oorlog, Jan Spreij uit Ede, voelde zich geroepen om me met een meisje in contact te brengen: blijkbaar heeft hij niet beseft dat ik genoeg meisjes tegenkwam. Hij nodigde me dus uit om een avond bij hem thuis over J&E te komen praten, en hij nodigde ook dat meisje uit. Inderdaad is er toen een plaatselijke werkgroep J&E in Ede van de grond gekomen; met dat meisje is het niets geworden.

Singulier?

In een kerkelijk weekblad stond (najaar 1947) een artikel waarin een soort noodkreet geslaakt werd:

In Finsterwolde was er evangelisatiewerk - met allerlei soorten clubs, zowel voor jongeren als voor ouderen - aan de gang, maar er was, na het vertrek van de dominé die daaraan leiding had gegeven, niemand om hem op te volgen. Alle pogingen om iemand te vinden hadden schipbreuk geleden. Het hoefde niet persé een predikant te zijn: iemand die zich met hart en ziel wilde inzetten was welkom.

Er was een woonhuis beschikbaar. In de streek bestonden scherpe maatschappelijke tegenstellingen (de communisten hadden vanouds de meerderheid in de gemeenteraad) en, indien ergens, dan moest toch zeker hier de gemeente aanwezig zijn.

Het artikel liet me niet los en ik begon te overwegen: zou ik me moeten aanbieden? Het zou wel een soort sprong in het duister zijn: de zaak uit, om werk te doen waarvan je maar moest afwachten of je het kon. Maar als er nu niemand anders beschikbaar

was, zou dit dan op mijn weg liggen? Ik praatte er met moeder en Wim over. Enigszins tot mijn verbazing vonden beiden direct dat ik moest schrijven, en dat deed ik.

Na een paar weken was er nog geen antwoord dus ik belde maar eens op en hoorde: “U krijgt bericht, maar we hebben op dat artikel meer dan honderd aanbiedingen gekregen, dus het kan even duren”. Voor mij deed

137

dat de deur dicht: zelfs als er behalve mij één ander was geweest die de taak op zich wilde nemen, zou ik me al hebben teruggetrokken.

Anders dan verwacht voelde ik me niet opgelucht, maar speet het me dat het niet door ging. Je piekert dan door; was ik Hervormd geweest dan was ik ongetwijfeld WIKa (werker in kerkelijke arbeid) geworden. Om ter wille van een opleiding van kerk te veranderen, daar voelde ik toch niet voor. Maar hoe dan verder?

Ds. Smeenk was voor een jaar naar Indonesië; zijn opvolger, ds. Plaatsman, raadde me aan om te proberen predikant te worden via artikel 8 (tegenwoordig artikel 6) van de kerkorde. Dat opent de mogelijkheid om predikant te worden zonder dat je een grote hoeveelheid Grieks en Latijn bestudeert en daarna een universitaire opleiding volgt.

Wel moet je dan singuliere (bijzondere) gaven blijken te hebben, waarbij niet aangegeven wordt wat nu precies het bijzondere is. Ds. Plaatsman bood aan me les te geven in vakken zoals dogmatiek. En inderdaad ben ik nog begonnen de dogmatiek van Honig te bestuderen. Maar de zorg dat zou blijken dat ik helemaal niet “singulier” was liet me niet los.

Eind februari 1948 ben ik naar Amsterdam getogen om daar raad te vragen aan prof. Grosheide, aan de toen bekende straatprediker Baas, en ten derde aan mijn oude vriend Piet Suurmond die van mijn leeftijd was, staatsexamen gedaan had en toen al een paar jaar theologie studeerde aan de VU. Alle drie gaven ze dezelfde raad: ga werken voor het staatsexamen.

Piet gaf me bovendien het adres van zijn leermeester in Oosterbeek die hem privaat-lessen in Latijn en Grieks gegeven had. Ik was overtuigd, de volgende dag (1 maart) ging ik naar Oosterbeek en die zelfde dag nog begon de studie van Latijn en Grieks.

Staatsexamen

Sommigen vonden het maar een vreemde onderneming. Iemand zei: “Je kunt toch gewoon ouderling worden. en dan heb je, als je wilt, zelfs kans dat je afgevaardigd wordt naar de synode”. Alsof het me daar om te doen was! Later heb ik het lidmaatschap van de synode altijd gemeden.

Ook nu stonden moeder en Wim achter me. Van maart tot zomer 1948 heb ik nog half in de zaak gewerkt. Caesar heb ik gelezen in het kantoortje van onze winkel, terwijl er tussendoor telkens één van de medewerkers me kwam roepen: “Meneer

Johan, er is een klant - of een reiziger - voor U". Na de zomer 1948 kon ik de hele dag stampen, 6 dagen in de week.

Het werd een kluzenaarsleven: alle andere activiteiten werden afgezegd, ook J&E, in de hoop dat het haalbaar zou blijken om zomer 1949 examen te doen. Mijn leraar, de heer Van Ee, was invalide en lag uitgestrekt op bed: hij was een buitengewoon goed docent. Ik las hem de gemaakte lessen voor en hij haalde feilloos de fouten eruit.

138

Iemand van het landelijk bestuur van J&E kwam in die periode bij me: er waren interne conflicten en ik stond daarbuiten. Men vroeg me met enige aandrang of ik landelijk voorzitter van J&E wilde worden. Daar was ik toe bereid; maar dan moest ik eerst wel dat zware staatsexamen achter de rug hebben.

Maar, zo redeneerde ik en zei dat ook tegen mijn J&E-vrienden: "Aangezien het blijkbaar op mijn weg ligt om voorzitter van J&E te worden, zal ik ook geholpen worden om voor dat examen te slagen".

Intussen studeerde ik keihard Grieks en Latijn. Aangezien ik slechts drie jaar HBS had zou ik ook geëxamineerd worden in Nederlands, Frans, Duits, Engels, vaderlandse en algemene geschiedenis, meetkunde, algebra en stereometrie.

Voor de moderne talen was geen tijd meer beschikbaar, maar je hoefde alleen een pagina Frans (enz.) te vertalen in het Nederlands; dat moest niet al te moeilijk zijn. Voor algemene geschiedenis bleef er nauwelijks tijd over; dus gokte ik erop dat de examinerator zou zeggen: "Over welk land zal ik U vragen?" Ik had alleen Italië bestudeerd, verder niets. Gelukkig stelde hij die vraag en ik stelde natuurlijk Italië voor.

Zo waren er meer trucs mogelijk: een verplichte Griekse schrijver (naar ik meen Herodotus) vertelt een vrij ingewikkeld verhaal en daarom was het waarschijnlijk, dat men als examenstof het begin van een hoofdstuk zou kiezen: er zijn ongeveer 40 hoofdstukken. Dus las ik van alle hoofdstukken het begin in een Nederlandse vertaling. Ook dat werkte: op het examen wist ik onmiddellijk waar het verhaal over ging.

Ik slaagde! De eigenlijke studie kon beginnen. September 1949 vertrok ik naar Amsterdam.

Kort daarna was er landelijke vergadering van J&E en het bestuur stelde voor, mij te kiezen. De vergadering evenwel vond als nieuwe voorzitter Leen van Ginkel geschikter, en koos hem! Ik had tegen de taak opgezien en was door de gang van zaken niet geschokt; nog twee jaar heb ik in J&E in een andere bestuursfunctie meegedaan.

Na deze gebeurtenis ben ik wel blijven geloven dat ons leven geleid wordt, maar ik ben wat voorzichtiger geworden met het aanwijzen van Goddelijke leiding in concrete situaties.

139

24. AMSTERDAM (1949-1953)

Begin september vertrok ik naar Amsterdam en liet me inschrijven als student bij de theologische faculteit van de Vrije Universiteit. Ook de familie Smeenk verhuisde naar Amsterdam en de afspraak was dat ik bij hen in huis zou komen. Dat leverde - behalve de gezelligheid van het gezinsleven - voor mij het voordeel op dat ik geen tijd behoefde te besteden aan de verzorging van mijn warme maaltijden. Maar ook daarna ben ik nooit meer toegekomen aan het leren koken.

Het studentenleven

Tijdens de oorlog was ik vaak in Amsterdam geweest: hetzij voor de inkoop van textiel, hetzij voor andere activiteiten. Toen had de stad voor mij een grimmig beeld gehad: razzia's op de joden, bedreiging aan alle kanten. Nu had alles een andere kleur en sfeer: ik ging er in vrijheid studeren; de last van het zwoegen voor het staatsexamen had ik achter de rug en ook het kluzenaarsbestaan van die periode.

Ik werd lid van het studentencorps; zelfs al wilde je met de studie opschieten, dan nog kon je je de tijd permitteren voor andere activiteiten. Ik was 29 jaar, de meeste andere eerstejaars een jaar of 18. Voor mij was dat geen bezwaar en blijkbaar voor hen evenmin; ik zag er jong uit en trad ook op als iemand van een jaar of twintig. Misschien beleefde ik toen (denk je achteraf) de tijd van jong-volwassenheid waarvoor tijdens de oorlog en daarna geen ruimte was geweest.

Je werd als oudere niet ontgroend, maar je ging met de diverse disputen kennismaken "op voet van gelijkheid". Het studentencorps aan de VU ontgroende op een harde manier; ik vond het een afschuwelijke vertoning - vooral het tijden lang massaal "kikkeren" (op je hurken zitten en als een kikker op en neer huppen) - ook al hoefde ikzelf niet onder het juk door te gaan. Herinneringen aan de Duitse tijd kwamen boven.

Naast het lidmaatschap van het corps en van een dispuut kwamen dat van de NCSV (Ned. Chr. Studenten-Vereniging) en de CSB (Calvinistische Studenten-Bond). De eerste gold als progressief, de tweede als conservatief. Het feit dat ik lid van beide werd, verbaasde sommige medestudenten.

140

De theologische studie was wat muf: ons werd veel theorie bijgebracht en dat zeer grondig, maar verder weinig kennis waar je in de praktijk veel aan had. Eens gingen we met een groep van ons jaar op bezoek bij de Hervormde studenten, die op het seminarie in Driebergen voorbereid werden op de praktijk van het pastoraat in de gemeente. Dr. H. Berkhof was rector en gaf uitleg van het programma; dat leek ons zeer de moeite waard.

Prof. Grosheide was onze groepsleider en hij zei doodleuk: "Aan de VU vinden we een intensieve voorbereiding op het pastoraat niet nodig; bij ons krijgen de studenten een grondige scholing in exegese OT en NT, dogmatiek en kerkgeschiedenis. De rest leren ze wel in hun eerste gemeente."

Er werd aan de VU wel wat maar toch veel te weinig aandacht besteed aan catechetiek, het maken van een preek enz., terwijl bijv. het bezoeken van zieken en

het bijstaan van stervenden in het geheel niet aan de orde kwamen. Op dit punt is er sindsdien veel veranderd.

Communisten-kring

Ook de sfeer aan de VU was wat gezapig. Men pretendeerde wel een christelijke universiteit te zijn maar die pretentie was voor anderen nauwelijks geloofwaardig.

Nu zat ik nog steeds in “Jeugd en Evangelie”. De daar opgedane ervaring moest te gebruiken zijn in de studentenwereld. We kwamen op het idee, om contact te zoeken met een studentenvereniging aan de universiteit van Amsterdam, die als uiterst-links gold: “Pericles”.

Het contact werd gelegd. Ook de leden van Pericles voelden wel voor een uitwisseling van ideeën. De studenten met wie we in aanraking kwamen, bleken lid van de CPN te zijn. Zowel zij als wij streefden ernaar de eigen overtuiging uit te dragen, maar tegelijk ervoeren we - aan beide kanten, denk ik - de omgang met zo geheel andersdenkenden als boeiend.

Aan onze kant was Sjoerd Gerbrandy bereid de leiding op zich te nemen. Hij was een “zeer ouderejaars” en bovendien de zoon van de oud-minister president. Dit behoorde ons ervoor in eigen kring voor “fellow-travellers” (sympathisanten met het communisme) te worden aangezien. Aan de kant van onze gesprekspartners viel Ger Harmsen op: in menig opzicht *selfmade*, iemand met een scherp intellect. Hij studeerde filosofie en gold als de filosoof van Pericles, later voor een tijd zelfs van de CPN.

We zetten drie gespreksgroepen op; iedere groep bestond uit vier studenten van Pericles en vier van onze kant. Een paar keer hebben we een weekendconferentie gehouden. Er is tenminste één vaste relatie voortgekomen uit de onderneming: van Lou Minnema en Margreeth Brouwer (allebei VU-studenten, dat wel). “Ik heb mijn geluk aan Karl Marx te danken”, zei Lou op de verlovingsreceptie.

Op den duur is de zaak verlopen; zo gaat dat. Toch, bij mijn intrede in Woldendorp waren communistische vrienden aanwezig. De wegen van Ger Hansen en mij zouden elkaar af en toe kruisen. Ik ben aanwezig geweest bij zijn afscheidscollege: hij doceerde geschiedenis en filosofie van het marxisme aan de universiteit van Groningen.

141

Overspannen

Voorjaar 1950 nam ik deel aan een weekend-conferentie (waarover? ik weet het niet meer) en we waren bezig tot diep in de nacht. De dagen daarna had ik telkens een doffe hoofdpijn in het achterhoofd. Studeren ging niet meer; de stof ging er gewoon niet in. Het was vlak voor mijn propodeutisch examen en dat heb ik toen nog gedaan. Het ging redelijk goed: wat er eenmaal in zat, kwam er ook wel weer uit.

Je denkt dan, dat je oververmoeid bent, misschien nog tengevolge van het gezwoeg voor het staatsexamen, en dat ontspanning en de vakantie wel baat zullen brengen. Dat was niet het geval. Ik kreeg ook moeite met mijn ogen en kon de krant bijna niet meer lezen: de letters dansten.

Het nieuwe huis in Renkum was eindelijk klaar, moeder ging verhuizen naar een van de twee woonhuizen boven de winkel; Wim en Trijnie kwamen in het andere te wonen. Die zomer hielp ik moeder met verhuizen en dat ging prima. Studeren ging niet.

Teruggekomen in Amsterdam had ik weer last van hoofdpijn; het was me onmogelijk te studeren. De huisarts vond niets, een oogarts evenmin. Ik dacht er al over, om een paar maanden bij een vriend op zijn boerderij in Wolfheze te gaan werken. De situatie was bedreigend, want het leek erop of ik de studie niet zou kunnen volbrengen.

De oudere zus van een vriend was psychiater. Ik kwam op de gedachte om haar te consulteren. Dat heeft geholpen; niet meer dan een keer of tien, denk ik, ben ik bij haar geweest. Toen was mijn hoofdpijn verdwenen en, als het soms opeens toch weer begon, probeerde ik na te gaan, wat de aanleiding was; als je dat maar wist dan was de hoofdpijn als bij toverslag verdwenen.

Het was een soort frustratie-hoofdpijn en die had o.a. te maken met mijn overstap van het zaken- naar het studentenleven. Sindsdien weet ik, dat mensen zelden overspannen raken van te hard werken. Veeleer werkt een mens te hard vanwege een psychisch probleem en als hij dat probleem onder de ogen durft te zien, dan is dat vaak al de halve genezing.

Merkwaardig is overigens, dat velen geen drempelvrees bij de gang naar huisarts of tandarts hebben, maar dat op het consulteren van een psychiater nog een bepaald taboe ligt.

142

Verloofd

Verder komt er uit de jaren in Amsterdam niet zo veel boven bij me. Rienk Reitsma en ik werden door de CSB afgevaardigd naar de zuster-studentenvereniging in Oxford en Cambridge. Het was mijn eerste reis naar het buitenland: in Londen bezocht ik generaal Hackett en zijn vrouw.

Wat de studie betreft ging alles verder op rolletjes. Ik legde alle tentamina keurig op tijd af en zou de studie binnen de vier jaar volbrengen. Achteraf denk ik: het is te snel gegaan en ik heb het algeraffeld. Investering van een beetje meer tijd en energie zou me een aanzienlijk dieper inzicht in theologische kwesties hebben kunnen geven. Maar ja, je was intussen bijna 33 en je wilde opschieten.

Corry Dijkstra uit Delft (maar toen verpleegkundige in Eudokia te Rotterdam) en ik leerden elkaar kennen - zomer 1950 - tijdens, een kamp van J&E in Bennekom. Kort daarop ontmoetten we elkaar weer in een kamp te Driehergen. Een jaar later hebben we ons verloofd.

Huisbezoek

Het laatste half jaar - zo was het de gewoonte - kon je thuis afstuderen. Wel had ik nog niet de verplichte drie jaar colleges lopen (na de propaedeuse) volgemaakt, maar de collegedictaten kon ik wel overschrijven (helaas waren er toen nog geen kopieerapparaten).

Een ouderling kwam in Renkum bij me op bezoek, en wel de boer met wie ik vroeger tijdens een huisbezoek eens bijna slaande ruzie had gehad, en die slechts onder pressie van ds. Smeenk een zak rogge voor de onderduikers had willen geven. Nu stelde hij me twee vragen: “Waarom was je toen zo fel tegen, en hoe is dat veranderd?”. Ik dacht eens even na en zei toen: “Ik vertel het U geen van beide”.

De man had totaal niet door, hoezeer hijzelf een struikelblok voor mij was geweest. Toen ik, een paar maanden later, mocht preken en in de dienst in Renkum-Heelsum vooring, zorgde dezelfde man wel dat hij dienstdoend ouderling was, zodat ik hem voor het front van de hele gemeente de hand moest schudden.

Een ander die me tijdens die paar maanden in Renkum bezocht, was iemand die tijdens de oorlog politie-agent in Renkum was geweest en me vaak geholpen had: o.a. toen ik 's nachts was neergeschoten. Hij bleek nu voor de BVD te werken. Men had gehoord dat ik in contact stond met communistische studenten en hij kwam vragen, of ik bereid was met hen samen te werken, in het belang van Nederlands veiligheid.

Toen bleek dat ik daar niets maar dan ook niets voor voelde. zei hij: “Weet je wel, dat we het je erg lastig kunnen maken als we willen?” Waarop ik in lachen uitbarstte en zei: “Je kent me en je weet dat ik me door jou niet laat intimideren. Je hebt me in de oorlog geholpen; anders zou ik je nu de deur uit gooien.” Hij lachte toen ook maar en staakte zijn poging.

143

Eind van de studie

Het laatste grote tentamen was dat in dogmatiek, bij Berkouwer. In die tijd stond de Gereformeerde leer nog als een rots in de branding; later zouden er telkens vragen gesteld worden over een bepaald leerstuk, toen was dat nog niet het geval. Een aanstaand predikant was verplicht om, na het afleggen van het kerkelijk examen, met zijn handtekening te bekrachtigen dat hij instemde met de belijdenisgeschriften van de kerk.

Nu had ik moeite met de geloofsbelijdenis van Athanasius die over de drieëenheid en de twee naturen van Christus gaat. Deze onderwerpen worden breed uitgesponnen. Het stuk besluit als volgt: “Dit is het algemeen geloof; en zo wie dit niet trouw en vast gelooft, die zal niet kunnen zalig zijn”.

Volgens mij zijn de zaken op zo'n ingewikkelde manier geformuleerd, dat de doorsnee-gelovige er nauwelijks een touw aan kan vastknopen. En met die formulering stond dan je zaligheid op het spel? Ik voelde er niet veel voor om met zo'n uitspraak mijn instemming te betuigen. Weliswaar verklaarde je, in te stemmen met de latere belijdenisgeschriften, maar in één ervan wordt uitdrukkelijk verwezen naar “Athanasius”. Moest ik dan een gravamen (bezwaarschrift) bij de synode indienen?

Aan het eind van het tentamen dogmatiek legde ik mijn probleem aan prof. Berkouwer voor. Hij vond “Athanasius” ook niet zo gelukkig geformuleerd: “Geen schoonheid; een beetje een worst waar ze teveel in hebben gepropt”. Hij gaf me geen bepaalde raad, maar stak kennelijk zelf zijn hand niet in het vuur voor “Athanasius”.

Bij het examen aan de VU ging alles goed. Mijn vrienden stonden buiten en begonnen rumoerig te worden. Ik verliet de zaal zodat mijn examinatoren konden beraadslagen, mocht weer naar binnen, vernam dat ik geslaagd was en toen zei prof. Grosheide langs zijn neus weg: “Nu nog de ondertekening van de belijdenisgeschriften; wilt U hier uw naam zetten, meneer Snoek?” Niet dus bij het kerkelijk examen pas, maar al bij het VU-examen moest je je handtekening zetten.

Meneer Snoek haalde diep adem en ondertekende. Ik heb er achteraf geen spijt van gehad; een bezwaarschrift indienen zou een hele heisa gegeven hebben. Soms moet je daar niet voor terugschrikken, maar dan moet het wel de moeite waard zijn.

Het beroep

Je krijgt na je examen preekverzoeken van gemeenten die vacant zijn en een predikant willen beroepen. Kort daarop preekte ik voor het eerst in een gewone kerkdienst. Het was in Schagen. Nog herinner ik me, met hoeveel moeite ik de paar stappen van de kerkeraadskamer naar de preekstoel gezet

144

heb. Mijn knieën knikten en onder mijn voeten scheen het te golven. Dat gevoel had ik al eens eerder gehad: toen Wim en ik het hout bij de Rijn in brand staken. Toen was er echt gevaar geweest, nu niet.

Later lijkt de angst voor het preken enigszins vreemd: je spreekt immers tot allernaal vriendelijke mensen, die uit vrije wil naar de kerk zijn gekomen en wel met de bedoeling om naar je te luisteren. Als je hen dat vraagt, gaan ze staan dan wel zitten. Ze zingen wat je opgeeft en als je voorstelt om te gaan bidden, sluiten ze hun ogen. Geen enkele reden tot paniek dus. Vanwaar dan die angst? Sommige predikanten worden er hun leven lang door geteisterd. Gelukkig zakte het bij mij gauw af.

De gemeente in Schagen “stelde een dubbeltal”, iemand anders en mij. Dat kwam dan in de krant. De belijdende “mans-leden” (de vrouwen deden toen nog niet mee) kwamen dan vervolgens bij elkaar en beslisten door stemming, wie van de twee kandidaten beroepen zou worden. Ze kozen mij; de volgende dag kwamen twee ouderlingen de beroepsbrief brengen. Ik had nu zes weken de tijd om een beslissing te nemen.

Een paar weken later preekte ik in een dorp in Friesland, 's morgens en 's middags. Zoals van te voren was afgesproken, werd ik na de tweede dienst per auto opgehaald om ook nog in Woldendorp te preken. 's avonds om 7 uur. Na die dienst ging ik met mijn gastheer mee naar zijn huis.

We dronken koffie; na verloop van tijd begon hij telkens naar buiten te kijken. Opeens zei hij: “Daar komen ze aan”. Zijn vrouw ging naar de voordeur en liet twee mannen binnen: twee ouderlingen, die de beroepsbrief kwamen brengen. Ze hadden direct na de dienst een ledenvergadering gehouden en men had besloten om mij te beroepen.

Woldendorp had tien maal een bedankje gehad en men was min of meer ten einde raad; daarom dat snelle proces van besluitvorming. Een kandidaat die voor het beroep naar Woldendorp bedankt had, had hen aangeraden om mij te beroepen. Aan mij had hij geschreven dat het erg aardige lieden waren, dat de nood tot aan de lippen gestegen was. en: “De pastorie is wel groot, maar valt toch mee.”

Toen Corrie en ik voor een nadere kennismaking naar Woldendorp gingen, vonden we de grootte van de pastorie niet zo'n ramp -ondanks de problemen wat betreft de inrichting - maar de afstand wel: eerst met de trein naar Groningen en dan met de bus, die zich door het ene dorp na het andere slingerde en er tot Woldendorp (het eindpunt) anderhalf uur over deed. We voelden ons bij aankomst aan het eind van de wereld.

Er kwam nog een derde beroep (vanuit een gemeente in de Betuwe) en vanuit een vierde plaats kwam een afgevaardigde me meedelen: “Wij vinden dat onze predikant behoorlijk gesalarieerd dient te worden en dat hij over een auto moet beschikken het tractement is fl 5.500,- per jaar (normaal fl 4.500,-) plus een auto op onze kosten.” We vonden dat een onsympathieke manier van beroepen.

Het is Woldendorp geworden.

25. WOLDENDORP (1953-1957)

Situatie

Het dorp Woldendorp ligt tussen Delfzijl en Winschoten. tegen de Dollard aan. De velden zijn wijd, de boerderijen groot en de arbeidershuisjes klein. De grond bestaat uit vette klei en is zwaar om te bewerken, maar geeft een goede opbrengst. Het is in het noorden vier tot zes graden kouder dan in het midden of zuiden van Nederland. Over het vlakke land heeft de wind vrij spel.

De bevolking spreekt Nederlands, maar onder elkaar gebruikt men “Grunnings”. Wanneer een ouderling en ik bij een gezin op het jaarlijkse huisbezoek kwamen, dan begon het gesprek in het Nederlands maar, als de sfeer vertrouwelijk werd, ging men als vanzelf over op het Gronings.

Ook als men Nederlands spreekt hebben bepaalde woorden en uitdrukkingen voor een Groninger een andere betekenis dan voor iemand uit het Westen. De uitspraak “dat kind is een monster” is bedoeld als compliment: “Dat is, een stevig kind; het mag er zijn”.

Toen wij in Woldendorp woonden, bestonden er scherpe tegenstellingen tussen boeren en arbeiders (Woldendorp ligt dicht bij het vanouds communistische Finsterwolde). De meeste boeren waren goed-gesitueerd, en de arbeiders werkten voor een schamel loon. Men ontmoette elkaar - indien Gereformeerd - in de kerkeraad en/of op de mannenvereniging; iedereen stemde op de Anti-Revolutionaire partij.

De boerin en de arbeidersvrouw waren allebei lid van de vrouwenvereniging. Maar de rangen en standen bleven strikt gehandhaafd: de vrouw van de burgemeester, van de dokter en van de dominee waren mevrouwen, de grote boerinnen en de vrouw van

de onderwijzer werden aangesproken als juffrouw en verder was het "vrouw". Daaraan tornde niemand.

Men was zuinig, moest dat ook wel zijn maar bovendien was het nog maar kort na de economische crisis van de jaren dertig. Men verbaasde zich erover dat wij de aardbeien uit de tuin maar zo opaten. “Wat anders?”, vroegen we. Antwoord: “Je weckt ze en dan gebruik je ze voor bowl op een verjaardag”.

Het aantal flessen weck was een statussymbool, evenals de tijd waarop een huisvrouw de voorjaarsschoonmaak klaar had.

147

Kleine gemeenschap

Achteraf denk je: wat was er voor ons veel te verwerken. Kort voor de intrede te Woldendorp waren we getrouwd. Daarop verhuisden we, van het westen naar het noorden. We bevonden ons opeens in een kleine gemeenschap waarin naar ons gekeken werd.

Men verwachtte zo het een en ander van de predikant en ook van “mevrouw van de dominee.” Men was zowel hartelijk als veeleisend. Bovendien waren er talloze verschillen - grote en kleine - tussen hun levensstijl en de onze. Hier kocht je aardappels per mud, niet per kilo. Een vrouw trok geen pantalon aan, ook niet als het vrieskoud was.

Soms ervoeren wij de aandacht van anderen als hartverwarmend, soms daarentegen als irritant. Alle interlokale telefoongesprekken liepen over het postkantoor. Mijn schoonmoeder belde een keer op en de kantoorhoudster zei: “Ze zijn niet thuis, want ik heb dominé voorbij zien fietsen en mevrouw is aan het wandelen met de baby; ik zag haar met de kinderwagen. Maar probeert U nog eens over een uur; dan zal het wel lukken”. Vanaf zes uur 's avonds tot 's morgens vroeg was er geen telefoonverbinding mogelijk.

Na de bevestiging en intrede begon het gewone leven. Corry werd presidente van de vrouwenvereniging. Dat was voor haar geheel nieuw; evenals voor mij het tweemaal per week preken (en die preken maken!), doop en avondmaal bedienen, zieken bezoeken en een begrafenis leiden. De eerste begrafenis was die van een kind: het dochtertje van het kostersgezin was verdronken in de sloot voor hun huis. Ik was er zelf beroerd van, maar moest tegelijk woorden zoeken, die de ouders konden helpen en troosten.

Op den duur went - tot op zekere hoogte - ook het ingrijpende van de dood, zeker als het om iemand van hoge leeftijd gaat. Tot mijn verbazing constateerde ik na enige tijd dat mijn gevoelens gemengd waren, wanneer ik - gekleed in jacquet, donkere jas en witte sjaal met hoge hoed - in de rouwstoet naar het kerkhof ging: ik voelde treurnis over het menselijk levenseinde en tegelijk een soort vrolijkheid. De oorzaak werd na enig nadenken duidelijk: als student ging ik, gekleed in jacquet enz., naar fée'stjes en de associatie met deze herinnering was oorzaak van mijn vrolijkheid.

Inspirerend

Er zijn in zo'n kleine gemeenschap gegarandeerd een aantal zeurkousen, maar daarenboven een paar lieden van wie inspiratie uitgaat. Tot de laatsten behoorde boertje Boven; "boertje", want hij was maar een keuterboertje. Daardoor stond hij tussen boer en arbeider in en werd hij gehoord door beide kanten, ook omdat hij een oprecht en vriendelijk mens was.

148

Boertje Boven kwam eens bij me en zei: "Ik denk dat ik weet, hoe dominee zijn preken maakt". Ik vroeg natuurlijk: "Hoe dan?" Hij antwoordde: "U zit dan aan Uw bureau en alle boeken en commentaren, waarin maar iets over de tekst te vinden is, liggen opengeslagen om U heen. Dan probeert U hier wat geschikts voor de preek te vinden, en daar." Gelijk had hij. Sindsdien ging ik de preekvoorbereiding anders aanpakken, zonder al die commentaren en met meer eigen inbreng.

Schuin tegenover ons woonde een bejaard echtpaar: Jurriëns en zijn vrouw. In hun jeugd waren ze wat betreft geloof en kerk scherp-afwijzend geweest, maar ze waren krachtdadig tot een ander inzicht gekomen en wilden dat weten ook. Ze konden nauwelijks lezen en schrijven, maar ze waren allebei scherpzinnig, hadden veel gevoel voor humor en een diep inzicht in de bijbel. Zij was ziekelijk. In de tijd toen we kwamen, vierden ze hun zeventigjarig huwelijksfeest.

Vaak liep ik op maandagmorgen bij hen binnen en vertelde in de loop van het bezoek: "Ik ben van plan om a. s. zondag maar eens over die en die tekst te preken." Je zag dan hoe bij hen als het ware de radertjes gingen draaien; er volgde als vanzelf een gesprek over die tekst, en dat gaf mij menigmaal meer inspiratie dan uit commentaren te halen was.

Eens bezocht ons onverwacht, op zaterdag, een communistische vriend uit de studententijd, een scherpzinnig en vaardig debater. Ik was nog bezig mijn preek te maken en deed het voorstel, dat ik hem voor een uur of zo naar de overburen zou brengen - het echtpaar Jurriëns dus - en hem daar straks weer ophalen.

Aldus geschiedde. Na ruim een uur vond ik het drietal druk bezig, d.w.z. mijn vriend probeerde nog zwakjes tegenstand te bieden aan de vloed van argumenten van het echtpaar. Naderhand, bij ons thuis, bleek hij behoorlijk onder de indruk van broeder en zuster Jurriëns te zijn.

Bazar

Op maandagavond had Corry haar vrouwenvereniging - waar ze iedere keer erg tegenop zag - en ik mijn catechisaties. Het uur voor de leeftijdsgroep 12-15 was een bezoeking en een puinhoop. Na afloop konden Corry en ik elkaar dus opmonteren met de overweging: nu duurt het nog een week eer het weer zo ver is.

Toch was het de vrouwenvereniging, die een bazar organiseerde waarvan het dorp daverde. De burgemeester opende de bazar door het eerste schot in de schiettent te lossen. Er werd een levende gans verloot, geschonken door een gemeentelid, op voorwaarde dat ik het beest zou komen ophalen (dat deed ik, in een grote wasmand

achter op de fiets). Lieden van alle gezindte stroomden naar de bazar; Corry stond hoogzwanger in een kraam met kleding. Het werd een groot succes.

149

Ria

Toen de geboorte van Ria naderde, heb ik als a.s. vader voorlichting gevraagd aan onze huisarts, dr. K. Wassenaar: "Wat doe je als het zo ver is?" Hij vertelde me: "Vóór alle dingen blijf je rustig; je kijkt het eerst eens aan en als Corry echt denkt dat het zo ver is, dan kom je rustig naar mij en dan kom ik eens kijken. Mocht het dan écht zo ver zijn, dan gaan we een taxi bestellen, om Corry naar Groningen te brengen".

In de nacht van 2 op 3 december 1954 maakte Corry me wakker: "Misschien is het nu zo ver". We keken het dus eerst eens aan en aten een bordje erwtensoep. Toen fietste ik rustig naar het huis van de dokter (zoals reeds verteld werkte 's nachts de telefoon niet) en hij zei rustig: "Ik kom eraan". Toen hij gearriveerd was, ging hij rustig naar boven om Corry te onderzoeken. Maar na een paar minuten kwam hij de trap afgestormd: "Het is zo ver". Ik zei nog, uiterst kalm: "Dan ga ik een taxi bestellen". Maar hij riep: "Daar hebben we geen tijd voor; ik breng haar naar Groningen".

Zulks geschiedde; per bus was het anderhalf uur maar zonder al het gestop nam het een veertig minuten. Corry en ik hebben ons tijdens de rit beijverd, om hém rustig te houden. Vaag had ik de angst: "Als het vruchtwater maar niet doorbreekt, want dat zou jammer zijn van de mooie bekleding." Alles ging goed; een kwartiertje na onze aankomst in het Diaconessenhuis werd Ria geboren.

Die morgen ging ik haar eerst aangeven; daarna kocht ik een fles jenever. Op de terugweg naar Woldendorp - nu in een zich traag van dorp tot dorp voortbewegende autobus - stapte ik uit in Nieuwolda (het op één na laatste dorp) om de blijde gebeurtenis te melden bij mijn collega Rein Valkhoff en diens vrouw Bep.

We dronken een glaasje ter ere van het heuglijke feit. Toen deed ik de fles weer in mijn tas en legde - opnieuw per autobus - het laatste stukje naar Woldendorp af.

In de versuftheid na een doorwaakte nacht en een glaasje, dutte ik weg. Maar opeens schrok ik overeind: "Vruchtwater!" Het was jenever. De dop was van de fles afgeraakt, de fles bijna leeggelopen, mijn pantalon kletsnat. In een wolk van jeneverdampen sloop ik van het busstation naar de pastorie, doodsbenuwd dat iemand me zou aanschieten. Veilig kwam ik thuis. Sindsdien weet ik dat goede jenever geen vlekken achterlaat.

150

Pastoraat

Betrekkelijk kleine dingen blijven je soms bij. In Winschoten was een RK ziekenhuis, en daar ging ik heen om een gemeentelid te bezoeken. Zieken op een zaal, dat vond ik in het begin doodgriezellig, vooral als het vrouwen waren.

Toen was het gebruikelijk, dat je aan het eind van je bezoek een gebed uitsprak - na de andere patiënten gevraagd te hebben of ze daar bezwaar tegen hadden. Ik wist niet of zoiets in een RK ziekenhuis toegestaan was, sprak daarom een voorbijschietende

non aan en legde haar de zaak uit. Met een vriendelijke glimlach zei ze: “Dominee, bidden is altijd goed; U gaat Uw gang maar”.

Twee buurvrouwen, beiden Gereformeerd, hadden constant ruzie. Maar als je in openlijke onmin met je naaste leefde, dan kon je toch eigenlijk niet deelnemen aan het avondmaal. Dus verzoenden ze zich telkens vlak voor de (driemaandelijke) viering. Direct daarna was de ruzie weer oorverdovend.

Ik probeerde een blijvende verzoening tot stand te brengen, maar kon met die twee vrouwen ook geen chocolade koken. Waarop een ouderling zei: “Het is mooi dat U het geprobeerd hebt en zo hoort het ook, maar lukken zal het niet. We kunnen beter naar het gemeentehuis gaan en ervoor zorgen, dat de twee dames aan twee verschillende kanten van het dorp komen te wonen”. Dat was wijsheid.

Het kwam vaak voor, dat jongelui gingen trouwen terwijl er al een baby verwacht werd en dan moest er “schuldbelijdenis” worden afgelegd, een schijnheilige zaak. Dat gebruik is gelukkig omstreeks die tijd afgeschaft. Maar goed.

Ik had het huwelijk van een stel bevestigd; de bruid was keurig in het wit geweest. En zes maanden later belde de gewezen bruidegom 's morgens vroeg bij de pastorie aan om te melden: “We hebben vannacht een zoon gekregen”.

Zonder diep na te denken zei ik: “Gefeliciteerd; gunst, dat is al gauw.” Waarop de vader, zenuwachtig: “Het is te vroeg geboren; het is een zesmaands kindje”. Waarop ik, bezorgd: “Dat is niet zo best; hoeveel weegt je zoon?” De jonge vader antwoordde: “Dominee, ik zal 't maar eerlijk zeggen: het kind weegt acht pond”.

In dienst

De commissie voor de geestelijke verzorging van militairen zocht onder de jongere predikanten naar vrijwilligers voor een jaar legerpredikantschap. Toen men ook mij vroeg, wilde ik me er niet aan onttrekken en de kerkeraad vond het goed, zij het na enig gemopper.

151

Er waren gemeenteleden die zeiden: “Dominee is mager en dat komt, omdat mevrouw het vlees niet in vet maar in margarine braadt. In dienst zal hij wel dikker worden.” Een moment is Corry daar bang voor geweest; maar aan het eind van dat jaar was ik nog een fractie magerder dan tevoren.

Onze groep - bestaande uit twaalf predikanten - kreeg eerst een opleiding van zes weken in Eindhoven. We leerden marcheren, meedoen aan diverse oefeningen en andere zaken. Toen werden we op de troep losgelaten. Mij was Vught als standplaats aangewezen; een afschuwelijk eind van Woldendorp af.

De status van een legerpredikant was een beetje dubbelzinnig: we hadden wel een rang (kapitein of majoor), maar we stonden niet onder de krijgstucht. Ik vond dat je als legerpredikant de krijgstucht uiteraard niet behoorde te ondermijnen maar, anderzijds, niet te sterk onder de indruk van de rangen diende te zijn.

Een collega-legerpredikant had het raadseltje bedacht: “Wat is de definitie van leger?” Antwoord: “De vergrotende trap van leeg”. Ook goed is: “Het omgekeerde van regel”. Aardiger nog vond ik: “Wat is de definitie van overste?” Antwoord: “De overtreffende trap van iemand die over is”. Toen mijn beide oversten in de messen waren, heb ik het raadsel opgegeven. De een keek beledigd, maar de ander reageerde met bulderend gelach.

Het was - ondanks de ellende van het ver van huis zijn - een boeiend jaar, het omgaan met soldaten was plezierig. In het jaar van mijn diensttijd vond de opstand in Hongarije plaats, en het neerslaan ervan door het Russische leger. Het was gebruikelijk, dat je een godsdienstles wijdde aan het anti-militarisme; de ochtend na de Russische inval in Hongarije had er niemand in de troep nog anti-militaristische neigingen.

Hans

Ons tweede kind zou thuis in Woldendorp geboren worden. Ik was in dienst, kwam het weekend thuis met verlof en zou maandagmorgen om kwart voor negen op de bus naar Groningen stappen, op weg naar Vught. Om 8 uur zei Corry: “Misschien begint het”.

Dit keer fietste ik ijlings naar dokter Wassenaar en hij kwam deze maal zeer snel naar ons huis, zijn spreekuur latend voor wat het was. Al gauw zei hij tegen me: “Je kunt de bus naar Groningen laten schieten, Johan, want vandaag komt de baby.” Hij had gelijk. Hans werd die middag geboren om half één.

De daarop volgende zondag zou ik nog thuis zijn, maar daarna kwamen er twee zondagen tijdens welke ik in mijn kazerne geconsigneerd zou zijn. Corry herstelde zeer voorspoedig en de dokter vond het goed dat op de zondag na de bevalling Hans gedoopt werd en dus zowel Corry als ik er bij konden zijn. Een verbluffend staaltje van trouw kerkbezoek, want Corry was ook de zondag vóór de bevalling in de kerk geweest.

152

Naar Tiberias?

Terwijl ik nog legerpredikant was, begonnen deputaten (de commissie) voor Kerk en Israël me te polsen of ik ervoor zou voelen, om uitgezonden te worden naar Tiberias. Daar had de *Church of Scotland* al jaren een ziekenhuis, dat enige tijd geleden was omgezet in een kraamkliniek. De samenwerking tussen de Schotten en de Hervormd/Gereformeerde kerken in Nederland was groeiende. Er werkten al enkele Nederlandse verpleegkundigen en een Nederlandse arts in Tiberias. Nu was het de bedoeling dat onze kerken voor een predikant zouden zorgen.

Die kreeg als taak om - na een tijd van voorbereiding - de pastorale zorg voor het personeel van “The Church of Scotland Mission Hospital” op zich te nemen en ook naar vermogen relaties met de joodse bevolking aan te knopen. Daarbij gebruikten de Schotten het woord “mission” terwijl de Nederlanders de voorkeur gaven aan “dialoog”, of gesprek.

De predikant in Tiberias zou op zondag preken in het Engels en op zaterdag in het Ivriet (modern Hebreeuws). Men zocht een predikant die niet al te jong meer was (ik was toen 37), maar wiens kinderen nog klein waren, zodat het schoolprobleem zich niet onmiddellijk zou doen voelen.

In het begin hebben noch Corry noch ik er veel voor gevoeld. Tijdens de studie aan de VU was ik niet bepaald gecharmeerd geweest van bijbels Hebreeuws; we leerden het als een dode taal. Zwaarder woog: we waren pas 2 1/2 jaar in Woldendorp toen ik voor een jaar in dienst ging. En dan nu al overwegen om te vertrekken, terwijl men ervan uitgaat dat je tenminste vier jaar in je eerste gemeente staat? Dat leek niet billijk tegenover de gemeente te Woldendorp.

Aan deputaten heb ik toen meegedeeld, dat ik eerst aan mijn kerkeraad toestemming wilde vragen om een eventueel beroep naar Tiberias te overwegen. Waarop deputaten besloten, hun voorzitter (ds. C.J. Sikkel) en nog iemand naar Woldendorp te sturen om met de kerkeraad te praten. Zulks geschiedde en het gevolg was dat de kerkeraad me die toestemming gaf. Het was trouwens gebruikelijk dat, als een beroep van dit soort werd uitgebracht, de “tenminste vier jaar” regel niet werd gehandhaafd.

Het beroep werd uitgebracht. Corry en ik piekerden erover en we groeiden ernaar toe. Tenslotte nam ik het aan.

Toen dit aan het eind van de dienst in de kerk werd meegedeeld, stond een gemeentelid op en verliet het gebouw, na de deur met een klap achter zich te hebben dichtgeslagen. Hij was kwaad: “Nu hebben we eindelijk een dominee en hij gaat zo gauw al weer weg”.

153

Zijn vrouw wilde dat kennelijk goed maken en kwam (ik was al weer terug naar Vught) Corry een geslachte kip brengen. De dames wisselden van gedachten over het op handen zijnde afscheid. Corry zei tegen haar bezoekerster, die ook lid van de vrouwenvereniging was: “U bent het er niet mee eens, maar ik hoop dat U gelooft dat mijn man en ik het besluit serieus en na gebed genomen hebben”. Waarop de boerin in kwestie zei: “Nee, dat geloof ik niet”. Toen zei Corry, dat het gesprek dan verder niet veel zin meer had en ze wees haar de deur. Het gemeentelid vertrok. Maar de kip liet ze achter.

Later zijn we afscheid gaan nemen, ook bij dat echtpaar. De toorn was, intussen geluwd. Gelukkig konden we scheiden als vrienden.

Aan het eind van het bezoek had onze gastvrouw nog één vraag: “Wat hebt U met die kip gedaan?” We hebben haar meegedeeld, dat we in zulk soort zaken ruim denkend waren, dat die kip niet voor het verschil van mening verantwoordelijk was geweest en dat we haar met smaak hadden opgegeten.

DEEL IV: KERK EN ISRAEL (1957-1975)

26. SCHOTLAND, BAARN (1957-1958)

Men was in Woldendorp al druk bezig met het beroepen van een andere predikant en het was te begrijpen dat men, na mijn officiële afscheid, zo gauw mogelijk de pastorie leeg wilde hebben voor een opknapbeurt alvorens - hoe eerder hoe liever - mijn opvolger zou arriveren.

Het was de bedoeling, dat ik met mijn gezin voor drie maanden naar Schotland zou gaan en daarna enkele maanden zou studeren aan het zendingseminarie te Baarn. Maar eerst zou ik bevestigd worden als predikant voor Kerk en Israël. Een plaatselijke kerk - Den Haag-Oost - beriep me als "predikant met een speciale opdracht". Daar werd ik ook bevestigd, in een middagdienst, en wel door ds. Smeenk. Na de bevestiging zou de intrede zijn, en daarna nog de gebruikelijke toespraken.

Toen we op de middag van de bevestiging naar de kerk wandelden, zag mijn gastheer de ene na de andere van zijn bekenden de andere kant op gaan: in een naburige kerk preekte een beroemd collega en blijkbaar wilde men hem graag horen. Onze kerk was dan ook voor driekwart leeg. Zelfs bleek er geen enkele deputaat aanwezig te zijn, zodat prof. H. Bergema, adviseur van "Kerk en Israël", me tenslotte maar namens hen toesprak.

In mijn dagboek staat: "Dit weinig glorieus begin stimuleerde misschien meer dan wanneer er veel fanfare was geweest".

Schotland

Het plan was, dat ik de drie maanden in Schotland zou gebruiken voor een intensieve kennismaking met de Schotse kerk, het volgen van colleges in het Oude Testament en het verbeteren van mijn Engels. Ondanks de "conversatielessen" van generaal Hackett was mijn beheersing van de Engelse taal nog zwak. Men had logies voor ons besproken in Portobello (buiten Edinburg), in een pension aan het strand. Het was intussen najaar geworden, dus de badgasten waren weg.

Corry en ik hadden in Nederland al vlijtig aan ons Engels gewerkt met behulp van een linguafoonkursus, maar toch bleef vooral het spreken van de taal ons moeilijk vallen. Als je alles tenminste maar zou kunnen verstaan! Gedurende de eerste paar weken lukte me dat niet, niet tijdens de colleges en niet bij gesprekken. Het kwam toch, plotseling; met een schok ontdek je: "nu versta ik het". Zo zou het later ook met Ivriet gaan.

157

Men was zeer gastvrij en we werden vaak uitgenodigd. Corry sprak eens voor de vrouwenvereniging in Portobello; ik mocht op een vergadering van de Women's Guilds (vrouwenverenigingen) een grote schaal vasthouden, waarop iedere afgevaardigde een zakje met de bijdrage voor het werk van de kerk in Israël kwam leggen.

De schaal werd loodzwaar. Erger nog was, dat men me uitnodigde om een "prayer of dedication" (een gebed waarin de gaven worden opgedragen aan God) over de bijdragen uit te spreken. Daar heb ik toch maar van afgezien; je hebt enige oefening nodig, voordat je in een vreemde taal in het publiek een gebed kunt uitspreken.

Toen een medestudent van me hoorde dat we ons voorbereidden om naar Israël te gaan en dat er in de Nederlandse Protestantse kerken veel belangstelling voor dat land en voor het Joodse volk was, bleek hij verbaasd. Hij vertelde me: "Ons comité voor Kerk en Israël is op één na het meest impopulaire kerkelijke comité". Natuurlijk vroeg ik hem: "Welk comité wordt dan als nóg erger beschouwd?" Zijn antwoord was: "Ons Temperance-Committee" (het comité ter bevordering van matiging/afschaffing van het gebruik van sterke drank).

Het zal duidelijk zijn dat deze opmerking me niet vrolijk stemde. Later heb ik begrepen, dat de impopulariteit van het Schotse comité in de eigen kerk o.m. te maken had met veel persoonlijke tegenstellingen in dat comité.

Baarn

Op het verblijf in Schotland volgden de maanden in Baarn. We konden daar gemeubileerde kamers huren, helaas met weinig voorzieningen: geen wasmachine, warm water of doorspoel-wc; moeilijk voor Corry was dat. Onze eigen inboedel was bij het vertrek uit Woldendorp al ingepakt voor verschepping naar Israël.

Het is niet prettig om in andermans huis te wonen. Eens viel er een grote vaas om: in wel honderd stukken, we hebben de scherven netjes weer tot een vaas gelijmd en het ongeluk opgebiecht. De eigenares tilde er gelukkig niet zwaar aan; het ding was dan ook foeilelijk.

Prof. Bergema had de leiding van mijn studie, maar Judaïsme was niet zijn specialiteit en dat zei hij ook eerlijk. In de beschikbare tijd heb ik meer visies van christenen op het jodendom bestudeerd dan "het joodse zelfverstaan". Achteraf bezien is dat jammer geweest.

Voorts waren zowel prof. Bergema als ik sterk geïnteresseerd in de politieke aspecten van de situatie in het Midden Oosten, en in meer seculier-joodse verschijnselen, zoals dat van de kiboets.

158

Er kwamen vaak groepen kerkleden het zendingscentrum te Baarn bezoeken. Eens werd me gevraagd, voor een groep een causerie te houden over "Kerk en Israël"; dat zou ik daarna nog talloze keren doen, maar dit was de eerste keer. De ervaring heeft me geleerd dat een causerie van ongeveer twintig minuten lang genoeg is. Dan komen er voldoende vragen los voor een levendige discussie.

Van die eerste keer herinner ik me een opmerking die een dame maakte: "Ds. Snoek, de kinderen Israëls murmureerden al tegen Mozes in de woestijn, en de joden mopperen nog steeds!" Zij vroeg mijn commentaar. Soms bedenk je de beste antwoorden na afloop, wanneer je al in bed ligt. Maar die keer gaf ik een

onmiddellijke reactie waar ik nog steeds achter sta: “Mevrouw, die murmurende kinderen Israëls in de woestijn, dat waren ook U en ik; en ook wij murmureren nog steeds!” Ze zei: “U kon wel eens gelijk hebben”, en ik was eigenwijs genoeg om dat met haar eens te zijn.

Het is immers onbehoorlijk dat christenen, wanneer ze de bijbel lezen, alle positieve teksten over “het volk Gods” naar zich toe trekken, om daarna een gerecht dat hun niet smaakt (waarschuwende woorden of geschiedenissen) door te schuiven naar “de kinderen Israëls” van toen of naar de joden van nu.

Terwijl wij in Baarn waren, werd er een debat-avond belegd (voor reünisten van de VU, meen ik) tussen prof. Bergema en de heer D. van der Meulen, die gezant in Saoedi-Arabië was geweest. Van der Meulen sneed het lot van de Palestijnse vluchtelingen aan en achtte Israëls politiek jegens hen onrechtvaardig.

Prof. Bergema verdedigde Israël. Met hem was ik het eens en de argumenten die hij gebruikte (“dan hadden ze maar niet moeten vluchten; waarom worden ze niet geïntegreerd in de Arabische staten, die immers ruimte genoeg hebben? Israël kan zich uit veiligheidsoverwegingen niet permitteren, hen terug te laten komen”, enz.) zou ook ik daarna menigmaal gebruiken.

Van der Meulen kreeg geen steun vanuit de vergadering. De aanwezigen stelden veel belang in ons gaan naar Israël. Ik koesterde me in de zon van de populariteit die Israël genoot.

De reis

De rederij “Prince Line” was bereid om personen die door de Schotse kerk werden uitgezonden, gratis te vervoeren. Mijn gezin en ik zouden de reis naar Israël maken op een vrachtschip, de “Black Prince”, met accommodatie voor 12 passagiers. We zouden per vliegtuig naar Engeland gaan, waar het schip in een van de Londense havens lag te wachten.

159

Op Schiphol waren familie, vrienden en vertegenwoordigers van de kerk. De dag te voren had ik bij de groenteboer een kist Jaffa-sinaasappels gekocht, met de papiertjes erom. Toen het roerend moment van afscheid naderde, ben ik de kring rondgegaan en heb iedere aanwezige een Jaffa-appel in de hand gestopt: een symbolische, zij het geen blijvende herinnering.

Bij een beetje storm slingerde het schip heftig en het was verrassend, om in de mess op eens wat er op een eettafeltje stond op je af te zien komen. We legden aan op Malta; het was Goede Vrijdag en ik vond op het eiland nota bene een Schotse kerk, waar die avond een dienst was.

Mijn Engels bleek sinds ons vertrek uit Schotland aardig weggezakt; ik heb weinig van de preek kunnen verstaan. En dat terwijl ik zelf binnenkort de taak zou hebben, kerkdiensten in het Engels te leiden.

Nog een tijdje na aankomst in Tiberias zou onze Hans, toen anderhalf jaar oud, op het grote balkon van ons huis lopen te stappen met zeemansbenen. Hij had op de boot leren lopen.

27. TIBERIAS: HET BEGIN

Ons vrachtschip naderde Israël; we zagen in de verte de kust hoog oprijzen: het gebergte van de Karmel, aan de voet waarvan de havenstad Haifa gelegen is, een prachtig gezicht. De Nederlandse arts Johan Pilon haalde ons af en bracht ons naar “Scotti”, zoals het Schotse ziekenhuis in de Tiberiaanse volksmond genoemd werd.

De volgende dag was het mijn eerste zorg, om met de bus naar Haifa te gaan en mijn auto in te klaren. Deputaten hadden n.l. besloten dat ik een auto zou krijgen. Naar verluidt had een deputaat nog wel opgemerkt dat “de discipelen toch ook niet over een auto beschikt hadden”, maar kennelijk hebben de andere deputaten dit soort toepassing van bijbelse gegevens van de hand gewezen; mijns inziens volkomen terecht.

Het was warm in het gebouw van de havendouane, ik was dorstig, en heb toen wat water gedronken uit een kraan daar. Dat had ik niet moeten doen. De volgende dag, had ik een flinke darminfectie. In het ziekenhuis werd snel uitgezocht welke amoëbe ik opgelopen had, ik kreeg direct een krachtige medicijn, vastte en zo kwam de zaak vrij snel onder controle. Een van de artsen zei: “Aan dit soort kwaal gingen de mensen vroeger dood.”

Tiberias

De stad Tiberias ligt 200 m beneden de zeespiegel, aan het bekende meer van Galilea ofwel de zee van Tiberias. Herodes de Grote stichtte de stad omstreeks het begin van onze jaartelling en noemde haar naar de Romeinse keizer Tiberius. Toen al was de stad bekend vanwege de hete, geneeskrachtige bronnen, die nog steeds gebruikt worden: Hamat Tiberias is een bekend kuuroord.

Godsdienstige joden meden de stad aanvankelijk. Men neemt aan, dat Jezus nooit in Tiberias geweest is. In die tijd - in tegenstelling, tot nu - was er een weg direct van Nazareth naar Kapernaüm. Nu loopt de route via Tiberias.

Tiberias werd vóór 1948 bewoond door Joden (6.000) en Arabieren (4.000), maar de Arabische bevolking is in 1948 gevlucht: dom van hen, dacht ik. Ik had toen het proefschrift van de Joodse historicus Benny Morris nog niet gelezen: *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*.

161

Morris was jaren lang als diplomatiek correspondent verbonden aan het dagblad *Jerusalem Post*. Hij heeft met behulp van officiële documenten minutieus - van stad tot stad en van dorp tot dorp - onderzoek gedaan naar de vraag, hoe en waarom de Arabische bevolking in 1948 gevlucht is. Zijn conclusies zijn onthullend en schokkend. Het boek is prijzig; ik heb het besproken en - zij het zeer in het kort - samengevat in *Trouw*, 9 augustus 1988.

De Arabische bewoners van Tiberias zijn niet teruggekeerd. Hun wijk lag, toen wij - in 1958 - arriveerden, nog in puin. Sindsdien is er in dat stadsdeel een aantal moderne hotels en flats gebouwd.

We kwamen te wonen in een huis dicht bij "Scotti", gelegen aan de straatweg langs het meer van Galilea, die naar het noorden voert. Het huis lag tegen een heuvel aan. Tegenwoordig is er een Chinees restaurant in gevestigd en waar indertijd mijn studeerkamer was, heeft men nu de bar ingericht.

Vroeger had in dit huis de predikant van de Arabische christenen te Tiberias, ds. Sayigh, gewoond; ook hij was in 1948 met zijn gezin en gemeente gevlucht, naar Beiroet. Later zou ik een van zijn zoons ontmoeten; hij was professor in de economie geworden en was, naar men zegt, de auteur van een memorandum - bestaande uit slechts enkele pagina's - dat de basis werd van de Arabische olieboycot in 1973.

's Zomers is het in Tiberias loeiend warm: gemiddeld 36 graden, overdag iets heter, 's nachts nauwelijks koeler. Het kon gebeuren, dat je 's nachts wakker werd van de warmte en een been omhoog stak in de hoop dat tenminste je teen een zuchtje koelte zou opvangen. Tevergeefs: je liet je been maar weer zakken.

In verband met de hitte waren bureaus van de overheid geopend van 7 tot 1; zo ook de scholen. De winkels waren geopend van 8 tot 1 en dan weer na vier uur. Iedereen hield 's middags tot een uur of 4 siësta; pas daarna begon je echt te leven.

Het Schotse ziekenhuis

The Church of Scotland Mission Hospital werd in de negentiende eeuw gesticht door de Schotse arts David Torrance. Op het kleine kerkhof vlak bij "Scotti" kun je een deel van zijn geschiedenis aflezen: daar ligt zijn jong overleden vrouw begraven. Hij is hertrouwd en ook zijn tweede vrouw stierf jong, evenals drie kinderen; vooral jonge vrouwen en kinderen werden toen het slachtoffer van dysenterie. Tenslotte is ook David Torrance zelf overleden, en in Tiberias begraven.

Hij werd opgevolgd door zijn zoon Herbert Torrance. Herbert was - toen wij in Tiberias kwamen - al lang terug naar Schotland. We zouden hem ontmoeten toen, ter ere van zijn vader en hem, een vóór "Scotti" gelegen en door het gemeentebestuur aangelegd parkje ingewijd werd als "Dr. Torrance-park".

162

De bewondering voor wat vroeger verricht werd door zendelingen wordt nu gemengd met kritische beschouwingen. De vraag wordt wel gesteld of "medische zending", behalve als een uitdrukking van christelijke barmhartigheid, niet ook ervaren kan worden als een poging tot onfaire beïnvloeding betreffende geloofszaken. Ook kwam er in de kerken - vooral na de tweede wereldoorlog - een proces op gang van herbezinning t.a.v. de relatie van Kerk en Israël.

Toen wij in Tiberias arriveerden, was het evenwel een heel andere vraag die het voortbestaan van "Scotti" op losse schroeven zette: is er in een moderne staat nog wel behoefte aan - en ook: ruimte voor - een particulier ziekenhuis?

Toen Torrance Sr. het ziekenhuis stichtte, werd het toenmalige Palestina bestuurd door de Turken en was de medische verzorging slecht. Het land werd tijdens de eerste wereldoorlog veroverd door de Engelsen (generaal Allenby, 1917), die het vervolgens als mandaatgebied toegewezen kregen. Aan het Engelse mandaat kwam een einde na de desbetreffende resolutie van de Verenigde Naties (november, 1947), waarna de staat Israël werd gesticht in 1948.

Die staat ontwikkelde zich snel; in 1958 was er al een modern ziekenhuis gebouwd in de heuvels buiten Tiberias, waar het veel koeler is. Sinds de opening van dat ziekenhuis, in Poriya, had men het Schotse ziekenhuis gehandhaafd als kraamkliniek voor de regio. Overheidssubsidie vormde een belangrijk percentage van het budget.

Men was nu bezig om Poriya uit te breiden met een kraamafdeling. Dat zou het einde betekenen van de kraamkliniek in Tiberias. Wat er dan met de bezittingen van de Schotse kerk in Tiberias zou gebeuren? Niemand wist het nog.

In 1958 waren er vier artsen: twee joods; verder de Nederlander Johan Pilon en de Schot Bernard Walker, die geneesheer-directeur was; ook de "matron" (directrice) was een Schotse. De verpleegkundigen kwamen uit Schotland, Engeland en Nederland. Ziekenverzorgersters, keukenpersoneel en schoonmaaksters waren Israëliësch (Joods of Palestijns).

De kerkdiensten in het Engels

Wat het preken in het Engels betreft kreeg ik nog een paar weken respijt; eerst moest immers mijn bevestiging plaats vinden. Eind april kwamen daarvoor mijn Schotse collega uit Jeruzalem, Bill Scott, en de Schotse predikant uit Jaffa naar Tiberias. Ik hoefde nog niets in het Engels te zeggen, behalve: "Yes, I do".

163

De daarop volgende zondag zou ik voor het eerst preken in het Engels. Een Schotse verpleegkundige was zo vriendelijk geweest de preek na te kijken. Wat zeg ik? Ze hakte iedere zin in mootjes en gaf lange verhandelingen over de nuances in de Engelse taal. Dat kostte uren. Al gauw heb ik van haar hulp afgezien. Niemand is nu eenmaal onfeilbaar, ik niet en mijn Engels evenmin.

Soms gaf een gemaakte fout aanleiding tot hilariteit, bijv. toen ik preekte over de tekst: "Want mijn juk is zacht en mijn last is licht". Het Engelse "yoke" sprak ik uit als "joke" en dat betekent niet juk maar grap. Dat waren dingen waar een mens niet door geschokt dient te raken.

Wel placht ik me te verontschuldigen voor mijn "Dutch accent"; waarop een bezoeker van de kerkdienst na afloop goedmoedig zei: "Young man, don't worry about your Dutch accent; I can suffer it, rather than the English accent". Dat was een echte Schot.

Soms werd de kerkdienst bezocht door een groep toeristen. Zat daar een predikant onder - vaak de leider - dan was ik er als de kippen bij om hem erop te wijzen, dat het een groot voorrecht is om een keertje te preken aan het meer van Galilea. Een slimmerik antwoordde: "Om hier een preek te beluisteren, dat lijkt me een zelfs nog

groter voorrecht". Maar menigeen viel in de strik en zodoende spaarde ik de tijd uit die nodig was ter voorbereiding.

In die jaren waren Hervormd en Gereformeerd in Nederland nog streng apart. "Samen op weg" (een samenwerkingsverband tussen Hervormden en Gereformeerden) was er nog niet bij. Maar toen ds. J. H. Grolle van de Hervormde raad voor Kerk en Israël ons in Tiberias bezocht, nam hij voor mij de dienst waar. Iemand zei: "Wat fijn dat hier de oecumene vorderingen maakt". Daar had ik niet eens aan gedacht.

Wel stemde het tot voorzichtigheid, toen een toerist uit Australië beweerde predikant te zijn maar - voor mij de dienst waarnemend - een uiterst vreemd verhaal ophing en toen door de mand viel: hij was geen predikant. Een parallel verschijnsel deed zich voor in het ziekenhuis: een bezoekend "arts" bleek, toen hij een operatie mocht bijwonen, helemaal geen medicus te zijn.

We kwamen tot de conclusie dat fraude in de medische sector zelfs nog meer onheil kan aanrichten dan op theologisch gebied.

164

Hebreeuws

Gedurende de zomer werden er geen diensten in het Ivriet gehouden. Toen die in het najaar begonnen, was ik nog op geen stukken na bij machte in het Ivriet te preken en dus vertaalde iemand de preek zin na zin. Toch had ik toen al drie maanden een Ulpan bezocht. Een Ulpan is een school voor taalonderwijs aan volwassenen. De mijne was in Natanya; ik was daar van maandagmorgen vroeg tot vrijdagavond.

Men ging er in de Ulpan van uit dat de beste manier om modern Hebreeuws te leren was: "worden als een kind". Een kind leert de taal immers spelenderwijs. We leerden dus niet, om te beginnen, de Hebreeuwse letters, maar we luisterden en spraken na: woord na woord, zinnetje na zinnetje.

Ons werd ingeprent, dat het je echt eigen maken van een taal niet zozeer hersenwerk is. Nog zie ik een al wat oudere arts - pas geëmigreerd uit Polen - voor me zitten. Hij had een kaal hoofd en op een zeker moment tikte onze lerares hem met haar stokje op dat hoofd: "Ik zie je nog denken: zet je brein toch stil".

Of de methode niet te radicaal toegepast werd? Achteraf denk ik van wel: het is niet zo gemakkelijk om jaren van intellectuele ontwikkeling te negeren en de stof spontaan in je op te nemen; mijn inprentingsvermogen is sterk afhankelijk van het woordbeeld. Later deed de lerares ons de concessie dat ze een woord even op het bord schreef, om het daarna meteen weer uit te wissen.

Het merkwaardige was: omdat we een lerares hadden en geen leraar, leerden we voornamelijk de "vrouwelijke" woorden: niet woorden als voetballen en oorlog, wel stijf en (de was) strijken. Dat werkwoord leerden we op allerlei manieren vervoegen, ofschoon ik in het minst niet van plan was deze huishoudelijke werkzaamheid ooit te vervullen, laat staan het werkwoord in het Ivriet te gebruiken! De ergernis hierover zorgde dat, terwijl ik vele andere uitdrukkingen vergeten ben, ik me het werkwoord strijken in het Ivriet zal blijven herinneren tot aan het einde mijner dagen.

Later vond ik een leraar in Tiberias die wekelijks de preek in het Ivriet nakeek. De volgende stap is: je leest een gemakkelijk weekblad ("Voor de beginner"), daarna een "gevocabaliseerd" dagblad, waarin dus ook de klinkers door middel van puntjes zijn aangegeven. Tenslotte kun je ongevocaliseerd Hebreeuws lezen.

Ik ben toen aan een echt spannende detective begonnen, tijdens een vakantie. Het kostte me drie dagen om het boek te lezen en Corrie heeft de hele ontwikkeling van de intrige kunnen volgen, want bij iedere maaltijd vertelde ik, hoe ver de detective met het ontrafelen van de moord gekomen was.

165

Het is van vitaal belang dat je de taal van het land kunt spreken en vooral kunt *verstaan*. Uiteraard boezemt het spreken van Ivriet vertrouwen in. Eens werd een bekend Nederlands theoloog bij aankomst in Israël letterlijk tot op de huid nagekeken; met mij ontspon zich, na mijn eerste zin in het Ivriet, een geanimeerd gesprekje: "Waar hebt U Ivriet geleerd?" Toen ik tenslotte mijn koffer wilde openen, werd dat met enige nadruk als onnodig van de hand gewezen.

Op den duur drongen Hebreeuwse woorden en Hebraïsmen door in ons Nederlands. Nog jaren na ons verblijf in Israël hebben de kinderen het woord "botz" gebruikt voor modder. Als ik "Al tidram" riep, wisten ze dat ik bedoelde: "Houd toch op met dat gedram".

Tanja Jane

Zowel Joodse als Arabische vrouwen kwamen naar "Scotti" om daar te bevallen. Onder de Arabieren in Israël zijn drie godsdienstige gemeenschappen te onderscheiden: die van de Moslims is verreweg de grootste, maar daarnaast vindt men ook Christenen en Druzen. De laatsten vormen een secte, afgescheiden van de Islam: een aparte godsdienst.

Nu was er in "Scotti" een Druzen-vrouw bevallen die ongehuwd was. De zede van de Druzen keert zich zo scherp tegen het ongehuwd moeder worden, dat in een dergelijk geval andere familieleden (vader of broers) er niet zelden toe overgaan de "schuldige" om het leven te brengen om de "schande" uit te wissen.

De broers van de "zondares" hebben dat niet gewild: zij was in Tiberias bevallen, de zaak had geen ruchtbaarheid gekregen, ze kwamen hun zuster ophalen en drongen er op aan, ook verder uiterste geheimhouding te betrachten, want anders dan zouden ze helaas...

Aldus geschiedde. De baby, een meisje, bleef achter. Hoe moest het nu verder? Enkele mogelijkheden werden overwogen. Ik offerde, dat mijn Schotse collega in Jeruzalem, Bill Scott en zijn vrouw Darinca kinderloos waren. Zouden zij er niet voor voelen, het kind te adopteren? Men vroeg me, hen te polsen.

Ik belde hen op in alle vroegte, want dan waren de lijnen nog niet druk bezet (nu is de telefoon geautomatiseerd). Ze gingen er direct enthousiast op in: dat was een gebedsverhoor. Diezelfde dag nog kwamen ze naar Tiberias.

De Israëliische voorgedijraad ging graag accoord met hun vraag tot adoptie: de baby zou immers haar plaats niet kunnen vinden in de Druzengemeenschap. Adoptie door een Joods echtpaar had specifieke problemen: een niet-Joods kind wordt bij adoptie door een Joods echtpaar nog niet Joods. Dit was een prima oplossing.

166

Zo adopteerden Bill en Darinca Scott de baby. Ze kreeg de naam Tanja Jane. Haar werd vaak verteld: Toen belde “uncle John Snoek” op vanuit Tiberias en zei: “We hebben hier een schattige baby, met donker haar en blauwe ogen; we vonden je onmiddellijk lief”.

Eens waren ze op een receptie, en de toen ongeveer vijfjarige Tanja Jane zei met haar heldere stemmetje, op Darinca wijzend: “Zij is wel mijn moeder”; en toen, zich naar Bill wendend: “Maar hij is niet mijn vader, want mijn vader is 'uncle John in Tiberias'.” Hilariteit.

Later heeft Tanja Jane gestudeerd in Schotland en in Canada. Ze heeft een dissertatie geschreven over een filosofisch onderwerp. Wat is het verdrietig, dat in contact treden met haar bloedeigen moeder nooit mogelijk is geweest.

Johannes de Doper?

Al spoedig kwamen er zich personen melden, die verklaarden dat ze zich aangetrokken voelden tot het christelijk geloof en dat ze een overgang van jood naar christen overwogen. Nu was en ben ik van mening dat het niet de bedoeling van de doop kan zijn om iemand van het joods-zijn af te helpen, aangenomen dat zoiets mogelijk is.

Ook deed het gerucht de ronde als zou “de missie” bekeerlingen belonen door hen geld, een baan of een visum naar het buitenland te verschaffen. Telkens weer moest ik uitleggen, dat je door de doop als het goed is je joodse identiteit niet verliest; en verder dat het lid worden van een kerk betekent, dat je een vaste bijdrage betaált, in plaats van geld te ontvangen.

Noch buiten, noch in Israël heb ik ooit een jood gedoopt; ofschoon ik dat zeker gedaan zou hebben, als een oprechte kandidaat zich gemeld had. Ze zijn er wel: joden, die christen werden, vanuit een diepe en oprechte overtuiging.

Eens hebben we ernstig overwogen iemand te dopen. We kenden hem al vrij lang en hadden geen ongunstige indruk van hem. Hij verklaarde nadrukkelijk, uit overtuiging christen te willen worden. Het gesprek met hem zou gevoerd worden door een ouderling (de Engelsman Bevan Woodhead) en mij.

Het bleek dat de doop-kandidaat twee vragen had. Allereerst wilde hij graag gedoopt worden door onderdompeling, niet door besprenkeling. Op die vraag heb ik geantwoord, dat we daar met genoegen mee accoord zouden gaan. Het meer was immers dichtbij; water genoeg! Ook was het snikhete klimaat bepaald geen beletsel. De tweede vraag was: “Kan het in het geheim gebeuren?”

167

Bevan heeft toen gezegd: “Als U gedoopt wilt worden, dan dient U bereid te zijn om twee kruisen op U te nemen. Het eerste kruis draagt ieder christen: dat van de

navolging van Christus, ook als de weg zwaar is. Maar het tweede kruis draagt alleen een jood die christen wordt. Want menigmaal hebben christenen de joden in naam van het kruis vervolgd, en dat is er mede de oorzaak van, dat joden-christenen veracht en als verraders gezien worden. Als U dat tweede kruis niet wilt dragen, dan is het heter dat U niet gedoopt wordt”. Die doop is toen niet doorgegaan. Ik ben er nooit rouwig om geweest.

Wel vind ik, dat aan iemand die oprecht is de doop niet geweigerd mag worden. Maar een te grote ijver van christenen om te dopen kán een teken van menselijke geldingsdrang en geestelijk imperialisme zijn. Tegen vrienden heb ik soms gezegd: “Mijn naam is Johannes, maar ik hen niet Johannes de Doper”.

Bepaald niet er aan toe om gedoopt te worden was onze vriend Adolf, een beminnelijke jongeman, afkomstig uit Argentinië. Hij stal als een raaf en loog en bedroog tegen de klippen op, maar dat alles deed hij zo charmant dat je het hem haast niet kwalijk nam.

Hij bleef een paar maanden op “Scotti”, viel door de mand, betuigde onder hete tranen zijn “berouw”, werd weer in genade aangenomen enz. Totdat hij iets uithaalde met een meisje en toen moest hij op stel en sprong weg. Een beetje flauw, vond ik.

Toch voelde Adolf zich kennelijk tot de kerk aangetrokken, want hij bleef contact zoeken met dominees. We hadden een conferentie van de UCCI (“United Christian Council in Israel”, waarover later meer) en de diverse predikanten vergaderden in Tiberias.

Eerst kwam ik een Baptisten-predikant tegen, die me vertelde: “Adolf is nog bij me geweest. Het vervelende is: toen hij weg was, bleek ook mijn schrijfmachine verdwenen”. Ja. dat was wel merkwaardig.

Even later ontmoette ik de Schotse collega uit Jaffa en die zei opgewekt: “Adolf is kortgeleden nog bij me langs geweest. Hij is nu echt op het goede pad; hij handelt in schrijfmachines”.

De UCCI

De “United Christian Council in Israel” (Verenigde Christelijke Raad in Israël) is een organisatie, waar de meeste - vrij kleine - Protestantse kerken en groeperingen lid van zijn: de Schotse kerk en de Anglicaanse, de Baptisten, de Lutherse kerk enz. Verder ook diverse zendingsorganisaties in Israël.

Tijdens onze periode in Israël (1958-1969) was er binnen de UCCI al een zekere spanning tussen *Evangelicals* en *Ecumenicals*: ik behoorde tot de laatsten, al had ik goede relaties met menig “Evangelical”. Eigenlijk zou ik de naam “evangelisch” ook niet willen prijsgeven.

168

De toenmalige secretaris Maas Boertien (Chr. Gereformeerd predikant uit Nederland) en ik zaten ook wat dat betrof op één lijn. Na zijn vertrek heeft de UCCI zich sterker dan te voren bewogen in de richting van de *Evangelicals*.

Eens per jaar hield men een grote conferentie van een dag of drie, altijd in ons Hospitium in Tiberias: dat had de beste accommodatie. Belangrijk was de aanwezigheid van Palestijnse predikanten: een paar Baptisten, maar vooral de Arabische Episcopal Church (Anglicaanse kerk) had enkele bekwame predikanten. Ik stond met hen op goede voet maar heb jaren lang niet echt naar hen geluisterd, als ze begonnen over hun grieven op politiek gebied.

28. NIEUWE MENSEN, NIEUWE WEGEN

Govert en Hilde

Dr. Walker ging terug naar Schotland, Dr. Pilon werd geneesheer-directeur en er kwam een tweede Nederlandse arts, Kees van Walraven. Het was het jaar 1959. Zowel het echtpaar Pilon als de Van Walravens verwachtten een baby. Corry en ik keken uit naar een derde kind, maar maand na maand ging voorbij zonder dat er iets gebeurde.

De Nederlandse zusters leefden mee; één hunner klopte Corry bemoedigend op haar schouder: "Stil maar, Corry, het komt wel in orde; we bidden voor je". Uiteraard blijft er toch altijd ook een menselijke inbreng. Goed, Corry bleek in verwachting te zijn.

Het was in de maand oktober nog loeiend heet in Tiberias en Corry torste maar steeds een groeiend extra gewicht met zich mee. Ook de nacht bracht geen verkoeling en goed slapen was er niet bij. We hebben toen voor een nacht een kamer met airconditioning in een hotel besproken, zodat Corry eens één keer goed kon slapen.

Zes weken voordat de negen maanden om waren, was het opeens zo ver. Dr. Pilon had Corry nooit goed gecontroleerd; misschien vond hij zoiets onder vrienden gênant. De eerste verscheen; niet, zoals gebruikelijk, het hoofd het eerst maar de benen: een stuitligging. Wie schetst onze verbazing toen, nadat er een jongetje geboren was, Johan Pilon uitriep: "Er komt er nog één!" Zo was dat; de tweede was een meisje. Onze vreugde was groot.

Kort daarvoor was een goede vriend van ons overleden, Betsalel. We noemden onze zoon naar zijn grootvader Snoek (Govert Johannes) en voegden hier de naam van onze vriend aan toe (Be-tsal-el = in de schaduw van God). Het meisje noemden we Hilde (naar haar grootmoeder Dijkstra), en Ruth (de niet-Joodse, die naar Israël kwam).

De kinderen waren ondermaats en ver beneden het normale gewicht. Ze gingen samen in één couveuse - er was er maar één - en daar lagen ze te spartelen. Het deed je een beetje denken aan een terrarium. Ze spartelden zo hevig, dat de grootste, Govert, er uit moest. Diezelfde nacht nog gaf Corry zelf hen de fles, in een overigens verlaten kraamkliniek (de verhuizing van de andere kraamvrouwen naar Poriya had kort daarvoor plaatsgevonden). Toen de couveuse slecht bleek te werken, moesten de twee baby's op temperatuur gehouden worden met veel kleren, dekentjes en warme kruiken. Het was - vooral voor Corry - geen gemakkelijke tijd.

Van "Hospital" naar "Hospice"

De geboorte van onze tweeling was de laatste die in "Scotti" zou plaatsvinden. De kraamafdeling van het Israëliëse ziekenhuis was klaar gekomen en de officiële instanties hadden de Schotse kerk laten weten dat - begrijpelijkerwijs - er nu geen behoefte meer was aan medische hulpverlening van de zijde van de kerk.

Wat nu verder te doen met het hele complex: het ziekenhuis, de dokterswoningen, het zusterhuis, ons huis en het kerkje aan het meer? Er was intussen een "Joint Committee" voor Tiberias opgericht, waarin behalve Schotten ook Nederlanders (Hervormd en Gereformeerd) zitting hadden. Een delegatie kwam ter plekke beraadslagen.

Men besloot om het ziekenhuis te gaan gebruiken als een hospitium, waarin ieder die dat wilde ("pelgrims" maar ook Israëli's), tegen een matige prijs onderdak zou kunnen krijgen. Verder zou er - in de traditie van het zoveel jaren verrichte medische werk - een polikliniek komen, met een arts en een verpleegkundige; en er zou een "Bookshop" worden ingericht die boeken uitleende en bijbels, ansichtkaarten en souvenirs verkocht.

De verpleegkundigen van het Schotse ziekenhuis die dat wilden, konden aan de slag in het Israëliëse Poriya. Enkele zusters hebben daar nog jaren gewerkt; zij bleven wonen in Tiberias en waren actief betrokken bij het kerkelijk leven.

De naam van het hele complex moest uiteraard veranderd worden. *Church of Scotland Mission Hospital* werd nu: *Church of Scotland Centre*. We lieten, behalve het woord "Hospital", dus ook het woord "Mission" vallen. Dat besluit was genomen op aandrang van de Nederlanders, maar de Schotten gingen er zonder moeite mee accoord.

De woorden mission en zending hebben in Israël en bij Joden in het algemeen geen goede klank: het roept bij velen de associatie op met "proselitisme", zieltjeswinnerij; kortom: een houding die geen respect heeft voor de overtuiging van de ander.

Voorjaar 1959 kregen we ook een bezoek van mijn moeder en van mijn zus Rie. Helaas bleek moeder niet in orde te zijn. Kees van Walraven constateerde, dat ze een hartkwaal had. Moeder mocht die paar weken niet veel anders doen, dan op een sofa in onze tuin naar het meer kijken; en natuurlijk met ons en met haar twee kleinkindertjes praten. Ze vond het allemaal heerlijk.

171

Er moesten diverse zaken in Jeruzalem afgehandeld worden en ik zou daar heen gaan. Moeder vroeg aan Kees of zij met me mee zou kunnen: ze wilde zielsgraag Jeruzalem zien. Hij antwoordde: "Mevrouw Snoek, het hemelse Jeruzalem is voor ons allen weggelegd, maar tot mijn spijt zit het Jeruzalem hier op aarde er voor U niet in".

Een paar jaar later bezocht moeder ons opnieuw. Ze had goede medicijnen en kon daarmee de problemen met het hart onder controle houden. Kees van Walraven was intussen teruggekeerd naar Nederland. De arts van de polikliniek, dr. de Jonge ("tante Annie") vond, toen ik weer eens naar Jeruzalem ging, het goed dat moeder meeding.

We hebben toen vanuit het aardse Jeruzalem een Ansicht aan Kees van Walraven gestuurd.

Kiboetsiem

Er was me veel aan gelegen om vloeiend Ivriet te leren spreken. Praktische oefening was broodnodig; die noodzaak beïnvloedde de keuze van kapper. De ene had een keurige kapsalon, maar hij was zwijgzaam. De kapsalon van de ander was smoezelig, maar bij praatte honderduit en had er bovendien plezier in, om mijn fouten te verbeteren. Dus ging ik naar die tweede kapper en kreeg onder het knippen van mijn haar gratis conversatieles. Langzamerhand leerde ik de taal steeds beter beheersen.

Bijna vanaf het begin hadden we vrienden gekregen in kiboetsiem in de buurt van Tiberias. In Massada ging ik - om het dagelijks leven in de kiboets beter te leren kennen - twee weken als vrijwilliger werken in de druivenpluk. In Ayelet Hasjachar woonden Sjlomo en Mirjam Bezek, beiden uit Nederland afkomstig. In Sja'ar Hagolan ontmoetten we Zalman Dudaï en zijn vrouw: ook zij was van Nederlandse afkomst.

Tegen mijn vrienden in de diverse kiboetsiem heb ik toen gezegd: „Jullie hebt op vrijdagavond (de avond van de sjabat) vaak een culturele bijeenkomst, met een spreker die een lezing houdt over het een of andere onderwerp. Welnu, ik zou het leuk vinden om in jullie kiboets op vrijdagavond eens een lezing te houden-.

Als onderwerp stelde ik voor: „Nieuwe ontwikkelingen in het christendom t.a.v. het joodse volk- (o.a.: het opzij zetten van de "vervangings-theorie" - dat is de opvatting als zou de kerk als volk van God in de plaats van het joodse volk zijn gekomen).

172

De eerste uitnodiging was het moeilijkst: als er één schaap over de dam is volgen er meer. Er moest een zeker wantrouwen overwonnen worden: "We zullen toch geen preek krijgen?" Een positieve factor was, dat de doorsnee-kiboetsnik - hoe heftig ook roepend dat hij "vrij" (d.w.z.: ongodsdienstig) is - niet alleen zich interesseert voor joods-christelijke betrekkingen, maar ook een grondige kennis van Tenach (het OT) heeft en bovendien houdt van een pittige gedachtenwisseling.

De eerste uitnodiging was die uit Ayelet Hasjachar. Toen ik daar vrijdagavond arriveerde, was de grote eet- en vergaderzaal vol. Mijn vriend Sjlomo Bezek zou me introduceren.

De stemming was wat gespannen en hij wilde het ijs breken. Hij zei daarom: "Dit is Jochanan Snoek uit Tiberias, de protestantse geestelijke van 'Scotti', en een vriend van me. Al sinds jaren is hij erop uit om mij en mijn familie te dopen, maar hij wil me niet genoeg naar m'n zin betalen". Algemeen gelach; het ijs was inderdaad gebroken. Op mijn lezing volgde een geanimeerde discussie.

De volgende kiboets die me uitnodigde was Sha'ar Hagolan. Toen nodigde de ene kiboets na de andere me uit. Er kwamen onderwerpen bij: "Geloof en wetenschap"; "Hebben de kerken (tijdens de tweede wereldoorlog) gezwegen?" Ook vroeg men eens het onderwerp: "Hoe draag je je overtuiging over aan een volgende generatie?" Voor christenen al bijna 2000 jaar een vraag, voor kiboetsniks veel recenter een actueel probleem geworden.

In het geheel heb ik, tijdens de jaren in Israël, een kleine tachtig keer een lezing in een kiboets gehouden. Enkele malen kwam er na een lezing de uitnodiging om aan de kinderen op school in een kiboets wat te vertellen over het christendom.

Ook sprak ik eens voor de vrijmetselaars in Tiberias (men viste of ik lid zou willen worden, maar dat heb ik beleefd van de hand gewezen). Ook de vereniging van buschauffeurs in Haifa nodigde me uit; tijdens de discussie stelde men o.m. vragen over de drieëenheid.....

Als je het kleine aantal godsdienstige kiboetsiem niet meerekent dan zijn er drie hoofdstromingen: "gewoon" socialistisch, wat linkser, en marxistisch. In een kiboets van dit laatste type had ik eens gesproken over "Geloof en wetenschap". Tijdens de discussie beweerde iemand: "Dank zij de wetenschap kunnen we naar de maan vliegen, een hart transplanteren, de economische problemen oplossen enz. Bij dat alles speelt het geloof geen rol meer. Dat kan en zal dan ook verdwijnen".

In mijn antwoord wilde ik zeggen: "Pas op of je gebruikt de wetenschap als een surrogaat-religie". In mijn gedachten kwam een tekst die ik later heb opgezocht: "Mij, de bron van levend water, hebben ze verlaten om zichzelf bakken uit te houwen, gebroken bakken die geen water houden" (Jeremia 2:13). Ik grabbelde in mijn brein naar die tekst maar kon hem niet te pakken krijgen, zeker niet in het Ivriet; ik stamelde wat.

173

Onmiddellijk stond er iemand op en zei: "Je bedoelt:..." En hij citeerde vlot de bedoelde tekst en de vindplaats. Men kende de bijbel (het OT dan) op z'n duimpje, ook in deze kiboets. Niet alleen dat: een tekst uit de bijbel blijft een punt van overweging, ook voor wie zich "vrij" noemt.

In Israël zijn er wel vele "ongodsdienstigen" maar, anders dan in Europa, nauwelijks echt-geseculariseerden: het bijbels taalgoed is hun niet vreemd geworden, mede dank zij het intensieve onderricht - ook op niet-godsdienstige scholen - in Tenach (het OT).

De "Rainbow"

In Jeruzalem werd een initiatief genomen door prof. Zwi Werblowsky - die vergelijkende godsdienstwetenschappen doceerde - en Peter Schneider, Anglicaans predikant te Jeruzalem en een vriend van me: zij richtten een gesprekskring op, de "Rainbow", die gedurende de koele tijd van het jaar eens per maand zou bijeenkomen en zeven joodse leden en zeven christelijke leden zou tellen. De beraadslagingen werden gevoerd in het Engels. Ook ik werd uitgenodigd.

Het is een hele afstand tussen Tiberias en Jeruzalem (toen, vóór de zesdaagse oorlog, 180 en nu - via de route door het bezette gebied - 120 km) maar ik ging eens per maand een paar dagen naar Jeruzalem voor andere zaken, waarover straks meer. Ondanks de afstand kon ik me dus de luxe van het lidmaatschap permitteren. Ofschon ik beseftte, dat de meeste andere leden op theologisch en filosofisch gebied

grondiger geschoold waren dan ik, heb ik toch maar meegedaan, tot aan ons vertrek uit Israël in 1969.

Men noemde deze gesprekskring de "Rainbow": onze meningen - ook tussen joden en christenen onderling - waren immers even veelkleurig als Noachs regenboog; tegelijk gelden de z.g. zeven Noachitische geboden als een punt van overeenstemming tussen joden en christenen.

Op de "Rainbow" heb ik Uriël Tal leren kennen; we werden bevriend. Hij was het die later het voorwoord voor *The Grey Book* zou schrijven. Ook in Genève is hij enkele malen bij ons geweest.

Er bestaat overeenstemming zowel als verschil van mening tussen joden en christenen. Mijns inziens leidt het tot niets om de verschillen te verdoezelen. Toch, tijdens de gesprekken tussen Uri Tal en mij zijn er momenten geweest waarop ik het gevoel had: nu is de Sjechina (Gods tegenwoordigheid) er.

Hebben de kerken gezwegen?

In 1962 publiceerde de Duitser Rolf Hochhuth zijn toneelstuk *der Stellvertreter*, waarin hij het zwijgen van de paus tijdens de Jodenvervolgingen in de tweede wereldoorlog aan de kaak stelde: de "plaatsbekleder van Christus" had gezwegen, en toen had een gewoon priester in plaats van de paus zich voor de joden ingezet, met opoffering van eigen leven.

174

Het stuk trok sterk de aandacht. Tijdens de discussie na mijn lezing (over welk onderwerp dan ook) in een kiboets kwam nu bijna steeds de houding van de kerken tijdens de tweede wereldoorlog ter sprake. Algemeen was men van oordeel dat niet alleen de paus, maar ook de kerken in hun totaliteit gezwegen hadden. De voorzitter van het Israëliësch parlement (Knesset), Kadisj Loez, zei dat ook openlijk in de Knesset. Niemand weersprak hem, of poogde een correctie of nuancering op deze uitspraak aan te brengen.

Nu lag het helder in mijn herinnering dat de Gereformeerde kerken, waartoe ik behoor, wel degelijk geprotesteerd hadden, duidelijk en publiekelijk. Dat protest had toen grote indruk op me gemaakt (zie hfdst. 18). Ik ging de zaak onderzoeken, allereerst op het instituut voor de studie van de *sjoa* in Jeruzalem: *Yad Vashem*.

Daar vond ik al spoedig veel materiaal over de kerken in Nederland, en ook een publiek protest van de Deense kerk; daarna ook van de Lutherse kerk in Noorwegen. Ik besloot dit materiaal te publiceren in de vorm van een brochure: "Hebben de Kerken gezwegen?", in het Nederlands en in het Ivriet. De brochure in het Ivriet ben ik gaan aanbieden aan Kadisj Loez, die in een kiboets (Deganya) niet ver van Tiberias woonde.

Ook werd er ter gelegenheid van de verschijning van de brochure een persconferentie gehouden. Vooral de opmerking dat christenen in de loop van de

geschiedenis juist door te generaliseren het antisemitisme hadden bevorderd ("dé joden hebben Christus gekruisigd") en dat stereotiepen gevaarlijk zijn, maakte indruk.

Er bleek veel meer materiaal te vinden dan ik had durven dromen. Het aardige is dat je, als je met een serieus project bezig bent, als vanzelf medestanders en bondgenoten vindt. Menig medewerker van *Yad Vashem* toonde belangstelling voor mijn onderzoek.

Een van hen was mevrouw Ora Alcalay, het hoofd van de bibliotheek. Zij was afkomstig uit Bulgarije en hielp me, de protesten uitgevaardigd door de leiding van de kerk in dat land te vinden. Dat materiaal was er alleen in het Bulgaars; waarop Ora de protesten vertaald heeft in het Ivriet, en ik vervolgens van het Ivriet in het Engels; een monnikenwerk, maar het kwam klaar.

Tijdens ons verlof in Nederland ben ik naar Genève geweest om in de archieven van de Wereldraad van kerken te zoeken, waar zich belangrijk materiaal bevond. In Londen, in het krantenmuseum, kon ik nagaan welke protesten door de kerken in Groot-Brittannië waren geuit; met de Protestantse kerken in Hongarije correspondeerde ik, enz. enz.

175

Vanaf 1964 tot 1969 heeft dat onderzoek veel van de beschikbare tijd gevraagd. Toen was het manuscript klaar. De drukproeven heb ik nagezien op de boot van Israël naar Nederland. Misschien zijn er tengevolge van de schommelingen van het schip zo veel drukfouten in blijven zitten. De naam van het boek werd *The Grey Book*; geen wit-boek maar aan de andere kant: niet alles was pikzwart; er waren lichten in het donker.

Uri Tal had beloofd een Introductie te schrijven en dat deed hij: knap en op een indringende manier. Ruim twintig jaar na de verschijning van "The Grey Book" zou ik me opnieuw met de houding van de kerken in de jaren 1940~ 1945 bezig houden.

De Nederlandse Conferenties

Bijzonder prettige herinneringen heb ik aan de zes Nederlandse conferenties, die we in de jaren 1961 tot 1969 in Israël gehouden hebben. Het idee ervoor kwam op tijdens een ontmoeting niet pater Jakob Willebrands. Hij was, ofschoon oorspronkelijk trappist in Nederland, met goedvinden van zijn overste overgegaan tot de grieks-katholieke rite in Israel.

Hij had - en heeft nog steeds - als ideaal om in zijn kerk in Israël de monastieke levenswijze (het leven als monnik) weer ingang te doen vinden. Daartoe stichtte hij een (nog) kleine kloostergemeenschap, *Lavra Netofa*, op een heuvel in Galilea. Ook willen hij en de leden van zijn gemeenschap een brug slaan tussen Joden en Palestijnse christenen.

We ontmoetten elkaar en ontdekten, hoe heerlijk het is om in Israël van gedachten te kunnen wisselen in je eigen taal en hoeveel je als Nederlanders - bij . alle verschillen

- gemeen hebt. Dat bracht ons op de gedachte: waarom niet af en toe een conferentie organiseren in Israël voor joden en christenen, allen van Nederlandse origine.

We vonden Meyer Perath, een psychiater te Jeruzalem, en Sem Zilverberg te Tel-Aviv bereid om met ons de conferentie voor te bereiden. We mikten op twintig deelnemers van joodse kant, tien RK en tien protestanten. Die werden gemakkelijk gevonden. Later groeide het aantal tot zestig a zeventig deelnemers.

De eerste keer was iedereen danig zenuwachtig, maar tijdens de vooravond zongen we Nederlandse liedjes en dat ontspande. Later raakten we steeds meer aan elkaar gewend en op elkaar ingespeeld. De conferenties waren gezellig en op den duur was bijna geen water ons te diep. Op het thema "Hebben de kerken gezwegen?" volgde: "De plaats van Israël als verbondsvolk volgens Tenach (OT) en Nieuwe Testament". Later kwamen: "Onze taak ten opzichte van elkaar", "Onze mens-beschouwing" en "Wat Jeruzalem voor ieder van ons betekent".

176

Mirjam

Op 29 oktober 1965 werd Mirjam geboren. We hadden lang naar haar komst uitgezien: ook in die zin dat we de dagen aftelden, samen met de kinderen, en op nul kwamen: "Hoe moet het nu verder? Moeten we nu met min één en min twee verder gaan?"

Corrie zou voor de bevalling naar Nazareth gaan. Op 1 november zou de UCCI-conferentie in Tiberias beginnen en daar wilde de behandelend arts graag heen. Ze stelde voor, Corry een injectie te geven maar die voelde daar niets voor: "Vandaag komt de baby". En zo was het.

Onze vijfde werd Mirjam (= Maria) genoemd. naar mijn zus Rie, en Wilhelmina, naar mijn broer Wim. Er stond een roerend stukje over haar namen in het kerkblad van mijn zendende kerk, Den Haag-Oost, ongeveer zo: "De naam Mirjam wijst uiteraard op de verbondenheid van haar ouders met het joodse volk, terwijl 'Wilhelmina' toont, hoe sterk hun handen met ons Oranjehuis gebleven zijn".

We hadden op de geboorte-aankondiging de datum van de doop vermeld, en vele vrienden - zowel christenen als joden - waren in de dienst aanwezig. Over die dienst schreef ik een artikel, *Anders dan in Holland*:

"Sommige christenen, met name in Engeland, getroosten zich grote moeite om voor de doop van hun kind water uit dit meer te krijgen. Hier was het gewoon kraan-water, al moet ik toegeven dat ook dat uiteindelijk uit het meer komt.

En: "De joodse vrienden waren niet uit heilbegerigheid gekomen maar uit vriendschap."

29. PROBLEMEN EN UITDAGINGEN

De nieuwe matron

Het is merkwaardig dat dingen die ons toen heftig bezig gehouden hebben, in de loop der jaren wat verbleekt zijn; terwijl - omgekeerd - sommige kleine en schijnbaar

onbelangrijke voorvallen later een keerpunt blijken te zijn geweest. Het volgende heeft ons toen sterk beroerd; nu lijkt het niet meer dan een incident.

In 1961 kwam er een nieuwe matron, een Schotse, voor het hospitaal. Ze was "diakones" (in Schotland staat dat voor heel iets anders dan in Nederland) en had een tijd lang gefungeerd als een soort legerpredikant.

Dat ze geen moeite deed om - al was het maar een beetje - Ivriet te leren was nog tot daar aan toe; dat ze in conflict raakte met het ene staflid na het andere was nog niet het ergste. Maar ze trad zelfverzekerd en arrogant op, zowel tegen de gasten in het hospitaal als tegen mijn joodse vrienden en brak zo bruggen af.

Er gingen klachten over haar naar Schotland en naar Nederland; een Schotse delegatie kwam om de zaak te onderzoeken. Het was vermoedelijk moeilijk voor deze Schotten, om openlijk de - toen nog enige - Schotse in het Schotse Centrum in Tiberias te laten vallen en men zal ook rekening gehouden hebben met mogelijke repercussies in Schotland. Hoe dan ook: de delegatie handhaafde de matron.

Aan het eind van hun bezoek vroeg ik de delegatieleden of men beseftte, dat de Nederlandse medewerkers nu wel eens hun ontslag zouden kunnen indienen. De leider van de delegatie zei koeltjes: "Dat zullen we dan onder ogen moeten zien."

De Nederlandse leden van het "Joint Committee" voor Tiberias vroegen ons nog even te wachten, maar de rek was er bij ons uit: de Nederlandse arts, dr. de Jonge, en de verpleegkundige (zuster Steller) van de kliniek en ik: we dienden ons ontslag in; ook de technische man, Bevan Woodhead (geen Schot maar een Engelsman). Onze ontslagneming werd geaccepteerd. Het leek erop alsof we allemaal terug zouden gaan naar Nederland.

De moderamina (besturen) van de Hervormde en Gereformeerde synodes stuurden evenwel een telegram naar de *Assembly*. de vergadering van de Schotse synode: een grote bijeenkomst waaraan honderden afgevaardigden deel nemen. Toen het jaarverslag van het Schotse comité voor Kerk en

178

Israël aan de orde kwam, begon men vragen over Tiberias te stellen. Het comité verdedigde de gevolgd lijn, maar er ontstond zich een scherp debat en tenslotte werd er een commissie van onderzoek ingesteld.

De zaak trok de aandacht van de pers in Schotland. De volgende dag belde een journalist uit Jeruzalem op en vroeg mijn commentaar, waarop mijn reactie "no comment" was: je moet de vuile was niet buiten hangen; als die maar gewassen wordt. En dat gebeurde.

Een Nederlandse delegatie toog naar Edinburgh. Zowel de matron als ik waren ontboden. De commissie van onderzoek wist al gauw genoeg; toen de matron ondervraagd werd en in een woede-uitbarsting zei: "Ik neem mijn ontslag", werd dit onmiddellijk aanvaard. Ik stuurde een telegram naar Tiberias: "Zij gaat, wij blijven".

Toen het conflict in Tiberias op zijn hoogtepunt was, bezocht Sjalom Ben-Chorin, de Israëlische auteur van wie menig boek vertaald is in het Nederlands, onze kerkdienst in het Ivriet. Na afloop van de dienst ging hij met me mee naar huis; ik vertelde hem van de problemen. Hij zei vriendelijk: "Helaas kan ik er niets aan doen; alleen zeg ik tegen je: 'chazaq we-amatz'".

Het zijn de woorden die eens tot Jozua (1:6) gesproken werden: "Wees sterk en moedig". Merkwaardig hoe een paar woorden veel voor een mens kunnen betekenen.

De steen

Ten tijde van het conflict bracht de *moderator* (voorzitter) van de Schotse synode een officieel bezoek aan Israël. Hij heeft zich niet bemoeid met de problemen in Tiberias (blijkbaar was dat niet de taak van de moderator), al heeft hij later gerapporteerd dat de spanning er om te snijden was.

De moderator werd met staatsie ontvangen, ook door de autoriteiten. Het was mijn taak hem op een deel van de tocht te begeleiden en waar nodig als zijn tolk, van Ivriet-Engels en omgekeerd, te fungeren.

Hij en ik maakten een wandeling langs de oever van het meer van Galilea. Daar lag een steen met een enigszins merkwaardige vorm, misschien in de loop der eeuwen afgesleten door de golfjes. Hij vroeg: "Mr. Snoek, zoudt U die steen voor me willen pakken?" Dat deed ik en de moderator stak de steen in zijn zak.

Later hoorde ik: hij had op de terugweg naar Schotland Rome aangedaan, was op audiëntie bij de paus geweest (de eerste keer in de kerkgeschiedenis) en had de steen toen meegenomen; niet om die de paus in Calvinistische toorn naar het hoofd te gooien. Integendeel, de steen werd - in een mooi doosje - de paus aangeboden, als "komend van de plek die de bakermat van ons gemeenschappelijk geloof is". We hebben gezegd: "Je moet wel een Schot zijn om op de gedachte te komen, een steen als geschenk te geven".

179

Op school in Tiberias

Onze kinderen - behalve Miriam die nog te jong was - zijn op een Joodse school in Tiberias geweest. Ze waren de enige niet joodse kinderen op 400 leerlingen. De taal was een probleem, want we spraken thuis voornamelijk Nederlands. Maar aan de school vooraf ging een jaar op de kleuterschool en daar kon al een begin met het spreken van Ivriet gemaakt worden.

Met Kerstmis hadden we een Kerstdienst in het Ivriet waarvoor velen -waaronder de burgemeester - uitgenodigd werden en ook kwamen. Toen Ria wat haar kennis van Ivriet betreft eraan toe was, mocht zij in die dienst een van de schriftlezingen voor haar rekening nemen. Iemand zei na afloop tegen me: "Jij hebt een erg Nederlands accent, anderen sponden door hun accent hun herkomst uit Engeland of een ander land; maar Ria spreekt het mooiste Ivriet: ze heeft het accent van Dalia" (Dalia was haar onderwijzeres).

Toen Ria in de zesde klas zat kwam ze een keer thuis: "Pappa, ik zie in m'n lesboek, dat we binnenkort een les krijgen over het christendom; 'k heb het al gelezen, en al vast verbeterd!"

Ja, dat lesboek. Ik heb het bewaard en ik heb het hoofdstuk over "Ontstaan en verbreiding van het christendom" nog eens gelezen. Ria had wel gelijk: dat was niet bepaald een objectieve beschrijving van het onderwerp. Vooral Paulus kwam er slecht af.

"Maar", zo zei ik tegen Ria, "isschien is het het beste dat je er niet op in gaat, als die les gegeven wordt". Daar had ze geen zin in: "Dan word ik later juist gepakt door de andere kinderen, want die weten allemaal dat ik christelijk ben". Gelijk had ze. Wat te doen?

Nu kwam ik op die school en liep daar Ria's lerares tegen het lijf. Ze vroeg me, of alles goed ging en ik zei: "Nu wel, maar binnenkort komen er problemen, want Ria is van plan om van zich af te bijten als de les over het christendom aan de orde komt."

Eer we het beseften, waren we verzeild in een diepgaand gesprek over de joods-christelijke problematiek. Op een zeker moment overwoog ik: "Het is eigenlijk niet fair om als man van 45 met een meisje van een jaar of 20 te debatteren terwijl jij het onderwerp jarenlang hebt kunnen bestuderen en zij niet."

Nu zou ik die week een lezing houden in een kiboets in de buurt en ik heb toen Ria's onderwijzeres uitgenodigd, die avond bij te wonen. Dat wilde ze met genoegen; ook haar man vond zo iets interessant. Bovendien gingen de onderwijzeres van Hans en haar echtgenoot mee.

180

Op die avond in de kiboets heb ik een ander beeld van het christendom geschetst, dan Ria's lesboek gaf. Op mijn lezing volgde als gewoonlijk een pittige en uitvoerige discussie. Mijn invités luisterden aandachtig en later hebben we bij ons thuis nog een tijd nagepraat.

De dag dat de les over het christendom zou gegeven worden, wachtten Corry en ik in spanning op Ria's thuiskomst. Ria vertelde: "Dalia begon te zeggen: 'Doen jullie het lesboek maar dicht, want wat daarin staat dat is niet de tora' (de wet van Mozes). En toen heeft ze positieve dingen over het christendom verteld, o.a. over de bergrede; en ik mocht haar aanvullen. De stemming in de klas jegens mij is veel positiever geworden."

Ik ben toen nog een keer naar de school gegaan om Dalia te bedanken. Ook heb ik gezegd: "Het is te hopen, dat op alle christelijke scholen, als er iets over het jodendom verteld wordt, dat op een even open en eerlijke manier gebeurt als jij gedaan hebt t.a.v. het christendom".

Wel heb ik daarbij bedacht: "In die ene klas van een school in Tiberias is het dit keer prima gegaan. Maar hoe zou die les besproken worden in de honderden andere scholen? En Ria's school is dan nog 'neutraal-joods'. Wat zou er in het lesboek staan, dat gebruikt wordt op orthodoxe scholen?"

Die vragen ontslaan ons uiteraard niet van onze verantwoordelijkheid om op onze hoede te zijn, wat betreft het beeld dat op christelijke scholen van “de ander” gegeven wordt.

Eens zouden we teruggaan naar Nederland en daar zou - naar het zich liet aanzien - de toekomst van onze kinderen liggen. Die kinderen leerden nu wel het Hebreeuwse alfabet, maar niet het Nederlandse. Ze konden niet lezen of schrijven in het Nederlands; en dan was er nog vaderlandse geschiedenis, aardrijkskunde, enz.

We kwamen tot de conclusie dat onze vier kinderen (Mirjam was toen nog niet geboren) aanvullende lessen in het Nederlands broodnodig hadden. Daarom zochten we tijdens het verlof in 1963 in Nederland een onderwijzeres, die bereid was om voor een jaar naar Israël te komen om in Tiberias les te geven aan onze kinderen. Ze zou in het hospitium ondergebracht worden, behalve kost en inwoning een bescheiden salaris krijgen en in dat jaar natuurlijk uitstapjes door het hele land kunnen maken.

Ditta was de derde onderwijzeres die bereid was naar Tiberias te komen; ze kwam voor één jaar, maar het werden er drie. We blijven aan haar met gevoelens van waardering en vriendschap terug denken.

181

Max Brod

Er woonde, ergens in Israël, een joods echtpaar van Nederlandse afkomst. Ik kende hen persoonlijk. Tijdens of kort na de tweede wereldoorlog waren beiden tot het christendom overgegaan, maar enkele jaren later waren ze op hun schreden teruggekeerd en daarna geëmigreerd naar Israël. Laten we hem Alex noemen (niet zijn werkelijke naam).

Alex herinnerde ik me vooral, omdat we eens allebei een conferentie (van studenten, of van J&E of iets dergelijks) hadden bijgewoond waarop Alex krachtig opkwam voor het handhaven van de zuivere, gereformeerde leer. Ideeën die daar volgens hem niet mee strookten, wees hij scherp als vrijzinnig van de hand. Nog zie ik het gezicht dat hij daarbij zette.

Toen ik eens in hun buurt was, heb ik hen opgezocht. Ze ontvingen me vriendelijk; het werd een gezellig bezoek. In de loop van het gesprek vroeg ik: “Alex, voel je ervoor om eens te vertellen, hoe en waarom het allemaal zo gelopen is?” Ja, daar voelde hij zeker voor. Het werd een heel verhaal.

Op een zeker moment liep hij naar de boekenkast en haalde er een boek in twee banden uit: “Vooral dit boek heeft me duidelijk gemaakt, wat het verschil is tussen christendom en jodendom; het lezen ervan heeft me ertoe gebracht terug te keren tot het jodendom.” Het was het werk van de uit Praag afkomstige auteur Max Brod: *Heidentum, Christentum, Judentum*.

“Wil je het van me lenen?”, vroeg Alex. Graag natuurlijk. Ik nam de twee delen mee naar huis en begon het boek te lezen.

Al lezende kreeg ik het gevoel: “Het is wel een merkwaardig christendom dat Max Brod in zijn boek beschrijft; ik herken er mijn geloof niet of nauwelijks in.”

Tot nu toe had ik voornamelijk van Max Brod (1884-1968) geweten, dat hij een vriend van de beroemde Franz Kafka (1883-1924) was geweest en na diens dood er zorg voor had gedragen dat de werken van Kafka werden uitgegeven. Dat was allemaal al jaren geleden gebeurd en ik dacht niet anders of Max Brod was overleden. Het tegendeel bleek het geval. Iemand vertelde me: “Max Brod is nog springlevend en hij woont in Tel-Aviv.”

Nu had ik al mijn bezwaren tegen het boek en de uitspraken die volgens mij een mistekening van de christelijke geloofsovertuiging waren, op een rijtje gezet en uitgetypt: vier pagina's (folio). Het bleek niet moeilijk om Brods adres en telefoonnummer te vinden. Ik maakte een afspraak met hem; het scheen dat hij wel zin had in een gesprek met een Nederlands predikant.

Zo toog ik naar Tel-Aviv, met mijn folio-vellen vol aantekeningen. Brod bleek wel bejaard maar overigens zeer vitaal te zijn; een beminnelijk mens. Voor mij werd het een boeiende gedachtenwisseling. Maar mijn folio-vellen schoof Max Brod - nadat ik hem in het kort verteld had van mijn kritiek op zijn boek - met een breed gebaar aan de kant: “U hebt helemaal gelijk. Dat boek publiceerde ik in 1921 en toen had ik alleen kennis genomen van de piëtistische variant van het christendom. Als er ooit een herdruk zou komen, dan zou ik het volledig moeten herschrijven”.

182

Toen ik weer eens in de buurt van Alex en zijn vrouw was, ben ik hun het geleende boek terug gaan brengen, met mijn aantekeningen, en ik heb hun verteld van mijn bezoek aan Max Brod. Niet dat ik verwachtte, dat ze op de eerder genomen stap zouden terugkomen; integendeel. Dit soort beslissing wordt genomen na een proces, dat meestal veel gecompliceerder is dan men zelf veelal beseft.

Gemengd huwelijk

Er kwamen in die tijd - en nog steeds, denk ik - veel jongelui uit Europese landen zoals Nederland, Denemarken, Duitsland en Zwitserland naar Israël, om voor een tijd in een kiboets te werken. Daar kwamen diverse romances uit voort tussen Europese meisjes en jongens uit de kiboets. Het omgekeerde kon natuurlijk ook maar dat gebeurde zelden; er was een mannenoverschot in Israël.

Als het bleek te gaan om een serieuze relatie, dan deed zich de vraag voor: hoe nu verder? In Israël bestaat er geen burgerlijk huwelijk. Een joodse jongen kan alleen met een joodse meisje trouwen, een moslim of christen idem: alleen met iemand van hetzelfde geloof. Een gemengd huwelijk wordt in Israël niet gesloten. De enige uitweg is: naar het buitenland gaan (bijv. naar Cyprus) en daar een burgerlijk huwelijk sluiten.

Een dergelijk huwelijk is wel rechtsgeldig in Israël, maar wordt niet erkend door het rabbinaat. Dat houdt o.m. in, dat het rabbinaat de kinderen geboren uit zo'n huwelijk beschouwt als bastaards. Indien de moeder niet-joods is, zijn haar kinderen evenmin joods. Bij het opgroeien van de kinderen kan dat tot problemen aanleiding geven: ook die kinderen kunnen op hun beurt geen huwelijk sluiten met een joodse partner.

Men tilt, in de kiboets wonend, aan een en ander niet zo zwaar. Toch wordt er door de publieke opinie een zekere pressie uitgeoefend op de niet-joodse partner, om over te gaan tot het jodendom. Bij vestiging in Israël levert dat bovendien financiële voordelen op, in de vorm van een subsidie waar je als niet-jood geen recht op hebt.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat in één jaar (naar ik meen, 1980) niet minder dan 500 personen in Israël van christen jood werden, tegen vijf omgekeerd.

183

In geval mij om raad gevraagd werd door een meisje met een joodse partner, vond ik het van groot belang of de betrokkene overtuigd gelovig was, dan wel alleen uit opvoeding. Was de band met kerk en geloof om welke reden dan ook niet meer dan formeel, dan raadde ik haar aan om tot het jodendom over te gaan. Die stap kon immers veel narigheid in de toekomst voorkomen.

Was de persoon in kwestie daarentegen bewust en overtuigd christen, dan wees ik erop, dat de overgang tot het jodendom haar in een moeilijke situatie zou brengen. Ze zou haar eigenlijke overtuiging moeten verbergen. Het minste was wel, de consequenties van een en ander te overwegen. Je stapt immers niet in bus of trein zonder te weten waar die heen gaat.

Als iemand wil overgaan tot het jodendom, dan is dat een vrij lang proces en er vindt een nauwkeurig onderzoek naar de motieven plaats door het rabbinaat. Als je geen geloofsovertuiging hebt, maar je bent wel bereid om trouw de voorschriften van de joodse wetten - vooral wat betreft kosjere maaltijden - na te komen, dan heb je een goede kans geaccepteerd te worden. Ontdekt men evenwel datje in je hart nog gelooft als een christen, dan weigert het rabbinaat je te accepteren als bekeerling. Ik heb respect voor met name dit tweede aspect van de rabbinale benadering.

Anneke / Anaath

In het Engelstalige dagblad *Jerusalem Post* stond een enthousiaste rapportage onder de titel: "Ruth komt opnieuw naar Israël". Het ging over een jong stel in een kiboets. Hij was jood en kwam uit de Verenigde Staten; zij kwam uit Nederland, was belijdend Gereformeerd en de dochter van ouders die tijdens de oorlog joden verborgen hadden.

Ze waren op Cyprus getrouwd en de kiboets had ter ere van dat huwelijk een stuk opgevoerd: *Ruth komt opnieuw naar Israël*. Nog vermeld werd, dat de bruid Anneke heette, maar nu de naam Anaath had aangenomen. Haar ouders in Nederland vonden het allemaal prachtig.

Deze gang van zaken nu vond ik aanvechtbaar, en ik schreef een artikel onder de titel: *Kwam Ruth naar Israël?*, waarin ik het volgende betoogde:

"Als iemand tot het jodendom wil overgaan dan is dat een persoonlijke beslissing en daar wil ik niet over oordelen. Maar Anneke is niet Ruth de Moabietische, want Ruth kwam vanuit het heidendom naar Israël en zei tegen Naomi: 'Uw God is mijn God'.

Anneke daarentegen kende in Nederland al de God van Israël; ze was immers belijdend lid van de kerk. Ze ging naar Israël, werd verliefd en vestigde zich met haar

a.s. echtgenoot in een ongodsdienstige kiboets, waar men zich van de God van Israël niets aantrekt. Anneke noemt zich voortaan Anaath: de naam van een heidense godin, een afgod. Ze moet het allemaal zelf weten, maar laat niemand haar Ruth noemen."

184

Mijn artikel werd gepubliceerd. Daarop bedacht ik: "Het is niet behoorlijk dat ik het artikel geschreven heb, terwijl Anneke en haar echtgenoot op 30 km van Tiberias af zitten en er niets van weten." Ik ging dus op een namiddag naar die kiboets om hen te bezoeken. Wat ik gevreesd had bleek te geschieden: Anneke werd geïrriteerd. "Dat zijn mijn zaken"; inderdaad. Ik blies de aftocht.

Maar de ene uitnodiging om in een kiboets een lezing te houden volgde op de andere. Blijkbaar was dat het resultaat van een mond-tot-mond reclame. Steeds dichter kwam ik bij Annekes kiboets en tenslotte werd ik ook daar uitgenodigd voor het houden van een lezing. Alle reden om te bibberen: "Daar houd ik straks m'n lezing en opens beginnen Anneke en haar echtgenoot me dan uit te schelden voor rotte vis."

Toen ik in de betreffende kiboets arriveerde vertelde men me al spoedig: "We hebben hier een Nederlands meisje, Anaath. maar ze is niet aanwezig, want zij en haar echtgenoot zijn voor enige tijd in een godsdienstige kiboets. Daar volgen ze een cursus in verband met haar voorgenomen overgang naar het jodendom." Ik was opgelucht.

In de discussie die op mijn lezing volgde, begon men over Anaath en vroeg wat ik van de kwestie dacht. Toen heb ik mijn standpunt en de inhoud van het artikel verteld. Ze zeiden: "Je hebt van jouw kant gezien helemaal gelijk".

De rabbijn die Annekes overgang naar het jodendom behandelde, ontdekte dat ze in haar hart nog steeds geloofde als een christen. Om die reden werd ze niet geaccepteerd als bekeerlinge.

Later is het stel uit Israël weggegaan en heeft zich gevestigd in de Verenigde Staten. Dáár kun je gemengd-gehuwd zijn, in Israël kan dat eigenlijk niet.

30. NES AMMIM

De stichter van Nes Ammim, Johan Pilon, was een beminnelijk mens en een voortreffelijk arts; hij stond in hoog aanzien bij de Joodse gemeenschap in Tiberias.

Nauwelijks waren wij in Tiberias gearriveerd of hij vertelde me over zijn ideaal, om een nederzetting te stichten voor joden-christenen: zij leden immers onder het feit dat er voor hen vaak geen werk was en men hen vanwege hun overgang naar het christelijk geloof discrimineerde. Wilde het ooit tot een inheemse kerk in Israël komen - de Palestijnse christenen buiten beschouwing gelaten - dan zou het van vitaal belang zijn, dat er voor joden-christenen een plek zou komen waar ze bestaanszekerheid zouden vinden en een plek waar ze zichzelf konden zijn.

Geen tabak, geen halleluja

Pilon had contact met diverse joden-christenen die wel voor het plan voelden. Waren dat er voldoende? Op deze vraag was nog geen antwoord. Maar een van Pilon's vrienden uit die tijd, een joden-christen afkomstig uit Joegoslavië, had hem verteld dat er in een dorpje ten zuiden van Bersjeba enkele joden-christenen met hun gezin woonden die stellig voor de geplande nederzetting te interesseren waren.

Bersjeba was ver van Tiberias, maar dank zij mijn auto had ik vervoer en Pilon vroeg mij of ik tijdens een weekend naar dat dorpje wilde gaan om eens poolshoogte te nemen. Ik zat op de Ulpan te Natanya, dus dat was al een beetje in de richting. Hoe het dan met de kerkdienst in Tiberias moest? Pilon zou die dienst voor zijn rekening nemen.

Zo reed ik op een vrijdagnamiddag in de zomer van 1958 naar Bersjeba, om met onze vriend uit Joegoslavië onderzoek te doen. Samen bezochten we diverse gezinnen. Mijn metgezel was zeer enthousiast en prees de plannen telkens warm aan: "Dan is goed onderwijs voor Uw kinderen natuurlijk verzekerd."

Het was mijn indruk dat de door ons bezochte echtparen "gemengdghuwden" (de ene partner jood, de ander christen) waren, waarbij de christelijke partners geen opvallend sterke band met de kerk meer hadden.

Waren deze echtparen gemotiveerd? Tegen mijn vriend zei ik dat het me beter leek, om hun geen gouden bergen te beloven maar eerder, á la Churchill (tijdens zijn beroemde rede in het Engelse parlement toen hij, 13

186

mei 1940, het premierschap aanvaardde) "bloed, zweet en tranen" in het vooruitzicht te stellen. Het optimisme van mijn vriend was evenwel onverwoestbaar en hij bleef de bewoners in spe van de toekomstige nederzetting een zonnige toekomst voorspiegelen.

Toen heb ik hem het verhaal verteld van de zendeling op Nieuw-Guinea. Hij deelde, om het kerkbezoek aan te moedigen, na de dienst tabak aan de gelovigen uit. Maar eens kwam het schip niet op tijd aan en dus was er geen tabak, waarop de beminde gelovigen zeiden: "Geen tabak, geen halleluja!"

Mijn vriend antwoordde daarop: "Wij gaan dat omdraaien en we zeggen: 'geen halleluja, geen tabak'. Wie lid van de nederzetting wil worden, is verplicht om naar de kerkdiensten te gaan". Het is me niet gelukt hem duidelijk te maken, waarom ik zijn instelling verwerpelijk achtte en steeds minder ging zien in zijn kandidaten voor de nederzetting.

Grond gekocht

Er werden plannen gesmeed om - met de bedoeling, werkgelegenheid voor joden-christenen te creëren - een hoenderpark op te zetten.

Serius overwogen werd ook, om een fabriekje van plastic poppen over te nemen. Met Johan Pilon en Kees van Walraven ben ik op bezoek geweest bij de eigenaar van dat fabriekje, in Tel-Aviv, die ons een voortreffelijke maaltijd voorzette en op iedere vraag een antwoord wist. Ik was de enige die nattigheid voelde en vroeg naderhand:

"Als hij zo veel met zijn fabriekje verdient en er zo'n grote markt voor plastic poppen in Israël is, waarom gaat hij er dan zelf niet mee door?"

De plannen gingen later in de richting van grondaankoop en de stichting van een landbouwnederzetting naar het model van de Israëlische moshav: een coöperatie, waarbij de gezinnen op zichzelf wonen.

Pilon kwam in contact met de Druzen-sjeik van het dorpje Aboe-Sj'nan. Die was bereid om een groot stuk grond te verkopen, voor een forse prijs. De onderhandelingen vonden plaats in het diepste geheim: de sjeik moest eerst grond verkavelen en ruilen. De koop is doorgegaan (het contract werd in 1961 ondertekend) en op die grond is Nes Ammim gevestigd.

Intussen moesten de nodige fondsen gevonden worden. Iemand, een gefortuneerd zakenman uit Rotterdam en toegewijd christen, schonk een bedrag van fl 100.000, -. Steuncomités werden opgezet in Nederland, Duitsland en Zwitserland. In de Verenigde Staten ging een joods-christelijke dame bijdragen verzamelen: ze hield op vele plaatsen lezingen over het stichten van een nederzetting voor joden-christenen.

Behalve geld was de toestemming en medewerking van de Israëlische

187

overheid nodig. De pers kreeg lucht van het project en schreef erover in ongunstige zin: men zag het als de zoveelste poging van "de zending" om vaste voet in Israël te krijgen. De publieke opinie keerde zich steeds meer tegen het plan.

Vertegenwoordigers van de, steuncomités uit de diverse landen kwamen naar Israël om met de regeringsinstanties te onderhandelen. Johan Pilon speelde bij alles een sleutelrol. Eens brachten hij en ik een bezoek aan prof. Zwi Werblowsky in Jeruzalem, die een heldere uiteenzetting gaf van zijn visie op de problematiek en duidelijk maakte: het zou kiezen of delen worden.

Achteraf vermoed ik, dat dat gesprek een beslissend moment geweest is en dat toen Pilon omgeturnd werd. De doelstelling veranderde: van "een nederzetting voor joden-christenen" werd het: een nederzetting die uiting geeft aan christelijke sympathie en steun voor het joodse volk en de staat Israël. Een op zichzelf respectabel oogmerk.

Twee beloften

Tenslotte verkreeg men de officiële toestemming en medewerking van Israëls regering, maar pas na de uitdrukkelijke belofte dat er géén joden-christenen in de nieuwe nederzetting zouden worden opgenomen en na schriftelijke verklaring dat er vanuit Nes Ammim geen "missie" zou plaatsvinden. In die tijd zei Johan Pilon eens: "Ik ben bereid hier een bordje op te hangen: 'Verboden voor joden-christenen'".

Velen waren door deze ontwikkeling geschokt. De milde geveer uit Rotterdam vorderde zijn bijdrage van een ton terug: hij had zijn geld immers voor een ander doel

geschonken. Het is me niet bekend, of hij er ooit in geslaagd is het terug te krijgen. Joden-christenen in Israël en daarbuiten waren verbitterd.

Het zal uit het begin van dit hoofdstuk duidelijk zijn, dat ik van de aanvang af mijn aarzelingen heb gehad over de zin van het stichten van een nederzetting speciaal bestemd voor joden-christenen. Hen nadrukkelijk van deelname uit te sluiten, beschouwde ik evenwel als het andere uiterste. Hiermee leken de stichters van Nes Ammim in de pas te gaan lopen met de stemming van discriminatie, die er in Israël ten opzichte van deze kleine groep bestaat.

Dat men zijn handtekening zette onder een “geen missie verklaring” kan nog verdedigd worden vanuit de overweging, dat de kerk in de loop der eeuwen Joden menigmaal geforceerd heeft te luisteren naar de kerkelijke verkondiging, terwijl bovendien de daden van christenen vaak in schril contrast stonden met de boodschap van het evangelie.

Er blijven ook dan een aantal vraagtekens. Voor mij was en is een kardinale vraag, wat je als christen t.a.v. het joodse volk mag blijven hopen.

188

De theoloog H. Kremers - een Duitse supporter van Nes Ammim - was van mening, dat de uitspraak van Jezus tot de Farizeeën: “Zij, die gezond zijn, hebben geen geneesheer nodig” (Matth. 9:12) letterlijk bedoeld was; de Farizeeën waren gezond en hadden Jezus en zijn boodschap niet nodig; de joden in onze tijd evenmin: zij hebben hun eigen weg.

De discussie over “de twee wegen” kwam toen op, rondom Nes Ammim en zou velen bezig blijven houden tot op vandaag. De kwestie komt nader aan de orde in hoofdstuk 42.

Jaren later zou ik me er pas van bewust worden dat de sjeik die de grond voor Nes Ammim verkocht, daarmee aan tientallen pachters hun lapje grond ontnomen had; zij moesten werk gaan zoeken, ergens in de industrie.

3 1. DE ZESDAAGSE OORLOG

Het verlof

De hitte van de zomer in Tiberias bleef een bezoeking, maar om de drie jaar genoot het gezin van drie maanden verlof in de koelte van Nederland.

We reisden - zomer 1966 - met een Italiaans schip, dat eerst Cyprus aandeed en daarna Rhodos. Op dat eiland wandelde ik - terwijl Corry en Mirjam op de boot bleven - met de vier andere kinderen langs de kade. Opeens keek ik verbluft om me heen: “Hilde is verdwenen; waar is Hilde?” Ze was van de kade afgelopen en in het water gevallen, dat ter plaatse gelukkig ondiep was. “Een grote vis...”

Toen naar Athene; de boot bleef er een volle dag en we konden rustig de Acropolis gaan bezien. Vervolgens via Bari naar Venetië, per gondeltocht naar het grote plein

San Marco; voor de kinderen en ons onvergetelijk. De daarop volgende dag werd de auto ingeklaard en reden we via Zwitserland en Duitsland naar Nederland.

De ellende van een bootreis was dat je gedurende enkele dagen overvoerd werd. De kinderen lieten op het laatst de ene na de andere gang met een minzaam handgebaar passeren. Maar tijdens die rit per auto aten we weinig en bij aankomst in Nederland had ieder weer een gezonde honger.

Mijn moeder had een pension voor ons besproken te Bennekom waar we het prima hadden; en de kinderen konden nog een paar weken in Nederland naar school.

Dreiging

Voorjaar 1967 schoot de Israëlische luchtmacht zes Syrische vliegtuigen neer die zich binnen Israëlisch gebied gewaagd hadden: een harde les. Eerst leek het erop, alsof het bij het te verwachten Syrische wapengekletter zou blijven en Egypte zich er niet mee zou bemoeien; maar het liep anders. Egypte mobiliseerde en president Nasser stuurde de UN-veiligheidstroepen, die de grens met Israël bewaakten, naar huis. Ook Israël mobiliseerde daarop.

Heeft Egypte echt op een oorlog aangestuurd? Dat valt te betwijfelen: het had de Verenigde Staten beloofd, in ieder geval niet het eerste schot te zullen lossen. Maar de situatie liet zich vanuit Israël bezien steeds dreigender aanzien: Egypte sloot voor Israël de doorvaart af door de Straat van

190

Tiran. Vervolgens kwam er een militair pact tussen Egypte, Syrië, Jordanië en Irak.

In de Arabische hoofdsteden liep de bevolking te hoop en slaakte oorlogszuchtige kreten: de manifestaties werden uitvoerig in Israël getoond op het bioscoop-joumaal (televisie was er in Israël toen nog niet). De joodse gemeenschap geraakte in diepe angst. Men redeneerde: “Ook al zouden deze bloeddorstige kreten niet zo ernstig bedoeld zijn als ze klinken, we kunnen ons niet permitteren af te wachten tot de Arabische dreiging over ons losbarst, om dan pas te zien of het al of niet meevalt. We hebben immers de *sjoa* achter de rug.”

Zo groeide in Israël enerzijds de vastbeslotenheid om de dreiging het hoofd te bieden, anderzijds waren er Israëli's die het land verlieten, of hun kinderen naar familie in het buitenland stuurden.

Onze familie schreef. “Zouden jullie de kinderen niet naar ons in Nederland sturen?” Ria was toen twaalf, Hans tien, de tweeling zeven en Mirjam anderhalf. We hebben deze mogelijkheid met de oudste twee kinderen besproken.

Ria zei: “Samen uit, samen thuis”; Hans vond: “Liever sterf ik hier dan in Holland over jullie in zorg te zitten”. We hebben de Nederlandse onderwijzeres, Ditta, gevraagd of ze misschien terug wilde gaan maar ze zei: “Als de kinderen blijven, blijf ik ook”. We hebben deze uitingen van solidariteit bijzonder op prijs gesteld.

Oorlog

(Het volgende berust - behalve op de herinnering - vooral op door Corry gemaakte aantekeningen die later zijn verwerkt tot een artikel, en op mijn dagboek.)

Op zondag 4 juli leek er een zekere ontspanning te zijn ingetreden. Vele soldaten hadden verlof gekregen en liepen rustig te kuieren op straat. Het was een krijgslist: die avond gingen allen terug naar hun onderdeel.

Maandag

Maandagmorgen vroeg kwam het bericht over de radio dat een Egyptische delegatie op weg was naar de VS. Zouden de problemen dan toch nog door onderhandelingen kunnen worden opgelost?

Kort daarop opende de Israëlische luchtmacht onverhoeds de aanval op de Egyptische vliegvelden. De meeste Egyptische vliegtuigen werden in één klap vernietigd. Ook de vliegvelden in Jordanië, Syrië en Irak werden aangevallen. De oorlog was eigenlijk al beslist in de eerste paar uur, maar wij wisten dat nog niet.

191

Die ochtend ging ik om een uur of negen naar "Scotti". Daar had men het net over de radio gehoord: "De oorlog is begonnen". De kinderen waren toen al lang vertrokken naar school, maar alle leerlingen werden naar huis gebracht. De meest koelbloedige van onze kinderen was Govert: hij begon rustig, languit uitgestrekt op de grond, zijn huiswerk te maken.

Er moesten opeens allerlei dingen gedaan worden. We lieten het bad vol water lopen en vulden alle emmers en kannen, voor het geval de waterleiding zou worden afgesloten. Er moesten zandzakken op de butagasflessen. De vlucht-koffertjes moesten nog even worden gecontroleerd: stel je voor dat Tiberias zou moeten evacueren.

Ons was aangeraden om een fluitje mee te nemen zodat je de aandacht zou kunnen trekken als je ergens onder bedolven zou raken. Later hebben we ons fluitje gebruikt om de kinderen te waarschuwen als er luchtalarm was en we de kelder in moesten.

Om een uur of 12 hoorden we het gegier van vliegtuigen en een paar enorme klappen: Syrische vliegtuigen hadden een paar bommen gegooid; we zijn toen naar "Scotti" gegaan. Een Nederlandse officier bij de Ver. Naties had ons van te voren gewaarschuwd: "De Syriërs hebben langeafstands-geschut en jullie huis ligt precies in de vuurlinie". In "Scotti" was een soort schuilkelder ingericht, een vertrek in het hoofdgebouw, dat tenminste half onder de grond lag; ons huis had geen kelder.

Corry ging nog even terug naar ons huis om een pan met hutspot te halen, en dook op de terugweg onder een militaire jeep, toen er een vliegtuig over kwam.

De twee zoons waren nauwelijks in de kelder te houden: ze gingen gezellig rolschaatsen, boven op het grote balkon. Hilde ging fraaie tekeningen maken en vrolijkte daarmee de kelder op. Het was een onrustige en rommelige dag, waarop de

eerste avond met volledige verduistering volgde. Een lange rij Israëlische tanks trok langs, van het noorden naar het zuiden.

Dinsdag

De volgende dag was de situatie al aardig duidelijk: Egyptes luchtmacht was grotendeels vernietigd, Syrië viel wel aan in Noord-Galilea maar veroverde nauwelijks terrein, Jordanië beschoot Jeruzalem. Maar Israëls legers rukten op in de Sinaï en veroverden bovendien de ene na de andere strategische plaats op Jordanië, waaronder Latrun: een vesting die in 1948 de aanval van Israël had afgeslagen.

192

Die tweede dag schreef ik in mijn dagboek: "t Ziet er naar uit dat de zaak militair praktisch gewonnen is; maar wat zal Rusland doen?" De Russen deden niets, onder druk van de Verenigde Staten.

Die dag ook hoorden we, dat "de oude stad" (het Arabische gedeelte van Jeruzalem) op het punt stond te vallen.

Woensdag

Op woensdagmorgen leek de situatie zo gunstig dat alle kinderen weer naar school mochten; we gingen terug naar ons huis. Maar 's middags, tijdens onze siësta, vielen twee Iraakse vliegtuigen Tiberias aan. We hoorden een enorme klap; een paar ramen sprongen en er vielen stukken kalk van de muur. Ik riep: "Onder de bedden!"

Daarna was het even rustig en we gingen allemaal op de stenen treden van de trap naar het benedengedeelte van het huis zitten (daar leek het nog het minst onveilig) en hielden een matras boven ons hoofd, als bescherming tegen eventuele scherven. De kinderen kregen een glaasje limonade om van de schrik te bekomen.

Toen kwam er nog een dreun. De glazen vielen om en de limonade begon langs de traptreden omlaag te stromen. Ria zei plechtig: "Ik ben liever nat dan dood". 's Avonds sliepen we weer in "Scotti".

Die dag werd de oude stad Jeruzalem geheel veroverd. Esjkol (de ministerpresident), Dayan (minister van oorlog) en opperrabbin Goren gingen die dag al naar de Klaagmuur - overblijfsel van de oude tempel. Ook Bethlehem, Jericho en Hebron werden veroverd en de Straat van Tiran werd weer geopend voor Israëlische schepen.

Donderdag

Op donderdag schreef ik in mijn dagboek: "In de Sinaï schijnt het bijna te zijn afgelopen: de Egyptenaren proberen door te breken naar Suez en zijn dus blijkbaar omsingeld".

En verder: "Je kon hier mooi de militaire strategie volgen: maandagnacht trokken de tanks langs ons huis naar het zuiden en dinsdag kwam de klap tegen Jordanië, dat nu praktisch weer Trans-Jordanië is. Nu trekt een lange rij van tanks weer naar het noorden. De geluiden wijzen erop dat nu Syrië een pak slaag gaat krijgen".

Jordanië had woensdagavond een wapenstilstand aanvaard; op donderdagavond legde ook Egypte de wapens neer.

Vrijdag

Op vrijdag stonden Corry en ik met de kinderen urenlang in onze handen te klappen en te wuiven, bij "Scotti", naar de soldaten die in een onafzienbare colonne naar het noorden trokken, richting Syrië, met veel zwaar materieel.

193

Menige tank had als trofee een Jordaanse vlag, of een portret van koning Hoessein: blijkbaar kwamen ze rechtstreeks uit het op Jordanië veroverde gebied. Eén militair gooide een sigarettedoos met telefoonnummer naar ons toe: of we zijn vrouw wilden bellen dat hij nog leefde.

Op vrijdagmiddag om 3 uur aanvaardde Syrië een wapenstilstand, opgelegd door de VN. Het geschiet bleef evenwel aanhouden. Die avond meldde de Israëliische nieuwslezer dat Israël de wapenstilstand met Syrië nog niet getekend had, maar, zo vervolgde hij: "De strijd is praktisch tot stilstand gekomen". Wij wisten wel beter.

Zaterdag

Op zaterdag werd er zwaar gevochten op de Golan-hoogte; het was een leven als een oordeel. Israël zette vliegtuigen, tanks en parachutisten in en gaf Syrië een vernietigende klap. De stad Kuneitra werd veroverd; het hele gebied was op zaterdagavond in Israëliische handen. Men stond nu op nog maar 60 km van de hoofdstad Damascus.

Wij hadden vanuit Tiberias alles goed kunnen volgen: de hevige luchtaanvallen en het geschutvuur gericht op de Syrische bunkers. Later zagen we telkens helicopters twee aan twee het meer overkomen: ze brachten gewonden over.

Er werd bekendgemaakt: "Nasser is afgetreden". Hij kwam al gauw weer terug.

Op zaterdagavond waren we naar het hospitium gegaan waar, zoals op die avond gebruikelijk was, een kort avondgebed zou worden gehouden. Corry was aan de beurt. Opeens gingen alle straatlantaarns aan, en ook de lichten aan de overkant van het meer. Het was duidelijk: de oorlog was voorbij. De voor het avondgebed gekozen liederen waren nog in mineur.

"Toen de straat op, waar de feestvreugde gedempt is: ieder verlangt naar bericht van man of zoon. Corry roept tegen iemand: 'Baroech hasjem' (dank aan God); ze antwoordt: 'Ja, baroech hasjem en dank aan onze soldaten'. Bij de stads-schuilkelders is het een uittocht van moeders met kinderen en hun pannen, kussens en dekens."

Zondagmiddag daalde er vlak bij ons huis een helicopter. Corry zei: "Wat zou die helicopter hier moeten?" Hans was blasé van alle daverende gebeurtenissen en ging er niet heen om te kijken: "De piloot zal even z'n benen willen strekken".

Die zondagavond hadden we een dankdienst. Ik preekte over de tekst: "Komt, aanschouwt de werken des Heren..., die oorlogen doet ophouden tot het einde der aarde..." (Ps. 46:9-12).

194

Kort daarop verschenen er aanplakbiljetten met de namen van inwoners van Tiberias die gesneuveld waren: het waren er tien. Corry schreef:

"We zijn niet alleen bedroefd over de honderden gesneuvelde Israëli's, maar we zijn ook begaan met de duizenden die ongekomen zijn 'aan de andere kant'. Egyptische soldaten zwerven rond in de Sinaï-woestijn, zonder water. Duizenden in Jordanië en Syrië zijn gevlucht voor het oorlogsgeweld. Het zijn mensen als wij, met hun verdriet en hun angst."

32. ISRAEL: SLOTPERIODE

Luisterpost

Kort na de zesdaagse oorlog moest ik op een overheidsbureau in Tiberias zijn voor de visa-aanvraag: een jaarlijks terugkerende ceremonie. Nadat dit, geregeld was, zei men: "Er is iemand die U graag even zou willen spreken". Ik werd naar een ander vertrek gebracht en daar zat iemand die ik niet kende; geen inwoner van Tiberias, leek me. Hij stelde zich voor en we begonnen een gesprek.

Eerst ging het over koetjes en kalfjes, o.a. over mijn ervaringen gedurende de jaren in Israël. Hij maakte me een compliment: "U spreekt onze taal uitstekend". Toen kwam het op de politieke situatie: "De gevaren voor Israël zijn nog lang niet voorbij; daden van terreur zullen nu gaan toenemen... In het Schotse centrum is het een komen en gaan van vreemdelingen..."

Eindelijk stelde hij zijn vraag: "Zoudt U bereid zijn ons te waarschuwen, als U iets waarneemt dat de veiligheid van Israël in gevaar zou kunnen brengen?"

Dat was het dus: ik sprak met een vertegenwoordiger van "Sjeroet habitachon", ook wel afgekort tot twee letters: "sjin beit"; de veiligheidsdienst. Hij nodigde me uit, met hem (hen) samen te werken.

Soms denk je lang na alvorens een besluit te nemen. In dit geval heb ik dat niet gedaan en toch heb ik nog steeds geen spijt van mijn reactie. Die was: "Ik ben bereid met U samen te werken, in die zin dat ik alles wat ik waarneem en wat een gevaar voor de veiligheid van Israël zou kunnen zijn, zal melden. Maar verder ga ik niet. Met actieve spionage houd ik me dus niet bezig, wel met passieve."

Hij was daar tevreden mee. We spraken nog af hoe ik, indien nodig, contact met hem zou kunnen opnemen. Toen ik terug kwam op het officiële bureau keek men me onderzoekend aan. Ik zei: "Een gesprek in het Ivriet is altijd goed voor mijn spreekvaardigheid".

De man kwam een keer langs. Hij had een vraag: we hadden in Scotti een Israëli aan het werk, die van Russische origine was. Achttē ik het mogelijk, dat deze man

communistiche sympathieën had en dientengevolge zou kunnen openstaan voor steun aan de PLO?

196

Nu claimde de persoon in kwestie, joden-christen te zijn. Ik antwoordde naar eer en geweten, met een glimlach: “Ik denk niet dat hij communistiche sympathieën heeft. Eerlijk gezegd heb ik die man er wel eens van verdacht, dat hij voor jullie spioneerde”.

Pas later heb ik overwogen: “Misschien was de man die bij ons werkte, inderdaad een spion voor *sjin beit* en wilde mijn ondervrager alleen maar weten of wij dat door hadden”.

De contactman heeft me later nog eens bezocht - in het najaar, na de zesdaagse oorlog - en gevraagd: “Hoe is volgens U de stemming onder de Palestijnen?” Mijn antwoord was: “Men is verbitterd”. Hij zei: “Dat klopt niet met mijn andere informatie, die zegt dat ze de situatie accepteren”. Ik had geen behoefte daarop te reageren. Het gesprek was vrij gauw afgelopen. Ik had verder geen concreet gevaar voor de staat Israël te melden.

Nog steeds denk ik dat mijn opmerking van toen juist was. Gedurende de zomermaanden van 1967 had ik vertrouwelijke gesprekken met Palestijnse collega's gevoerd, maar ik achtte het niet op mijn weg te liggen om hun namen te noemen.

Een bezettende macht is al gauw voor informatie afhankelijk van “collaborateurs” en die hebben de neiging te rapporteren wat de opdrachtgever graag horen wil.

Het is toen bij dat tweede bezoek aan me gebleven.

Vakantie in Jeruzalem

De afspraak was al vóór de zesdaagse oorlog gemaakt: we zouden met het hele gezin een paar weken op kamers in de Anglicaanse school te Jeruzalem kunnen vertoeven: heerlijk in de koelte: Tiberias ligt 200 m onder de zeespiegel, Jeruzalem 800 m erboven en dat hoogteverschil heeft aanzienlijke invloed op de temperatuur.

Toen het plan werd gemaakt, wisten we nog niet: de grenzen tussen het joodse en het arabische Jeruzalem zullen verdwenen zijn; het staat ons nu vrij de oude stad Jeruzalem te bezoeken, ja zelfs de hele Westoever, met plaatsen als Bethlehem, Hebron en Sichem. Wat een vakantie zou dat worden!

Toen we daar waren, gingen Corry en ik 's avonds nog een eindje wandelen. We gingen, buiten het hek van de school gekomen, rechtsom. Corry zei later: “Ik had eigenlijk linksom gewild”. Dat heeft ze gelukkig niet gezegd, want dan waren we zonder enig bezwaar mijnerzijds linksom gegaan en daar was vijf minuten later een explosie: een granaat had in een vuilnisemmer gezeten en was ontploft.

197

We gingen erheen: er waren gewonden en verder was er onmiddellijk veel politie ter plekke en verschenen er wagens met de rode Davidsster - equivalent van het Rode Kruis. Het was het begin van een periode van Palestijnse terreur - en Israëlische

tegenderreur. De ene actie na de andere staat in mijn dagboek vermeld. Hier ga ik aan dat alles voorbij.

Alleen dit. Als ik het goed zie, is men er aan Palestijnse kant door middel van het plegen van terreurdaden in geslaagd, de Palestijnse zaak in de internationale belangstelling te krijgen en te houden. Dat betekent een succes: een beweging die er niet in slaagt om af en toe de wereldpers te halen wordt vergeten, en de zaak waarvoor die beweging staat wordt eveneens vergeten en terzijde geschoven.

Tegelijkertijd evenwel hebben de Palestijnse terreurdaden bewerkstelligd, dat de Joodse gevoelens van angst en verbittering ten opzichte van de Palestijnen zich verdiepten. Zo speelden deze terreurdaden diegenen in Israël in de kaart, die een harde politiek voorstaan: de haviken. Na weer eens een terreurdaad van Palestijnse kant, hadden de duiven in Israël een tijd lang bij wijze van spreken geen poot om op te staan. “Zie je wel: Palestijnen kun je niet vertrouwen”, oordeelde de publieke opinie dan weer.

Maar het werkte en werkt ook omgekeerd. Na iedere nieuwe repressieve Israëlische maatregel zegt de radicale vleugel van de PLO: “Zie je wel? Met Israël zijn geen zaken te doen; een verzoening is onmogelijk. Ons rest geen andere mogelijkheid dan strijd tot het uiterste”.

We gingen winkelen in de oude stad. De Arabische sjoek bood vele artikelen tegen een - toen nog - voor ons ongekend lage prijs. Maar de winkeliers waren nors. Opeens beseften we: “Ze voelen zich onder een bezettende macht, en dat zijn ze ook”.

Er was - voor de zesdaagse oorlog - een muur van cement geweest op een druk punt in Jeruzalem, waar de weg dicht langs een Jordaanse militaire post ging; zodoende werd beschieting door Jordaanse soldaten voorkomen. Die muur was nu wel afgebroken, maar dat gold bepaald niet voor de muur van vijandschap tussen Joden en Palestijnen.

In het door Israël bezette gebied, dicht bij Ramalla, woonde een Palestijnse dominee met zijn gezin. Jarenlang had hij in Haifa (Israël dus) gestaan. Hij en zijn vrouw waren vaak bij ons op bezoek geweest. Eens heb ik een hele morgen in onze tuin tegen hem aan gepraat over Romeinen 9-11: De joden zijn nog steeds het volk van het verbond, en “geliefden om der vaderen wil”.

We gingen bij hem en zijn vrouw op bezoek en werden vriendelijk ontvangen. Maar, terwijl ze vroeger gematigd waren, bleek hun houding nu, na de zesdaagse oorlog, geradicaliseerd: “Dit onrecht kunnen we nooit aanvaarden; tienduizenden zijn - na de honderdduizenden in 1948 - opnieuw verjaagd van huis en grond; Israël verloochent zijn eigen profeten. De 'zesdaagse oorlog'? De oorlog is niet afgelopen en zal voortduren, totdat dit onrecht hersteld is”. Vooral zijn vrouw was fel.

198

Persoonlijk wist ik me - ondanks soms diepgaande verschillen - nog steeds met het echtpaar en met andere Palestijnse christenen verbonden. Aan het eind van dit bezoek heb ik gezegd: “Ik vind dat we met gebed moeten eindigen; maar wat kunnen we

bidden? We zouden immers om heel verschillende dingen vragen. Ik stel voor, dat we samen het Onze Vader bidden”.

Dat hebben we gedaan, zij in het Arabisch, wij in het Nederlands. In de kerkdienst dreigt het bidden van het Onze Vader een soort ritueel te worden en niet meer. Die keer was het dat zeker niet.

Bezinning

Na de zesdaagse oorlog bleek, dat we Israël's militaire positie daarvoor veel te somber ingezien hadden. De Verenigde Staten, maar ook Israël en bijv. Engeland, hadden van te voren geweten: als het oorlog wordt zal Israël ongetwijfeld winnen, dank zij een superieure bewapening. Wel was de strijd nog sneller beslist dan men verwacht had, maar het bestaan van Israël is toen - anders dan wij aanvankelijk dachten - niet in gevaar geweest. Dat hoorden we naderhand ook van Israëlische zegslieden.

De theologische bezinning op de zesdaagse oorlog en de gevolgen ervan kwamen eveneens op gang. Vanuit de Verenigde Staten bereikte ons een brochure getiteld: *Zes dagen - zeven wonderen*. De auteur ervan meende in het gebeurde Gods hand te kunnen aanwijzen.

In Nederland daarentegen merkte de Hervormde ds. K.H. Kroon op: “De overwinning van Israël was te danken, niet aan mirakels maar aan mirages” (Israël's gevechtsvliegtuigen van Franse makelij).

We kregen, dank zij een goede relatie bij de Israëlische machthebbers, permissie om de nieuw-veroverde Golanhoogte te bezoeken. Zo zagen we de opgeblazen Syrische bunkers en de stad Kuneitra, die niet eens zo zwaar beschadigd was (later zou Kuneitra met de grond gelijk gemaakt worden), maar wel een spookstad, zonder inwoners.

Geplunderd was er slechts hier en daar, zo leek het; een leger blijft immers een leger. Ik dacht terug aan Renkum, september 1944: hoe wij hadden moeten evacueren en alle bezittingen achterlaten. Opeens was het geen leuk uitstapje meer; ik voelde me beroerd.

199

Eind oktober werd de gebruikelijke jaarlijkse conferentie van de UCCI in Tiberias gehouden. Even tevoren had een ramp de Israëlische vloot getroffen. Een oorlogsschip, de Eilat, had zich in Egyptes territoriale wateren gewaagd, maar Egypte bleek over Russische Styx-raketten te beschikken en vuurde er een af - de Eilat werd tot zinken gebracht en alle opvarenden kwamen om.

Israël heeft daarop de olie-raffinaderijen van Egypte in brand geschoten. Maar daardoor werden de doden niet weer levend. De rouw was groot.

Op de UCCI-conferentie was o.a. een jonge Palestijnse dominee, Naim Ateek; later zou hij bekend worden door zijn boek over “Een Palestijnse bevrijdingstheologie”. Naim zei toen, in de discussie: “Eigenlijk zou ik als christen-Palestijn moeten rouwen over mijn joodse medemensen, de omgekomenen van de Eilat, evenzeer als ik rouw

over de tienduizenden Egyptenaren die tijdens de oorlog van honger en dorst omgekomen zijn in de woestijn Sinai”.

Ik zei tegen mezelf. “Jij rouwt wel om die Israël's, maar over de omgekomen Egyptenaren heb je je geen moment bekreund”.

Heilig

Na de zesdaagse oorlog ging het gewone programma weer gewoon door. De stroom toeristen - of: pelgrims (naar verkiezing) - groeide. De “Trouw”-groepen - georganiseerd door het dagblad Trouw - kwamen met vierhonderd tegelijk. Ons kerkje in Tiberias was op zondagavond vaak overvol.

Gasten werden als het even kon uitgenodigd om na afloop van de dienst bij ons in de pastorie - of liever: op het grote balkon - een glas koude mitz (vruchtensap) te komen drinken. Het aantal bezoekers die we thuis ontvingen kwam in één jaar tot een getal van 1108. In mijn jaarrapport schreef ik:

“We beschouwen het ontvangen van lieden die in ons/het werk betrokken zijn als een voorrecht, en het proberen te helpen van hen die in moeilijkheden zijn geraakt als een plicht. Lieden die vakantie hebben en de tijd willen doden zijn daarentegen een plaag, zelfs als ze alleen maar verwachten een avond uitgenodigd te worden en niet om bovendien langs de bezienswaardigheden te worden gereden.”

In Israël krioelt het natuurlijk van “heilige plaatsen”, overigens een begrip dat onbijbels is: de bijbel kent wel heilige mensen maar geen heilige plaatsen; en over de betekenis van “heilig” bestaan dan nog grote misvattingen.

Plaatsen als Kapernaüm en de berg der zaligsprekingen kan men hoogstens bijbelse plaatsen noemen. Terecht wordt het als een voorrecht be schouwd zulke plaatsen te bezoeken; maar ik ben zo vaak met gasten in Kapernaüm geweest dat ik het niet meer zien kan.

200

De romantische benadering van de bijbelse plaatsen blokkeert trouwens eerder ons inzicht in de bijbel dan het te verdiepen. Een Engelse dame (Nederlanders zijn over het algemeen gelukkig wat nuchterder) vroeg me: “Mr. Snoek, is het bekend, wáár ongeveer Jezus gewandeld heeft op het meer van Galilea?”

Mijn antwoord was: “De hemel zij geprezen dat we dat niet weten, mevrouw. Want als dat wel bekend was, zou ongetwijfeld de een of andere kerk of groep proberen om een kapelletje in het midden van het meer te construeren, en dat zou jammer van het mooie uitzicht zijn”.

Wel ben ik, door het wonen in Israël, me er dieper dan te voren van bewust geworden dat Jezus echt mens was, net als wij; dat hij moe was, na de tocht door de heuvels van Nazareth naar Kapernaüm, en dat hij dorst had. Hij was toch ook Gods zoon? Jazeker; maar wie buiten Israël woont, maakt zich maar al te gemakkelijk een voorstelling van Jezus als van iemand die iets tussen God en mens in was, iets onwerkelijks; en zó was Hij niet.

De eigenaar van een souvenirwinkel in Tiberias geloofde kennelijk wél in heilige plaatsen. Hij nodigde me uit voor een gesprek en zei: “Zoudt U als geestelijke Uw handtekening willen geven voor de echtheid van flesjes met water uit de Jordaan? Vanzelfsprekend zullen we samen met U - op een door U aan te wijzen plek - het water gaan scheppen. Met genoeg zal ik als tegenprestatie een donatie aan Uw kerk schenken”.

Tot zijn teleurstelling was ik daartoe niet bereid. Naast andere overwegingen gold: ook water uit de Jordaan gaat, als je het in een flesje bewaart, op den duur stinken.

De paus (Paulus VI) zou Israël komen bezoeken. De door hem te volgen route werd nauwgezet gecontroleerd; alle gaten in de weg werden gerepareerd, ook die in de weg langs ons huis. We hebben zijn komst alleen daarom al zeer op prijs gesteld.

Joodse relaties wisten niet precies, hoe ver volgens christelijk begrip zich de “plaatselijke” heiligheid uitstrekte. Sommigen vroegen me daarom: “Komt de paus ook de Schotse kerk bezoeken?” Ik heb toen plechtig geantwoord: “Nog nooit is er een paus in Tiberias geweest, zonder ook onze kerk te bezoeken”.

Maar toen de paus zijn bedevaart maakte, is hij wel ons huis voorbij gekomen. Dat kon ook niet anders, want langs ons huis liep de weg naar Kapernaüm en de berg der zaligsprekingen (die volgens de traditie dan altijd).

Corry en ik stonden, met de pastoor van Tiberias en onze kinderen, langs de kant van de weg. De paus groette minzaam en was toen voorbij.

201

Begraafplaats

Tussen Tiberias en Kapernaüm ligt, op de glooiing van een heuvel en van de weg af te zien, de begraafplaats van de Schotse kerk (het kerkhof vlakbij "Scotti" wordt tegenwoordig niet meer gebruikt). Dat is de enige protestantse begraafplaats in de wijde omgeving.

Het kwam wel eens voor, dat een tourist tijdens het bezoek aan Israël overleed en dat het stoffelijk overschot dan niet overgebracht werd naar het geboorteland maar op onze begraafplaats ter aarde besteld werd.

De begraafplaats kon niet bevloeid worden en we konden er dus geen treurwilgen of ander geboomte planten. Er groeiden voornamelijk distels. Het Schotse comité vond eigenlijk, dat ik er beter voor moest zorgen, maar ik heb hen uitgelegd dat - om de plek op orde te brengen - er een forse, éénmalige investering nodig was en daarna een jaarlijks terugkerend bedrag aan arbeidsloon, om alles netjes te houden. Dat hadden ze er niet voor over.

Dus deden we er niet meer aan dan eens per jaar alle distels afbranden. Dat betekende een heerlijk middagje voor de kinderen en voor de medewerkers. We moesten wel zorgen dat het vuur niet de heuvels in schoot, met alle mogelijke complicaties van dien.

Eens bereikte ons het bericht: “Een vrouw in Safed (ongeveer 25 km van Tiberias) is ongeneeslijk ziek. Zij en haar man zijn afkomstig uit Hongarije; haar man is joods

maar ging in Hongarije tot het christendom over. Daarna zijn ze naar Israël geëmigreerd en hier golden ze allebei als joods, maar de vrouw is christelijk en ze is nooit tot het jodendom overgegaan. Wanneer ze straks sterft, mag ze niet op het joodse kerkhof begraven worden”.

Wat te doen? Kon ze bij ons begraven worden? Dat leek me de beste oplossing. Wel waarschuwde men: “De vrouw geldt voor het rabbinaat als niet-joods, maar staat bij de overheid wél als joods te boek”.

Het leek me evenwel onwaarschijnlijk, dat wie dan ook problemen zou maken: een rel in de pers - zoals die rondom een begrafenis die geweigerd werd wel is voorgekomen - zou men allerminst wensen. Bovendien: een stoffelijk overschot dient begraven te worden; daar kun je niet mee omsollen.

De vrouw overleed en we hebben haar begraven. De weduwnaar was ons zeer dankbaar. Toen ook nog bleek dat hem geen rekening voor de begrafenis gepresenteerd werd, was hij geroerd en vertelde me te overwegen, weer christen te worden.

202

Dat heb ik hem toch maar uit het hoofd gepraat. Immers, in Hongarije was hij tot het christendom overgegaan maar daarna had hij in Israël de weg in omgekeerde richting afgelegd. Dat waren - zo kwam het me voor - genoeg “bekerings” in één mensenleven.

Terug naar Nederland?

Al na het verlof in 1966 hadden we besloten: voorjaar 1969 gaan we bij leven en welzijn terug naar Nederland. Dáár lagen uiteindelijk toch onze wortels. De kinderen groeiden nu als het ware op tussen twee culturen. Dat was goed en wel voor een tijd, maar op den duur moest daar toch weer een eind aan komen.

Tijdens een verlof waren de kinderen zo veel als mogelijk was nog een paar weken in Nederland naar school gegaan, totdat ook daar de vakantie aanbrak. Desondanks bleken er grote lacunes te zijn in hun kennis van Nederlandse gebruiken en de Nederlandse taal.

In Israël waren ze op zaterdag vrij van school, maar op zondag niet. Om die dag te markeren, gingen we dan een ijsje kopen en zwemmen. Maar wanneer we in Nederland kwamen, bleek dat ijsje op zaterdag te vallen, terwijl het zwemmen opeens evenmin typisch een zondagse bezigheid was. Een en ander was verwarrend.

We merkten, dat onze kinderen niet méér van de Nederlandse taal wisten dan ze van ons, hun ouders, geleerd hadden. Bij aankomst in Nederland bleek er een ernstige achterstand te bestaan in de kennis van minder nette woorden. Dit manco werd trouwens in ijltempo ingehaald.

Ria kwam eens triomfantelijk thuis van school, tijdens het verlof in 1966: “Nu heb ik vandaag drie nieuwe woorden voor bips geleerd”. Wij, uiteraard direct geïnteresseerd: “Laat eens horen, Ria”. “Derrière”. Een woord voor onder de

kerstboom. Maar het volgende woord was “sodemieter” en even trokken we onze wenkbrauwen op. Nou ja.

“En het derde woord, Ria?” “Gazelle”. “Gazelle??” “Ja zeker, gazelle; het staat zelfs in een boekje: Pietje Pelle zit op zijn gazelle”.

Naar Genève?

Na de mededeling dat we van plan waren om voorjaar 1969 terug te gaan naar Nederland, vermeldt mijn dagboek: “Er is sprake van dat ik gevraagd zal worden om opvolger van Anker Gjerding in Genève te worden, maar we voelen er niet veel voor”. Gjerding was secretaris van het “Committee on the Church and the Jewish People” (afgekort: CCJP) en als zodanig staflid van de Wereldraad van kerken.

Wel terug naar Europa, maar niet naar Nederland? Voorlopig was het niet aan ons om een besluit te nemen: het desbetreffende comité moest een voordracht bij de Wereldraad indienen. Diverse namen van kandidaten werden genoemd.

203

Later hoorden we: het zou vermoedelijk gaan tussen mijn vriend Peter Schneider (Anglicaans predikant te Jeruzalem) en mij. Allebei zeiden we: “Van mij mag jij het worden”. Het comité besloot, met een duidelijke meerderheid, om mij voor te dragen.

Aan het eind van 1968 staat er dan in mijn dagboek: “We (Corry en ik) hebben de laatste tijd nogal eens buikpijn gehad van nervositeit, met name over Genève.” Toen was de beslissing al gevallen: we zouden eerst voor ruim een jaar naar Nederland gaan, want onze laatste periode van drie jaar in Tiberias liep in april 1969 ten einde en Anker Gjerding zou in Genève zijn functie tot zomer 1970 uitoefenen.

Voor die tussentijd zou ik in Nederland een gemeente zoeken, die een “halve predikant” kon gebruiken en de andere helft van de tijd mocht gebruikt worden ter voorbereiding op mijn taak bij de Wereldraad.

33. WORMERVEER (1969/1970)

Tot onze opluchting werd er een plek in Nederland gevonden voor de interimperiode, tussen Israël en Genève. De Gereformeerde kerk te Wormerveer was vacant; men had een predikant beroepen, maar die had het beroep niet aangenomen. Men beschikte over een ruime, leegstaande pastorie en stelde het op prijs dat er een predikant met zijn gezin voor ruim een jaar in zou komen wonen die “hulpdiensten” in de gemeente zou verrichten.

Marseille

We namen afscheid in Israël, verkochten diverse meubelen en gingen op de boot naar Marseille. Daar aangekomen gingen we per taxi van de haven naar het station. Toen gebeurde er een van de kleine dingen, die je je jaren later nog herinnert omdat het een soort morele overwinning was; ook kleine nederlagen blijven je trouwens soms lang bij.

De taxi had ons zevenen met onze bagage afgezet vlak voor het station en direct begon een witkiel ongevraagd onze vele koffers en tassen op zijn karretje te laden. Hij bracht alles naar het loket, misschien 30 m verder. Toen moest ik betalen: een franc per vervoerd voorwerp, 40 colli! Ik weigerde; de man maakte kabaal. Ik overlegde met de kinderen: “Laten we alles terug gaan brengen naar de ingang van het station”.

Dat deden we. De witkiel haalde er een politieagent bij. Nu heeft mijn Frans nooit veel voorgesteld dus ik begon witkiel en agent toe te spreken, eerst in het Nederlands, toen in het Ivriet: “We zijn niet rijk, maar bovendien is dit bedriegerij en er is dan ook geen haar op mijn hoofd dat erover denkt om al die franken te betalen”.

Natuurlijk konden ze mijn woorden niet verstaan maar toch vond er een zekere communicatie plaats. De agent verwijderde zich hoofdschuddend en de witkiel droop af.

Veranderingen in Nederland

Tijdens onze elf jaren in Israël was er veel veranderd, ook binnen de kerk. Een synode had in één jaar (naar ik meen in 1963) drie ingrijpende uitspraken gedaan. Ten eerste: er was geen principieel bezwaar tegen dat de Gereformeerde kerken in Nederland toe zouden treden tot de Wereldraad van Kerken (ze zijn in 1971 lid geworden, toen wij al in Genève zaten). Dat was dus een doorbraak naar de oecumene.

205

Ten tweede: men diende niet alle gezinsplanning te beschouwen als uit den boze: gestreefd diende te worden, niet naar het maximale maar naar het optimale aantal kinderen. Hierbij was niet “de weg waarlangs” maar veeleer het motief belangrijk. In andere - en niet bepaald synodale - woorden: het doel heiligde de voorbehoedmiddelen. Een doorbraak op ethisch gebied.

Ten derde: er was gebleken dat een ouderling te Utrecht lid van de partij van de Arbeid was. Kon hij in zijn ambt gehandhaafd blijven? Ja, dat kon, zo oordeelde de synode. Dat was dus een doorbraak - vanuit de verzuiling - op politiek gebied.

We hadden al deze ontwikkelingen slechts vanuit de verte gevolgd. Dat gold ook wat betreft de theologische ontwikkeling, door menigeen binnen de kerken beschouwd als een uitholling van het geloof.

Er verscheen een serie brochures (*Cahiers voor de gemeente*) over onderwerpen zoals: “Schrift en inspiratie” en “Verhaal en feit in het Oude Testament” (het laatste van de hand van J.L. Koole). In Israël was ik niet aan het lezen van deze brochures toegekomen, maar moeder had ze allemaal gelezen en zei: “Veel van wat er in staat heb ik al lang gedacht, maar nooit hardop durven zeggen”. Haar geloof werd door de nieuwere opvattingen allerminst uitgehouden.

De vrouw in het ambt

De mensen in Wormerveer lagen ons wel. Kort daarvoor had prins Claus een bezoek aan de Zaanstreek gebracht en de burgemeester van Zaandam had bij die gelegenheid een causerie gehouden over de mentaliteit van de bevolking: “De Zaankanter is

vrijmoedig, op het onbeschofte af". Hij mocht het zeggen, want hijzelf was een Zaankanter.

De kinderen konden nu alle vijf voor ruim een jaar onderwijs in het Nederlands volgen en Nederlandse vriendjes en vriendinnetjes hebben. Voor het eerst ook konden ze naar tv-programma's kijken.

Er was afgesproken dat ik in Wormerveer geregeld zou preken, pastoraal werk doen en belijdeniscatechisatie geven, niet de gewone catechisaties. De leden van de kerkeraad bleken een enthousiast team te vormen. Ik toog met animo aan de slag.

Toentertijd speelde de kwestie van "de vrouw in het ambt". De kerkeraad bestond nog uit louter mannen, maar men wilde bij de volgende verkiezing graag een dubbeltal van twee vrouwen stellen, zodat er in ieder geval een vrouw gekozen zou worden. Sommige gemeenteleden hadden daar bezwaren tegen want "Paulus heeft immers gezegd dat vrouwen dienen te zwijgen in de gemeente".

206

Namens de kerkeraad maakte ik in het kerkblad bekend: "Bij de komende verkiezing voor ouderling komt er een dubbeltal van twee vrouwen". Daar voegde ik aan toe: "We beseffen dat sommigen daar moeite mee hebben. Welnu, iedereen is welkom in de pastorie op die en die avond. Dan zullen we de woorden van Paulus over 'de vrouw in het ambt' bestuderen en ook, wat er in de bijbel geschreven staat over het geven van tienden (10%) van je bezit. Want als je de ene uitspraak letterlijk neemt en op deze tijd laat slaan, dan moet je dat natuurlijk ook met de andere uitspraak doen. Van kaft tot kaft, om zo te zeggen."

Op de avond gepland voor die bijbelstudie is er niemand verschenen. Kennelijk zagen ze de bui hangen en inderdaad: ik zou zeker geprobeerd hebben om ieder, die bezwaard was over het kiezen van vrouwelijke ouderlingen, wat lichter te maken in de portemonnee.

Vlucht

De ijver waarmee ik me op het gemeentewerk stortte was tegelijk een vlucht: ik zag op tegen het werk dat in Genève op me lag te wachten en het kostte me daarom ook moeite, om me via de voorbereidende studie er al in te verdiepen.

Nu was het de bedoeling dat ik deel zou nemen aan een conferentie van mijn comité (CCJP), die gehouden zou worden in de Verenigde Staten. De leden van het comité zouden uitvoerig kennis maken met Joodse leiders aldaar. Vooral tegen die conferentie keek ik aan als tegen een berg: mijn Engels was vrij beperkt – in Israël was Ivriet mijn tweede taal geweest - en ik voelde me ook theologisch allesbehalve voldoende geschoold. Het vooruitzicht van die tocht naar de VS werd een benauwenis; ik lag er letterlijk wakker van.

Op aanraden van een vriend belde ik een psychiater in Amsterdam op. Tegen zijn secretaresse zei ik: "Een gemeentelid van me (!) heeft hulp nodig". Ze vroeg: "Een

man of een vrouw?" Een man dus. "De leeftijd?" Ik antwoordde: "49 jaar denk ik". En toen: "Wat een onzin eigenlijk; ik ben het zelf". Ze vroeg naar de symptomen. Ik zei: "Ik moet naar een Amerika voor een conferentie en ik durf niet". Zij, met iets van een glimlach: "Dan is er kennelijk iets niet in orde; we maken een afspraak, dominee".

Haar baas bleek een aardige man te zijn, bovendien gelovig. Volgens mij is dat niet nodig voor het verlenen van psychiatrische hulp aan een gelovige, maar het is wel mooi meegenomen, want het helpt de arts te begrijpen waar de schoen wringt.

Hij hoorde me aan en zei toen: "U vindt Uzelf maar een klein mannetje, te klein voor de taak in Genève. Misschien bent U dat ook wel; maar vergeet niet: U bent een klein mannetje dat een grote lamp draagt".

207

Hij vond dat ik verder geen consult nodig had maar gaf me wel een slaapmiddel. Nu ben ik daar nooit erg op gesteld geweest dus op weg naar huis heb ik, mede uit respect jegens de Church of Scotland, een fles goede Schotse whiskey gekocht. Een klein glaasje whiskey voor het slapen gaan deed wonderen.

De conferentie in de Verenigde Staten viel mee. Inderdaad beheerste ik het Engels nog niet voldoende, maar wanneer het gesprek met een Joodse leider wat hortend ging vanwege mijn gebrekkige Engels, schakelde ik over naar rap Ivriet en dan bleek meestal mijn gesprekspartner dankbaar voor een vertaling in het Engels, hoe gebrekkig ook.

Kees van Walraven

Kees en Corry van Walraven waren met hun gezin van Israël naar Pakistan gegaan, maar intussen waren ook zij teruggekeerd naar Nederland. Kees was bezig zich te specialiseren. Het plan was dat we elkaar weer eens zouden ontmoeten, maar er kwam telkens wat tussen.

Kees belde me op: "Johan, ik heb problemen met m'n been en lig nu voor onderzoek in het VU-ziekenhuis; als je in de buurt bent, kom dan eens langs."

Ik was in de buurt en ging langs. Kees bleek uit het lood geslagen te zijn en geen wonder: hij had even tevoren gehoord, dat zijn been geamputeerd zou moeten worden, en misschien het andere eveneens. Ook ik was van slag; je bent door je dagelijkse werk enigszins gewend aan het omgaan met ziekte, maar het is heel iets anders wanneer het opeens je eigen vriend betreft.

Er kwam een collega-arts binnen: "Kees, ik kom kijken hoe het met je is. Eigenlijk wilde ik weten, of er al met je is gebeden". Kees antwoordde: "Nog niet; wil jij met me bidden?" Hij vroeg het gelukkig aan zijn collega en niet aan mij: ik zou het op dat moment nauwelijks gekund hebben.

Later bleek dat ook het tweede been geamputeerd moest worden. De zaak was reddeloos. Kees heeft over zijn gevoelens en de verwerking van al dit verdriet gesproken met een andere arts. Dat gesprek is opgenomen op een video-band en uitgezonden nadat Kees overleden was.

Wij waren inmiddels vertrokken naar Genève.

208

34. GENEVE: SITUATIE, HET BEGIN

Het gezin

Het bleek niet zo gemakkelijk in Genève een woonruimte te vinden, geschikt voor een gezin met vijf kinderen. Men had er goede moed op gehad dat er bij onze aankomst een oplossing gevonden zou zijn. Helaas helaas, dat was niet gelukt. Maar er was een collega-stafid van de Wereldraad met verlof: de eerste maand konden we in zijn flat.

Toen hij terug kwam en er nog steeds geen huis voor ons was, gingen wij naar een hotel, “met zwembad”. Jawel, maar dat maakt je als gezin niet gelukkiger. We zaten op een hotelkamer, hadden logies met ontbijt, gingen eens per dag ergens een warme maaltijd eten - die was in het hotel erg duur - en verzorgden de andere maaltijd op onze kamer. Het was een moeilijke tijd. De eigenaar van het hotel hield meer van poezen dan van kinderen, en dat was te merken ook. Die ellende heeft vijf weken geduurd.

We bleven rennen langs adressen van huizen die te huur werden aangeboden en visten telkens achter het net. Toen keek Corry de krant in, 's avonds, nog eer we gegeten hadden. Er stond een huis in aangeboden, met voldoende ruimte voor ons gezin, in Commugny, een dorpje een kilometer of 15 van Genève. We belden onmiddellijk op, mochten komen kijken en huurden het diezelfde avond. Wat een opluchting.

Nu konden we ook onze meubels laten komen: de Zwitserse autoriteiten gaven geen toestemming voor de komst van de inboedel, zolang je niet over woonruimte beschikte en een huurcontract kon tonen.

Het andere probleem dat levensgroot opdoemde, was dat van de Franse taal: daarin zouden onze kinderen straks op school onderricht krijgen. Ze spraken vloeiend Nederlands en Ivriet en hadden al les gehad in het Frans, maar hun kennis van die taal was toch nog uiterst beperkt.

We waren eind juli aangekomen en de scholen zouden pas in september beginnen. Het was ons gelukt voor de kinderen - behalve voor Mirjam, die naar de kleuterschool zou gaan - plaats te bespreken in een Franstalig vakantiecamp, dat gehouden werd in twee dorpjes ver weg in de bergen. Ria, Hans en Hilde konden naar het ene, Govert naar het andere dorpje.

Op zondagen gingen Corry en ik hen bezoeken en we merkten dat ze het allerminst plezierig hadden in dat kamp. Dat gold vooral Govert: de andere drie konden tenminste nog bij elkaar hun gram kwijt over de leiding: die was autoritair en had kennelijk weinig begrip voor vreemdelingen.

209

Die leiding was christelijk en het Onze Vader werd frequent gebeden, dus dat kenden de kinderen al gauw uit hun hoofd in het Frans. Maar die maand was overigens rampzalig.

Daarna gingen de kinderen eerst nog voor een tijd naar een speciale school, bestemd voor de opvang van buitenlandse kinderen. Iedere keer was het weer een glorieus moment, wanneer er een van de kinderen verhuisde naar de gewone school.

Maar in de dorpsschool werden buitenlandse kinderen vijandig bejegend. Eens kwamen Govert en Hilde thuis, bont en blauw geslagen door kinderen uit hun klas. Dat was voor mij aanleiding om eens te gaan overleggen met het hoofd. Die zei: “Hier beschouwt men zelfs kinderen uit een ander dorp als indringers, dus wat wilt U...”

Mirjam daarentegen had geen problemen: ze kwam op een dag thuis met een briefje van de juffrouw: “Elle bavarde trop”. Voor ons een reden tot vreugde: “Hoera, Mirjam kletst te veel op school, maar in het Frans!”

Door de afstand tussen het dorp en Genève zat Corry in Commugny erg geïsoleerd. Tengevolge van alle spanningen in die eerste maanden kreeg ze maagkrampen, en we vreesden al dat daar een ernstige kwaal achter zat. Toen de diagnose “een maagzweer” bleek te zijn, gaf dat bericht me haast een gevoel van opluchting.

Twee jaar hebben we in Commugny gewoond. Toen gingen Albert en Jo van den Heuvel terug naar Nederland en konden we “hun” huis huren, in Grand-Sacconnex, op korte afstand van Genève en van de Wereldraad. Corry kon nu een ambt aanvaarden dat zelden voor een predikantsvrouw is weggelegd: ze werd ouderling, en wel van de Nederlandstalige gemeente in Genève. Om de twee weken gingen we naar de kerkdienst in het Nederlands, de andere zondag naar de Franstalige in Grand-Sacconnex. En de kinderen mochten naar ski-les.

De Wereldraad

Van de Wereldraad zijn de meeste niet-Rooms Katholieke kerken van enige omvang lid. “Rome” stuurt wel waarnemers naar belangrijke conferenties en heeft ook andere banden met de Wereldraad, maar het ziet er niet naar uit dat men in de nabije toekomst officieel lid zal worden. Het Nederlandse RK episcopaat is daarentegen wel vertegenwoordigd in de Raad van kerken in Nederland.

Toen de Wereldraad na jaren van voorbereiding (het uitbreken van de tweede wereldoorlog stak bovendien een spaak in het wiel) in 1948 werd opgericht, maakten aanvankelijk de kerken van Europa en Noord-Amerika (de zogenaamde Noord-Atlantische gemeenschap) de dienst uit. Maar in 1970 waren het al lang niet meer de blanke protestanten uit de “eerste wereld” die in de meerderheid waren.

210

De kerken uit Oost-Europa, met name de Russisch-Orthodoxe, maar vooral de kerken uit de “derde wereld” (die in feite minstens twee-derde van de wereldbevolking omvat) deden hun stem luid en krachtig horen in de vergaderingen van de Wereldraad. Ze hadden hun vragen, niet het minst ook ten aanzien van de verhouding tussen Kerk en Israël. Indertijd heb ik een aantal van deze vragen opgesomd in de brochure *De Wereldraad van kerken en Israël* (in de reeks: *Verkenning en Bezinning*).

De eerste secretaris-generaal was de Nederlander dr. W.A. Visser't Hooft. Tijdens onze periode in Genève was hij niet meer in functie, maar desondanks duidelijk aanwezig: hij had zijn eigen kantoor en was daar iedere middag te vinden. Zo bleef hij een vraagbaak voor velen, ook voor mij; dat was niet steeds gemakkelijk voor zijn opvolger.

Bij ons vertrek uit Genève zei dr. Visser 't Hooft tegen me: “Ik zou het prettig vinden als je in 't vervolg Wim tegen me zei”. Dat was dus een beetje mosterd na de maaltijd.

Zijn opvolger was dr. Eugene Blake, een Noord-Amerikaan en een uitstekend manager maar geen groot kerkelijk leider. Hij was informeel. Toen de paus een bezoek aan Genève bracht en ook een toespraak hield in het gebouw van de Wereldraad, zei de paus: “Our Name is Peter”, m.a.w.: “Wij zijn bekleed met het apostolisch gezag van Petrus”. Men beweerde dat dr. Blake toen gemompeld heeft: “Call us 'Gene' (noem ons maar 'Gene)’”

Dr. Blake werd opgevolgd door Philip Potter, de eerste secretaris-generaal uit de derde wereld. Philip was daarvoor hoofd geweest van de afdeling waar CCJP (het comité waar ik secretaris van was) eerst onder viel. Hij was toen dus mijn directe chef. Tegelijk was hij een leeftijdsgenoot; iemand die bij mij groot gezag had maar tegelijk een vriend was.

Het gebouw

Als je in het Vaticaan te Rome komt, dan ontdek je dat iedere afdeling een eigen gebouw heeft en dat je enkele minuten nodig hebt om van het ene gebouw naar het andere te lopen. Het gevaar van een dergelijke opzet is, dat iedere afdeling gemakkelijk een eigen leven gaat leiden en kan uitgroeien tot een soort koninkrijkje met een eigen leven en eigen stokpaardjes.

211

In Genève is dat moeilijker: de bureaus van de Wereldraad zijn ondergebracht in één groot gebouw: je loopt gemakkelijk van de ene afdeling naar de andere en dat bevordert de onderlinge communicatie. Bovendien worden de maaltijden gebruikt in één cafetaria en zo doe je vaak onderling zaken tijdens de lunchpauze.

Dr. Visser 't Hooft zei eens: “Mij is lof toegezwaaaid voor diverse initiatieven, maar misschien was een van de belangrijkste daarvan het instellen van de thee-pauze”. Inderdaad; 's middags drinkt ieder thee in de cafetaria en kan de een de ander even aanschieten.

Iemand uit Parijs, met wie ik zakelijk te maken had, belde me op: hij wilde me eens rustig spreken, was van plan daartoe naar Genève te komen en nodigde me uit hem daar te ontmoeten in een van de duurste hotels. Aldus geschiedde; hij bood me een voortreffelijke maaltijd aan, met een goede fles wijn. Het was allemaal erg royaal en hartelijk.

Nu herinnerde ik me dat mijn moeder vroeger, als er een vertegenwoordiger in textiel ons bezocht, liever geen gunsten aannam. Toen een van ons jarig was en de toevallig aanwezige vertegenwoordiger een doos gebakjes liet aanrukken, werd dat niet op prijs gesteld.

Toen mijn relatie uit Parijs een volgende keer opbelde en voorstelde, elkaar weer in dat hotel te treffen, heb ik dan ook geantwoord: “Nu is het mijn beurt om gastheer te zijn. Ik nodig je uit in het gebouw van de Wereldraad, ook voor de maaltijd”. En zo geschiedde het.

De maaltijd in de cafetaria kostte mij maar een paar francs. We stonden met ons etensblad in de hand te wachten op onze beurt en ik maakte hem erop attent dat hij nu zo maar in de rij stond met allerlei belangrijke kerkleiders. Mijn gast was behoorlijk onder de indruk, en terecht.

Het schijnt dat het in sommige grote ondernemingen een statussymbool is als je over een eigen toilet beschikt. In de Wereldraad waren er geen privé-toiletten.

Eens stond ik naast dr. Blake mijn handen in te zepen en hij begon: “John, ik had zo gedacht dat jij in het vervolg maar de Joods-christelijke consultaties moest organiseren”. Dat was een belangrijk besluit, waarover hierna meer. Hij begon erover onder het handen wassen! Een dergelijk informeel omgaan met elkaar bevordert het efficiënt werken.

The Committee on the Church and the Jewish People (CCJP)

Het comité waarvan ik secretaris was, was in 1929 opgericht en heette vroeger “The Committee on the approach to (benadering van) the Jews.” Het was geassocieerd met de Internationale Zendingsraad en groeide met deze Raad toe naar de Wereldraad, waarin het werd opgenomen in 1961. Het comité had een twintigtal leden.

212

De doelstelling was als volgt geformuleerd: “De Kerken te helpen om joden en het jodendom beter te begrijpen, en het gesprek over zaken die fundamenteel zijn voor de verhouding en het getuigenis tussen christenen en joden te bevorderen.” Men was bij de omschrijving niet bereid om het woord getuigenis te laten vallen. Wel was men er zich van bewust, dat het getuigenis niet van één kant dient te komen.

Toen de relatie van de Wereldraad met Joodse organisaties groeide en er af en toe een gemeenschappelijke conferentie gehouden werd, maakte men er van Joodse kant bezwaar tegen dat CCJP die conferenties zou voorbereiden, omdat CCJP toen nog organisatorisch tot de afdeling “Wereldzending en Evangelisatie” behoorde. Daarom droeg het secretariaat van dr. Blake aanvankelijk de verantwoordelijkheid voor die conferenties.

Mede daarom werd besloten, dat CCJP zijn plek zou vinden in de nieuwe afdeling voor “Dialogo met vertegenwoordigers van religies en ideologieën in onze tijd”. Sindsdien mocht ik, voor wat betreft het aandeel van de Wereldraad, deze conferenties voorbereiden.

De PLO

Eind september 1970 werd bekend, dat twee leden van de PLO (Palestinian Liberation Organisation) de Wereldraad zouden bezoeken. Ze kwamen uit Algerije en werden vergezeld door een vertegenwoordiger van de Algerijnse regering (een gewezen minister van justitie). Het was de bedoeling, dat ik bij de beraadslagingen tegenwoordig zou zijn en dat is ook gebeurd. Ik werd nadrukkelijk voorgesteld als “ons staflid voor joods-christelijke betrekkingen”.

Nu plaatste dat bezoek me voor een dilemma, want op de aankomsttag van de Palestijnse delegatie zou ook vanuit Nederland de auto met onze inboedel arriveren. Ik moest aanwezig zijn bij de inkleding van de meubelen, én bij de ontvangst van de delegatie. Wat te doen?

Het geluk was met me: de vertegenwoordigers van de PLO werden op het vliegveld van Genève gearresteerd, omdat ze geen geldig visum hadden. Ze zaten een dag vast. Toen was de kwestie van de visa geregeld en werden ze vrijgelaten, maar intussen was onze inboedel door de douane heen.

Het initiatief tot deze ontmoeting was uitgegaan van een Franse Protestant die woonachtig was in Algerije, Jean Carbonare, een merkwaardig man. Tijdens de onafhankelijkheidsoorlog van Algerije tegen Frankrijk had hij de zijde van de Algerijnen gekozen.

213

Hij was diep-gelovig, met de sterke uitstraling en overtuigingskracht die een volkomen integer mens soms heeft. Hij sprak geen Engels en mijn Frans heeft nooit veel voorgesteld, maar desondanks konden we met elkaar communiceren. Later in dit verhaal komen we hem nog eens tegen.

Een overweging om de Palestijnse delegatie te ontvangen was: Als je een brug wilt bouwen, dan moet je allereerst aan beide kanten van de rivier een steunpunt vestigen. Daarom dient de Wereldraad zowel met Israël als met 'de andere kant' in relatie te staan.

Met Israël bestond er, behalve via de joodse organisaties, een duidelijke relatie: Israël's ambassadeur te Genève werd, wanneer hij maar wilde, door de secretaris-generaal van de Wereldraad ontvangen.

Aan het eind van de ontmoeting werd er een persbericht opgesteld, een delicate zaak in een dergelijke situatie:

“De stafleden van de Wereldraad gaven uiting aan hun bereidheid om de dialoog die er bestaat met alle partijen in het Midden Oosten, te vervolgen (...) Beide partijen waren van oordeel, dat een blijvende en rechtvaardige vrede alleen verkregen kan worden door de verzoening van hen die betrokken zijn in het conflict”.

Werkgroep Midden-Oosten

Op advies van dr. Visser 't Hooft hebben Ken Baker (een collega die de Arabische wereld goed kende) en ik een on-officiële “werkgroep MiddenOosten” opgezet. Dr. Visser 't Hooft en anderen werden trouwe bezoekers.

We vergaderden buiten kantooruren, bij iemand thuis. Vaak was er een gastspreker. Zo bijv. de ambassadeur van Israël en dr. G.H. Riegner (secretaris van het *World Jewish Congress*), maar ook de vertegenwoordiger van de PLO in Genève, Daoud Barakat.

Eens was een Israëli in Genève op doorreis: Israël Sjachak, professor in de chemie aan de universiteit van Jeruzalem, maar bovendien iemand die toen al opkwam voor de rechten van de Palestijnen. We nodigden hem uit om te spreken. Hij gaf een opsomming van maatregelen en voorschriften die gericht waren tegen de bevolking in de bezette gebieden en stelde Israël's politiek aan de kaak, die hij “verdrukkend” noemde.

Hijzelf had in een Duits concentratiekamp gezeten. Ik stelde de vraag: “Bent U bereid om in het Israëli'sche leger te dienen?” Hij antwoordde: “Zeker, want we kunnen niet zonder leger en ik vervul dan ook mijn dienstplicht als reservist, zij het dat men me gewoon soldaat heeft gemaakt. Ik sta achter het bestaansrecht van Israël, maar ik bestrijd maatregelen die ik immoreel en verderfelijkt acht”.

214

Voorlopig, zo bleek me, betekende mijn baan dat ik veel op reis was. Dat was me trouwens al verteld door mijn voorganger, de Deen Anker Gjerding: “Je moet rekenen op tenminste drie maanden reizen per jaar, maar misschien worden het er vier”.

Duitsland, Engeland, Scandinavië: conferenties bezoeken en/of lezingen houden; een bezoek aan Rome, om de relatie te verstevigen met Kees Rijk, die in het Vaticaan verantwoordelijk was voor de verhouding tussen “Kerk en Israël”. Natuurlijk diende ik af en toe het Midden Oosten te bezoeken, een enkele keer Noord-Amerika. Het was boeiend, en vermoeiend.

Wanneer ik op reis was, stond Corry er thuis alleen voor: een gezin met vijf opgroeiende kinderen in een vreemd land. Want Zwitserland is voor ons - in tegenstelling tot Israël - een vreemd land gebleven en Genève bleef een vreemde stad, waar we ons niet echt thuis voelden. Nog steeds denk ik: Zwitserland is prachtig om er met vakantie heen te gaan. Maar om er te wonen? Ik griezel nog bij het terugdenken eraan.

35. GENEVE - VERVOLG

De Wereldraad en Joodse organisaties

Er waren zes Joodse organisaties die gingen meedoen aan de relaties met de Wereldraad: het Wereld Joods Congres, de Israëli'sche Raad voor interreligieuze contacten en vier Noord-Amerikaanse Joodse groepen.

Die zes stichtten een speciaal lichaam, het “Internationale Joodse Comité voor Interreligieuze Consultaties” (afgekort: IJCIC) dat tot taak kreeg de band met de Wereldraad te onderhouden en ook met het Vaticaan relaties aanknoopte. Dr. G.H.

Riegner van het “World Jewish Congress”, die in Genève woonde, werd secretaris van IJCIC. Met hem ging ik voortaan nauw samenwerken.

De nieuwe voorzitter van mijn eigen comité (CCJP) werd de Anglicaanse aartsbisschop in Jeruzalem, George Appleton. Hij genoot groot aanzien in Joodse kringen. Behalve op de steun van onze nieuwe secretaris-generaal, Philip Potter, kon ik rekenen op de inbreng van een scherpzinnig Zwitsers theoloog, Lukas Vischer; hij was hoofd van de afdeling *Faith and Order* (Geloof en Kerkorde) van de Wereldraad.

Minder gunstig voor mij was, dat het hoofd van de afdeling Dialoog - mijn directe chef dus - een theoloog uit India was, Stanley Samartha, die niet sterk overtuigd was van het belang van de dialoog met Joden. Hijzelf hield zich bezig met Boeddhisme en Hindoeïsme.

Eens zei hij: “Bij ons in India wordt de maagd Maria afgebeeld in een Indische sari, in Europa heeft ze blond haar en blauwe ogen, en in Afrika is ze zwart”. Waarop ik repliceerde: “Maar Maria was joods; Jezus zelf werd geboren uit het joodse volk”. Hij was van de betekenis daarvan niet onder de indruk.

De bijbel en het Midden Oosten

Er bestond - en bestaat - onder christenen geen eenstemmigheid wat betreft de problemen in het Midden Oosten, ofschoon allen dezelfde bijbel lezen. In een officiële verklaring van de wereldraad (*Centraal Comité*, Canterbury, 1969) was daar al eens op gewezen en waren de kerken opgeroepen de bijbel te bestuderen.

“om het misbruik van de Bijbel tot steun van partijdige politieke standpunten te voorkomen, en de betrokkenheid van het geloof op kritieke politieke kwesties te verduidelijken.”

216

Het was mijn plan om te proberen, over dit onderwerp een studie op te zetten; overigens niet met de bedoeling om glasheldere en waterdichte antwoorden te vinden - die zijn er niet - maar wel om christenen van uiteenlopende achtergrond met elkaar in contact te brengen en zo het onderling begrip te bevorderen.

Lukas Vischer gaf me een goede raad: “Je moet eerst een lijst met (theologische) vragen rondsturen. Studiegroepen kunnen zich dan met die vragen bezighouden, en hun antwoorden kunnen gebruikt worden als het achtergrond-materiaal voor een internationale conferentie.”

We besloten daarom, een kleine conferentie van één dag in Genève te houden, om die vragenlijst op te stellen. Dat is geweest in 1971. We hadden o.a. prof. H. Berkhof (Nederland) uigenodigd en metropoliet George Khodr uit Libanon. De laatste zou 's morgens in alle vroegte te Genève per vliegtuig arriveren.

Omdat ik de vorige avond laat teruggekomen was uit Israël, zou Corry de metropoliet van het vliegveld halen en hem naar ons huis brengen. Hij zou bij ons ontbijten en dan zouden hij en ik naar de conferentie gaan. Hij kende ons niet, maar Corry hield een bord met SNOEK erop omhoog.

Een norse geestelijke (hij zal weinig geslapen hebben) stapte op haar af en zei: “U houdt het bord op z'n kop”. Dat was de metropoliet. Bij ons thuis aangekomen was hij nog steeds nors. Intussen was ik uit mijn bed gekomen. Hij moet gedacht hebben: “Dat staflied voor joods-christelijke betrekkingen is niet te vertrouwen”.

Zijn Engels was niet geweldig en ik vroeg: “Your Grace, Arabisch is uiteraard Uw eerste taal, maar wat is Uw tweede?” Hij zei: “Frans”. Waarop ik: “Welnu, laten we dan overgaan op het Frans”. Aldus geschiedde en binnen het kwartier glimlachte hij, voornamelijk om alle fouten die ik bij het spreken maakte. Maar het ijs was in ieder geval gebroken.

We stelden die dag een lijst met zeventien vragen op en zonden die naar de diverse kerken en groepen. Vanuit Libanon kwam er een uitnodiging, of ik wilde komen om de vragen toe te lichten. Natuurlijk nam ik die uitnodiging met beide handen aan. Na het bezoek aan Libanon zou ik, via Cyprus (directe verbinding was en is er niet) doorreizen naar Israël.

Het bezoek was nuttig. Je leert je gesprekspartners persoonlijk kennen en dat is van groot belang. Na de ontmoeting met kerkelijke leiders en theologen werd me gevraagd: “Stelt U prijs op een bezoek aan het studiecentrum van de PLO?” Ja, dat wilde ik wel. Dat centrum was gevestigd midden in Beiroet.

217

Een jonge Palestijnse wetenschapper leidde me rond. Ik vroeg: “Waar bent U geboren?” Hij noemde de naam van een dorpje in Galilea. Ik vroeg hem naar zijn herinneringen uit het jaar 1948. Hij vertelde: “Ik was toen nog een kind. Ons dorp werd door de Israëli's van drie kanten beschoten; alleen aan de noordkant, in de richting van Libanon, was het rustig. Toen het schieten steeds heviger werd, hebben we ons dorp verlaten en natuurlijk trokken we noordwaarts. Het geschied heeft ons begeleid totdat we de grens met Libanon over waren”.

Ikrith en Biram

In Israël aangekomen, bezocht ik Joodse vrienden in Jeruzalem en in Tiberias. Een oude Arabische vriend belde me op: Elias Chacour, priester van Ibillin in Galilea. Later heeft Chacour een boek geschreven “Blood Brothers”, in het Nederlands gepubliceerd onder de titel: “Kinderen van één vader - Over de dialoog tussen Palestijnen en Joden”.

Chacour is geboren in het dorpje Biram, dichtbij de Libanese grens. De bewoners van Biram werden, evenals die van het naburige Ikrith, in 1948 door een Israëliisch commandant verzocht hun dorpen te evacueren, vanwege de op handen zijnde oorlogshandelingen. Hun werd schriftelijk beloofd, dat ze zouden mogen terugkeren. Dat is hun evenwel nooit toegestaan.

Toen ze voor de Israëliische Hoge Raad hun recht zochten, heeft die hen in het gelijk gesteld, maar vervolgens heeft het leger de dorpjes kort daarna geheel met de grond gelijk gemaakt. Sinds jaren zijn de landerijen van Ikrith en Biram in het bezit van de naburige kiboetsiem.

Toen we in Israël woonden, had ik wel over de kwestie gehoord, maar er verder geen aandacht aan geschonken. Er zijn dingen die je niet ontkennen kunt, maar je legt ze naast je neer en doet er verder niets mee.

Indertijd had ik in de kiboets, die nu het meeste land van Biram bezit, een lezing gehouden, maar ik was er niet toe gekomen de kwestie aan te snijden. Zoiets is niet eens een bewust besluit. Het komt je gewoon niet in je kraam te pas en je denkt er dus niet over na.

Elias Chacour vertelde me, dat de voormalige bewoners van de twee dorpen een grote betoging hadden georganiseerd. Ook Joodse vrienden hadden meegelopen in de stoet. Men wilde terug; men vroeg om, als het land niet teruggegeven zou worden, tenminste de twee dorpen te mogen herbouwen en daar te wonen. Of, als dat niet mocht, dan vroeg men tenminste het recht om de doden te begraven in de voorvaderlijke grond.

Elias nodigde me uit om met hem de plaats van de ruïnes te bezoeken. Ik heb die uitnodiging geaccepteerd. Een groep van zijn vrienden hield de wacht in de kerk: het enige gebouw dat niet door het leger was opgeblazen.

218

Men hield een gastenboek bij en daarin heb ik mijn naam en functie gezet. Soms moet een mens kleur bekennen.

Hotel Méditerranée.

De eerste conferentie (Wereldraad-IJCIC) die ik mee had helpen voorbereiden, werd gehouden van 11-14 december 1972, in hotel Méditerranée, in Genève.

Bij de voorbereiding hadden dr. Riegner en ik overlegd over diverse punten. Het was mijn plan om ook mijn collega prof. C. Rijk, medewerker van het Vaticaan voor de betrekkingen met het joodse volk, uit te nodigen, maar dr. Riegner maakte daar bezwaar tegen en ik heb dat plan laten vallen.

Verder stond op mijn lijstje dr. Ellen Flesseman-van Leer, Nederlands theologe van joodse afkomst en zeer actief in "Faith and Order". Dr. Riegner maakte bezwaar. Ik heb hem toen, gedachtig aan *Nes Ammim* (zie hierboven, hoofdstuk 30), gezegd dat we mevrouw Flesseman wilden uitnodigen, niet als joden-christen maar vanwege het feit dat ze een uitstekend theologe was; en dat ik het me niet kon veroorloven, haar te laten vallen vanwege haar achtergrond.

Dr. Riegner vroeg me toen: "Ziet ze er erg joods uit?" Mijn antwoord was: "Daar kan ik niet over oordelen. In ieder geval behoort ze niet tot het soort dat zwaait met vlaggetjes waarop de Davidsster, al roepend: 'Ik heb de Messias gevonden maar ik heb nog steeds mijn eigen volk lief. Mevrouw Flesseman zal haar joods-zijn niet verbergen, maar het evenmin etaleren'".

Dr. Riegner heeft verder geen bezwaar gemaakt, mevrouw Flesseman deed mee en werd al spoedig geaccepteerd en gewaardeerd door de Joodse deelnemers. Jarenlang, ook na mijn vertrek uit Genève, is ze bij de joods-christelijke dialoog en bij consultaties van de Wereldraad betrokken gebleven.

Mijn derde vraag aan dr. Riegner betreffende de uit te nodigen deelnemers was: "We hebben in de Wereldraad een aantal lid-kerken in het Midden Oosten. Welnu, zou het niet gewenst zijn dat de Wereldraad een christen uit het Midden Oosten voor de komende conferentie uitnodigt? Dat brengt er een element van spanning in, maar ook de mogelijkheid tot het leggen van nieuwe relaties en het verruimen van de horizon, aan beide kanten".

Dr. Riegner was ervoor. "Maar wie dan?", zo vroeg hij. Ik stelde voor: "Gabriël (Gaby) Habib". Gaby was bekend geworden door zijn werk in de studentenbeweging. Later zou hij algemeen secretaris worden van de Raad van kerken in het Midden Oosten en dat is hij tot op de dag van vandaag. Hij is een Libanees christen, behoort tot de Oosters-Orthodoxe kerk en geniet groot gezag zowel in eigen kring als daarbuiten.

219

Dr. Rieger zei: "Ik wil daar eerst eens over nadenken". Dat betekende dat hij ging bellen naar Israël en Noord-Amerika. De reacties waren positief; ik nodigde Gaby Habib uit. Hij nam deel aan de conferentie en verdedigde daar, wanneer dat aan de orde kwam, de standpunten van de kerken in het Midden Oosten op bekwame wijze.

Het was mijn taak, om tijdens de conferentie het lot van de vroegere bewoners van Ikrith en Biram aan de orde te stellen. Het bleek dat de kwestie van de twee dorpen bij onze gesprekspartners geen aandacht en geen sympathie kreeg (behoudens een enkele uitzondering). Men legde de zaak naast zich neer.

Het was een benauwde tijd. De PLO had terreurdaden gepleegd en Israël had daarop gereageerd met contra-terreur. Er werden "briefbommen" gestuurd. Het was dus noodzakelijk om veiligheidsmaatregelen te nemen: er zou immers een terreurdaad tegen de conferentiegangers gepleegd kunnen worden. Iedere deelnemer had daarom een speciaal pasje. Vóór het begin van iedere sessie werd de zaak grondig geïnspecteerd.

Bovendien zorgde de aanwezigheid van Gaby Habib, die een doorbraak was, wel voor extra spanning. Nooit eerder ben ik, tijdens een conferentie, zo nerveus geweest als toen in hotel Méditerranée.

Bangkok

In 1972 werd moeder ernstig ziek. Na de operatie in Bennekom kon ze niet meer op zichzelf blijven wonen, in Renkum. Mijn broer Wim en schoonzus Trijnie waren inmiddels verhuisd naar Balkbrug, waar ze met hun zoon Han een camping hadden. Ze hebben daar toen een caravan voor moeder ingericht en ze heeft daarin nog een paar maanden gelukkig geleefd. Begin december was ik in Nederland geweest en had moeder bezocht, in het besef dat dit vennoedelijk ons afscheid was.

Het was een drukke tijd, met diverse conferenties. Direct na Kerstmis zou de grote wereldconferentie van "Wereldzending en Evangelisatie" gehouden worden te Bangkok in Thailand. Ik zou daar aanwezig moeten zijn, ook al viel mijn werk onder

de afdeling “Dialogo”. Tijdens die conferentie zou ik telefonisch niet te bereiken zijn. Moeder werd opgenomen in het ziekenhuis en ging snel achteruit.

220

De kerstdagen brachten Corry en ik met het gezin door in St. Nicolas, een ski-dorpje in Frankrijk, waar de kinderen genoten. Corry bracht me naar het vliegveld in Genève. Toen ze terugkwam in St. Nicolas, bleek Hilde bij het skiën haar been gebroken te hebben en Corry moest met haar naar het ziekenhuis. Terecht werd er gezegd door vele vrouwen van stafleden bij de Wereldraad: “Er wordt weinig rekening gehouden met ons gezinsleven.”

Van de conferentie te Bangkok zijn me een paar dingen bijgebleven. Ten eerste deelde ik mijn kamer met Desmond Tutu, toen nog staflid van de Wereldraad voor een studie-programma, nu Anglicaans aartsbisschop van Johannesburg.

Desmond maakte diepe indruk op me, want 's morgens liep mijn wekker om zeven uur af, de zijne evenwel een uur eerder: hij gebruikte eerst een half uur voor bijbelstudie en gebed, daarna nog een half uur voor ochtendgymnastiek. Ik moet met schaamte bekennen, dat ik geen van beide opracht.

Er liep op de conferentie een Nederlandse journalist van de EO rond, met zijn bandrecorder. Ik heb hem voorgesteld, Desmond Tutu te interviewen. Dat wilde de journalist wel. Daarop heb ik Tutu gevraagd of die ervoor voelde. Hij dacht even na en zei: “Het resultaat kan natuurlijk zijn dat ik straks Zuid-Afrika niet meer in mag”. En toen: “Toch doe ik het”.

De president van de Wereldraad, de Indische prof. M.M. Thomas, had ontdekt dat ik graag schaak. Het was al eerder gebeurd tijdens conferenties, maar nu viel het ook anderen op: na een lange dag van vergaderen gaf hij me een wenk en we verdwenen in zijn appartement.

Sommigen vermoedden: “Er is iets aan de hand in het Midden Oosten”; of ze vroegen zich af: “Dreigt er een crisis in de joods-christelijke betrekkingen?” Het enige wat er aan de hand was: het schuiven van een partijtje schaak. We waren - in dit opzicht dan altijd - aan elkaar gewaagd.

Ook herinner ik me de ontmoeting die de conferentie gehad heeft met een groep Boeddhistische monniken.

Eerst was er een inleiding van beide kanten en toen was er gelegenheid om vragen te stellen. Een dominee uit de Verenigde Staten vroeg de leider van de Boeddhisten: “Hebt U de Here Jezus al gevonden?” Een op zijn minst ietwat voorbarige vraag. De aldus ondervraagde glimlachte vriendelijk en zei toen beleefd: “Ik ben begonnen het Nieuwe Testament te lezen, maar ik heb het nog niet uit.”

Op de terugweg moesten we in Zürich overstappen op een ander vliegtuig, dat ons naar Genève zou brengen. Er was tijd om op te bellen en natuurlijk was mijn eerste vraag aan Corry: “Hoe is het met moeder?” Ze vertelde me, dat moeder de dag tevoren

overleden was. In ieder geval was ik dus nog op tijd om mee te gaan naar Nederland, om de begrafenis bij te wonen. Gelukkig; want in tijden van rouw heb je er als familie extra behoefte aan om elkaar te zien en te spreken.

221

Oost en West ontmoeten elkaar

Na mijn bezoek aan Libanon bleek, dat metropoliet George Khodr en andere kerkelijk leiders in het Midden Oosten er prijs op stelden, gedurende een paar dagen van gedachten te wisselen met een groepje theologen uit het Westen. We zouden de gasten zijn van de kerken in Libanon. De uitwisseling van standpunten zou een goede voorbereiding kunnen zijn op de grotere consultatie die nog zou komen.

Deze kleine, voorbereidende conferentie werd gehouden te Broumana (dicht bij Beiroet), september 1973. Een achttal theologen uit Europa nam er aan deel; onder hen mevrouw Flesseman-van Leer en prof. Markus Barth (zoon van Karl Barth) uit Bazel.

De discussies werden gehouden in een open sfeer, maar soms op scherpe toon. Het bleek dat de theologen in het Midden Oosten geen portuur waren voor die uit het Westen: ze waren gewoon niet opgewassen tegen de theologische kennis en scherpzinnige redenering van hun opponenten. “Dit wordt een soort kindermoord”, dacht ik.

Desondanks was ikzelf er allerminst van overtuigd, dat de professoren uit Europa gelijk hadden, ook al waren zij duidelijk de sterksten in de discussie. De manieren van redeneren en van theologiseren waren totaal verschillend van elkaar.

Er was gelegenheid om op een vrije middag de leider van de PLO, Yasser Arafat, te ontmoeten. Iedereen ging mee. Er werden scherpe vragen gesteld door de Europeanen. Arafat had niet zijn hoofddoek om maar een kepie op het hoofd. Ik zat vlak achter hem en zag, onder de kepie uit, het maantje van een kaal hoofd te voorschijn komen.

Op zichzelf was dat geen schokkende ontdekking. Toch heb ik sindsdien gedacht: zonder die hoofddoek zou Arafat, met zijn kale hoofd en zijn brillette op, meer het beeld oproepen van een dorpsschoolmeester dan dat van een roverhoofdman of terrorist, zoals nu vaak het geval is. Maar vermoedelijk hebben die hoofddoek en het daarmee te projecteren beeld allereerst een functie voor zijn eigen aanhangers.

We hebben ook een bezoek gebracht aan een Palestijns vluchtelingenkamp, dicht bij Beiroet. Was het een van de twee later zo berucht geworden kampen, Sabra en Sjatila? Ik weet het niet.

222

We liepen door het kamp en voerden gesprekken met een paar gezinnen. We moesten al lopend telkens over de open riolen heen stappen. Ik gaf Ellen Flesseman-van Leer een arm; we waren allebei onder de indruk van de misère en zij zei tegen me: “Johan, ik denk dat ik m'n theologie moet veranderen”.

Wat de debatten bij haar niet hadden kunnen bewerkstelligen, dat deed het bezoek aan dit kamp: het bracht tot nu toe vaste overtuigingen aan het wankelen. Vele jaren later, kort voor haar overlijden in 1991, heeft Ellen een artikel geschreven, *Retractatio* (zie de literatuur-lijst achterin) waarin ze verslag deed van de verandering in haar opvattingen inzake “Israël, volk, land en staat”. *Retractare* kan “herroepen” betekenen, maar ook: “opnieuw overdenken, omwerken”.

Christopher von Wachter

Christopher von Wachter was staflid van de Wereldraad: het was zijn taak de betrekkingen met het Vaticaan te onderhouden. Hij was van Duitse nationaliteit en een “broeder van Taizé”, lid dus van de Protestantse orde, die bekendheid gaf aan het Franse dorpje Taizé, waar de communiteit gevestigd is.

Hij en ik raakten bevriend. Voor mij was hij de eerste Duitser, met wie ik me op m'n gemak voelde en aan wiens integriteit ik niet twijfelde.

We kwamen op het idee te proberen, een ontmoeting tussen Joden uit Israël en met de PLO verbonden Palestijnen te beleggen. Dat zou in het diepste geheim moeten gebeuren, en officieel: een “John Smith” (Jan Jansen) van de ene kant met idem iemand van de andere kant.

Mijn vrienden van de Wereldraad gaven steun aan dit plan. De ontmoeting zou kunnen plaatsvinden te Taizé, want daar is het een permanent komen en gaan van allerhande lieden en zou het dus niet de aandacht trekken. Christopher overlegde met “de broeders” en men beloofde volledige medewerking.

Het is er niet van gekomen: de Palestijnen waren bereid, zij het aarzelend. De Joodse relaties die we polsten niet: blijkbaar waren zij te sterk gebonden aan de officiële lijn, die elke ontmoeting met mensen van de PLO verbood op straffe van gevangenschap.

Later hebben leden van de Israëlische Vredes-beweging toch vertegenwoordigers van de PLO ontmoet, eerst in het geheim maar later openlijk. En dat heeft het een en ander losgemaakt.

Tot verdriet van velen bleek Christopher von Wachter een tumor te hebben. Hij overleed; de eerste van de broeders van Taizé die heenging.

223

36. DE JOM KIPPOER-OORLOG EN ERNA

Het was gebruikelijk datje als staflid van de Wereldraad benoemd werd voor een periode van twee jaar en daarna voor drie jaar. We zaten nu in (te tweede periode. Zouden we - na vijf jaar in Genève - er nog langer willen blijven?

Ria, onze oudste dochter, ging zomer 1973 terug naar Nederland om opgeleid te worden tot verpleegkundige. Zij en wij vonden de gezinsscheiding afschuwelijk. Hans, onze oudste zoon, zou als tweede naar Nederland gaan, zomer 1974. Het leek beter dat hij de middelbare school in Nederland afmaakte. Voor onze tweeling zou de

overgang van het onderwijs in het Frans naar dat in het Nederlands nog later komen. Hoe eerder voor hen die verandering aanbrak hoe beter, zo overwogen we.

Geen van allen voelden we ons verknocht aan het wonen in Zwitserland en in Genève; integendeel. Mijn dagelijks werk leverde me spanningen op. We besloten: aan het eind van de tweede periode gaan we terug naar Nederland. In mijn dagboek staat: “Het betekent in zekere zin een nederlaag, zowel als een opluchting”.

De Jom Kippoer-oorlog

In tegenstelling tot de zesdaagse oorlog (juni, 1967), kwam de aanval van Egypte en Syrië op Israël als een volslagen verrassing. De oorlog begon op 6 oktober 1973: Grote Verzoendag; vandaar de naam Jom Kippoer-oorlog. De overrompeling had succes.

Toch liet zich eerst de situatie voor Israël niet dreigend aanzien. Op de derde dag van de oorlog belde ik naar de Israëlische ambassade in Genève, waar men zei: “Het gaat goed, net als in de zesdaagse oorlog”. Een dag later bezocht ik dr. Riegner, om diverse dingen met hem te bespreken. Een van de vragen op mijn lijstje was: “Is een publieke verklaring (van de Wereldraad) gewenst?” We zijn aan die vraag toen niet toegekomen.

Achteraf bleek dat met name de aanval van Syrië op de Golan-hoogte zeer gevaarlijk is geweest. Dat hoorden we pas toen Israël ook daar de situatie weer volledig onder controle had.

Tijdens die oorlogsdagen, terwijl we met spanning de ontwikkelingen volgden, werd ik vanuit Algerije opgebeld door Jean Carbonare, de Fransman die het eerste contact tussen de Wereldraad en de PLO gelegd had. Hij zei: “Ik kom vanavond bij je op bezoek en dan wil ik graag iemand van de andere kantspreken”. Hij was een man die dan voor je deur zou staan, zelfs al zou je gezegd hebben dat het je niet schikte.

224

Het leek me het beste om dr. Riegner uit te nodigen. Ook hij bleek geïnteresseerd in een gesprek met iemand van de andere kant. En zo zaten we die avond met z'n drieën in de keuken van ons huis. Het gesprek werd gevoerd in het Frans, een taal waarin ik me slechts met moeite kan uitdrukken. Maar ik hoefde niets te zeggen: het gesprek vlotte onmiddellijk tussen mijn twee gasten,

Levendig herinner ik met dat Carbonare zei: “Israël verlangt naar veiligheid, maar het zal die niet veroveren door een sterk leger. Indien Israël evenwel leert om zijn geweldige potentieel (kennis, de steun van de Joodse gemeenschap in Noord-Amerika enz.) niet alleen aan te wenden om de eigen macht te versterken, maar ook voor het welzijn van de hele regio, dán zal het door de Arabische staten - en ook door de Palestijnen - geaccepteerd worden en in veiligheid wonen.”

Publieke verklaring

De militaire situatie zag er nog steeds zeer dreigend uit. De Verenigde Staten openden een luchtbrug om Israël van wapens te voorzien, terwijl Israëls tegenstanders

bevoorrad werd door de USSR. Syrië had met lange-afstandskanonnen twee kiboetsiem in Israël beschoten, Israël had met zijn luchtmacht Damascus enkele malen aangevallen en daarbij het Russisch culturele centrum en een Syrische commandopost - maar ook woonhuizen - beschadigd of vernietigd. Egypte dreigde lange-afstandsraketten te gaan gebruiken.

De secretans-generaal van de Wereldraad, Philip Potter, vond dat de tijd gekomen was voor een publieke verklaring. Die kunnen worden afgelegd door de Algemene Vergadering van de Wereldraad (maar die vergadert eens in de zeven jaar) - of door het Centraal Comité, dat om de twee jaar bijeenkomt. Is er evenwel een urgente kwestie, zonder dat toevallig een van de boven genoemde vergaderingen bijeen is, dan ligt het op de weg van de secretaris-generaal om de verklaring te formuleren en af te kondigen.

Nadat we als ad hoc-groep van stafleden een concept hadden opgesteld, belde ik mijn voorzitter, aartsbisschop Appleton op, las hem het concept voor en vroeg zijn oordeel. Hij zei: "John, zorg er in ieder geval voor dat het woord 'veiligheid' in de verklaring komt, want dat is voor Israël het belangrijkste woord". Dat is me gelukt: in de door Philip Potter ondertekende verklaring komt dat woord twee keer voor. Het slot luidde als volgt:

"Ik vertrouw erop dat allen die betrokken zijn in of bezorgd zijn over dit tragische conflict, alles zullen doen wat in hun vermogen is om opnieuw mogelijkheden te onderzoeken voor een politieke regeling die kan leiden tot gerechtigheid, vrede en veiligheid voor alle volken in dit gebied."

225

Meestal zijn geen van de partijen in een conflict volledig tevreden over een dergelijke verklaring; kritiek is altijd te verwachten. Ook trouwens, als er in een nijpende situatie niets gezegd wordt.

Naar Jeruzalem en Damascus

Tot algemene opluchting werd een wapenstilstand overeengekomen, waarop Henry Kissinger zijn pendelpolitiek begon.

De Wereldraad besloot (november, 1973) dat twee stafleden - dr. Leopoldo Niilus en ik - de kerken maar ook de diverse overheidsinstanties in het Midden Oosten zouden bezoeken, om hun het medeleven van de Wereldraad te betuigen en de hoop uit te spreken dat er een weg naar vrede gevonden zou worden. Niilus was hoofd van CCIA: "The Churches' Commission on International Affairs".

Allereerst reisden we naar Jeruzalem. Daar ontmoetten we - behalve de kerken - de vice-premier (Yigal Allon) en dr. Mordechai Kidron, die Israëls ambassadeur in Genève was geweest; hij en ik kenden elkaar goed.

Dr. Kidron vertelde ons: "Enkele van onze piloten zijn in Syrische krijgsgevangenschap geraakt en we zijn zeer bezorgd over hun lot. Vermoedelijk worden ze gemarteld. Als U straks in Darnascus bent en er een mogelijkheid is, doe dan iets voor

die piloten". Het Internationale Rode Kruis had nog niet hun namen doorgekregen, laat staan de gevangenen mogen bezoeken.

Leopoldo Niilus en ik kwamen na veel wederwaardigheden in Beiroet. Daar werden we verder geholpen door Gaby Habib, die over uitstekende relaties bleek te beschikken. Gedrieën bereikten we Damascus.

Op mijn hotelkamer was een radio. Ik draaide de knop om, zocht even en hoorde toen - kristalhelder - -de stem van Israël- en het nieuws in het Ivriet. De mij zo bekende stem van de nieuwslezer klonk veel duidelijker, dan indertijd in het laaggelegen Tiberias het geval was geweest. Zoiets helpt om te beseffen: de afstanden zijn maar klein. En ook: het Israëliëse leger staat slechts 60 km van Damascus; wat moeten de Syriërs zich bedreigd voelen.

We werden - behalve door kerkelijke leiders - ontvangen door de Syrische minister van voorlichting. Wij betoogden dat het een gunstige indruk op de publieke opinie in het Westen zou maken, als we in staat zouden worden gesteld om een paar Israëliëse krijgsgevangenen te ontmoeten. Hij beloofde ons, zijn best te zullen doen.

226

Eerst kwam het bericht: "Niet vandaag maar misschien morgen". De volgende dag zei men: "Als U bereid bent nog één dag te wachten, dan zult U twee gevangen piloten ontmoeten." Wij stelden ons vertrek uit.

Inderdaad, de zaak kreeg zijn beslag. We werden naar een legerkamp gebracht en mochten daar - onder strenge bewaking uiteraard - een gesprek voeren met twee gevangen piloten. De eerste was licht gewond aan het hoofd, de tweede had geen verwondingen opgelopen. Ik werd aangewezen om onze vragen aan hen te stellen, in het Engels.

Er was een Syrische tolk die mijn vragen vertaalde in het Arabisch en een ander vertaalde daarna van Arabisch naar Ivriet; een tijdrovende manier. Men wist niet dat ik vloeiend Ivriet sprak en dat heb ik ze ook niet verteld. Maar dientengevolge hoorde ik onmiddellijk, wat de piloten zeiden, nog voor het via het Arabisch in het Engels vertaald was.

Beiden leken monter en naar lichaam en geest ongebroken. Ik kreeg hun naam en militair nummer te horen. Het werd een ontspannen gesprek, ook over hun gezinsomstandigheden, waar de aanwezige Syrische officieren bij glimlachten. Aan het einde van het gesprek met de tweede piloot zei ik: "Hebt U nog een speciale wens?" Hij antwoordde: "Dat we elkaar nog eens zullen terugzien onder een ander bewind!"

Zodra we - eind november 1973 - terug in Genève waren, ging ik naar de ambassade van Israël om de twee namen en de bijzonderheden te melden. Men betuigde waardering voor wat we gedaan hadden, maar verzocht ons er verder geen ruchtbaarheid aan te geven.

Dat verzoek hebben we opgevolgd; totdat kort daarop de opperrabbijn van Genève, dr. Safran, een bezoek aan de Wereldraad bracht om te vragen of we iets wilden doen

voor de te Damascus gevangen gehouden piloten. Toen is hem verteld: “We hebben al wat gedaan!” Dr. Safran vroeg daarop: “Mag ik dit melden aan de opperrabbijn van Israël?” Daar hadden we geen bezwaar tegen.

Het gevolg was dat ik de volgende dag vanuit Israël opgebeld werd door een journalist. Zodra hij begreep dat ik niet alleen Engels maar ook Ivriet sprak, vroeg hij: “Zoudt U uw verhaal over het bezoek aan onze piloten willen vertellen, eerst in het Engels en dan in het Ivriet? En vindt U goed dat we het op de band opnemen en uitzenden?” Ik ging daar accoord mee. Mijn relaas werd vervolgens nog diezelfde dag in beide talen enkele malen uitgezonden via de Israëlische radio.

Nog een dag later rinkelde, 's ochtends om zeven uur, in ons huis de telefoon: de opperrabbijn van Israël, dr. Goren, was aan de lijn. Hij vroeg me, of ik nog eens naar Damascus zou willen gaan, om te proberen, alle namen van de gevangen Israëli's los te krijgen.

227

Daarop ben ik samen met Leopoldo Nilus naar de Syrische ambassadeur in Genève gegaan om zijn medewerking te vragen, die we nodig hadden, allereerst al voor het visum. We pleitten voor het verstrekken van de namen, op humanitaire gronden en ook omdat dit volgens de Geneefse conventies verplicht is.

Na overleg met zijn regering was zijn antwoord: “We zijn daartoe bereid en U mag naar Damascus komen, indien Israël de tijdens de oorlogshandelingen gevluchte Syrische bevolking toestaat, terug te keren; want ook daartoe is men verplicht volgens de Geneefse conventies en ook hier dienen humanitaire overwegingen te gelden”. Het ging om ongeveer 15.000 Syrische ontheemden.

De volgende ochtend werd ik opnieuw opgebeld door opperrabbijn Goren en ik bracht hem verslag uit.

Hij heeft toen de zaak besproken met de Israëlische minister van defensie, Dayan, die gold als een “havik”, maar op het Syrische voorstel in wilde gaan. Toen evenwel Abba Eban, de als “duif” beschouwde minister van buitenlandse zaken, er de lucht van kreeg, heeft die er een stokje voor gestoken. Dit was vlak voor Kerstmis 1973.

De namen van de gevangen piloten zijn later bekendgemaakt en enige tijd later zijn ze vrijgelaten, in het kader van de pendeldiplomatie van Kissinger. De Syrische burgerbevolking van de Golan is nooit teruggekeerd; Israël heeft het gebied geannexeerd.

De conferentie in Cartigny

Diverse studiegroepen (bijv. in Jeruzalem en Beiroet) en theologen waren bezig geweest met de zeventien vragen over “de Bijbel en het Midden Oosten”. Het materiaal was samengevat door de Nederlandse prof. Johan Bounan die te Marburg (later: Bochum) doceerde. Op die samenvatting had de RK prof. André Scrima (Beiroet) een commentaar geschreven.

Dertig theologen uit Oost en West zouden elkaar van 21 tot 25 januari 1974 ontmoeten te Cartigny, een dorpje niet ver van Genève. De meeste deelnemers kwamen de avond te voren aan en werden door Corry en mij bij ons thuis uitgenodigd.

Daar zaten ze: een grote kring van bijna allemaal mannen, sommigen met een prachtige baard; Ellen Flesseman-van Leer was de enige vrouw, denk ik. Dan de stafleden van de Wereldraad: Philip Potter, Lukas Vischer, John Taylor van de dialoog met Islam en nog een paar. Het was een bont gezelschap.

Onze jongste dochter Mijjam, 8 jaar oud, kwam binnen om welterusten te zeggen en betoonde zich uiterst voorkomend: ze gaf iedereen een hand en een kusje. “Vanwaar dat enthousiasme, Mirjam, en dat ondanks die baarden?”, zo vroegen we ons af. Het antwoord was simpel: ze had met haar broers gewed om een franc dat ze al die mannen wel een kusje durfde geven. Ze won! Om het hoekje van de deur keken de broers glimlachend toe.

228

Het studiemateriaal voor de conferentie was gegroepeerd in drie gespreksthemata's:

1. De relatie tussen het Oude en het Nieuwe Testament;
2. Verkiezing en verbond, belofte, land en volk;
3. Gerechtigheid en liefde.

Al gauw bleek op de conferentie - zoals we ook wel verwacht hadden - dat er talrijke en diepgaande meningsverschillen waren, met name wat betreft “Verkiezing en verbond”, waarbij uiteraard het standpunt aan de orde kwam: “God heeft zijn volk niet verworpen”. Vele theologen uit het Westen citeerden herhaaldelijk Paulus' uitspraken in Romeinen 9-11.

Ellen Flesseman-van Leer was van mening: “Wij westerlingen doen er goed aan, een *moratorium* (uitstel) in acht te nemen wat betreft het uitdragen van onze opvattingen t. a. v. het joodse volk. Want we kunnen niet verwachten, dat onze mede-christenen in het Midden Oosten daarvoor openstaan, zo lang zij aspecten van Israëls politiek ervaren als onrecht.”

Het was nauwelijks te verwachten dat we het eens zouden worden over het eerste en het tweede onderwerp, maar de deelnemers aan de conferentie slaagden erin om duidelijk aan te geven op welke punten ze wel en op welke ze niet tot overeenstemming konden komen. Zo'n inventaris - mits geformuleerd in duidelijke taal - is al van waarde.

Over het derde punt kon iets gemeenschappelijk gezegd worden. Ik sla een paar mooie, theologische definities over en kom dan aan de meer op de praktijk gerichte uitspraken:

“Echte gerechtigheid is wederkerig en ondeelbaar; er kan geen gerechtigheid voor één partij in een geschil zijn en niet voor de andere. Er is geen gerechtigheid voor mij, als er niet óók gerechtigheid is voor mijn naaste.”

Eigenlijk een waarheid als een koe. Toch, soms helpt het als dergelijke waarheden hardop en gemeenschappelijk gezegd worden.

Verderop in het conferentie-verslag staat: “We zoeken gelijke gerechtigheid (equal justice) voor zowel het Palestijnse als het Joodse volk (...) De poging om het onrecht, de Joden in het verleden aangedaan, te herstellen heeft onrecht voor de Palestijnen tot gevolg gehad. Het is nu de plicht van alle partijen die betrokken zijn bij het zoeken naar een oplossing voor het conflict, te voorkomen dat er nieuw onrecht gepleegd wordt, hetzij jegens de Palestijnen, hetzij jegens de Joden (...)

Echte gerechtigheid moet gelijk zijn (True justice must be equal). Ze is gebaseerd op wederzijdse erkenning van identiteit en gelijkheid, en van vrijheid en zelfbeschikking voor beide partijen.”

Zoiets samen te kunnen zeggen, ofschoon het gezelschap zo veelvormig van samenstelling en opvatting was, dat was toch de moeite waard.

229

Palestijn en Joodse

Alle deelnemers aan de conferentie waren christenen: joden en moslims waren niet uitgenodigd. Dat was te verdedigen: ook zo al was het erg ingewikkeld om tot enige overeenstemming te komen.

Maar op een – vrije avond - sprak dr. Riegner de aanwezigen toe en wisselde met hen van gedachten. Op een tweede vrije avond zou Daoud Barakat, de vertegenwoordiger van de PLO te Genève, zijn standpunt uiteen zetten. We hadden ijverig geprobeerd, een min of meer officiële Israëlische vertegenwoordiger naast en tegenover hem te laten spreken, maar dat was niet gelukt. Ook dr. Riegner had bezwaar gemaakt om samen met Barakat te spreken.

We vonden toen een vertegenwoordigster van de Israëlische studentenbeweging, Perla Cohen, wel bereid. Ze maakte diepe indruk, want ze sprak vanuit haar identiteit als Joodse en als Zioniste, maar tegelijkertijd met warmte en in grote openheid.

We zaten met z'n vieren achter een tafel, als een soort forum: Barakat en Perla Cohen, geflankeerd door Lukas Vischer en mij.

Op een zeker moment kwam er een door een Arabische christen gestelde, langdradig-geformuleerde vraag aan Perla: “Zoudt U bereid zijn om, als het eenmaal vrede is, afstand te doen van de wet op de terugkeer, die alle joden het recht geeft om automatisch burger van Israël te worden? Als het om vervolgd gaat, mag Israël op begrip rekenen. Maar joden uit bijv. het rijke en vrije Noord-Amerika? Daar hebben we geen begrip voor; het bevorderen van joodse immigratie over de hele linie gaat immers vroeg of laat weer ten koste van de Palestijnen”.

Perla fluisterde naar mij, in het Ivriet: “Johan, ik weet niet wat ik moet antwoorden”. Ik fluisterde terug - half schertsend, half in ernst: “Ik doe een schietgebedje voor je”. Eindelijk was de vraag er helemaal uit. Even was het stil. Toen zei Perla: “Op deze vraag weet ik geen antwoord”. Ik dacht: “Misschien is mijn gebed verhoord: Perla is eerlijk gebleven”.

230

37. GENEVE: SLOTXXXX

Vijf godsdiensten in Colombo

Er waren bij de Wereldraad te Genève drie stafleden voor de dialoog met andere godsdiensten. De Indiër Stanley Samartha was het hoofd van die afdeling; hij hield zich bezig met de relatie van christenen tot boeddhisten en hindoes. De Engelsman John Taylor verdiepte zich in de verhouding met de Islam, terwijl ik verantwoordelijk was voor de joods-christelijke relaties.

Er zijn plannen geweest voor een “drievoudige dialoog”: tussenjoden, christenen en moslims. Daar is het niet van gekomen. Maar er is wel een conferentie geweest, waarvan de deelnemers behoorden tot één de vijf religies: jodendom, christendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme. Die conferentie was belegd door de Wereldraad. Er namen ongeveer 60 personen aan deel, waaronder vijf joodse deelnemers. Deze bijeenkomst vond plaats te Colombo in Sri Lanka (vroeger: Ceylon).

Nu had Sri Lanka toentertijd de staat Israël nog niet erkend maar er was overeengekomen, dat de deelnemers uit Israël een laissez-passer zouden krijgen. Een paar dagen voordat de conferentie zou beginnen, bereikte ons evenwel het bericht dat de Israëlische deelnemers toch niet zouden worden toegelaten. De Wereldraad heeft toen besloten: we zullen wat betreft de toelating van de Israëli's geen weigering accepteren. Desnoods zal de conferentie niet te Colombo maar in Genève gehouden worden.

De voorbereidingen voor deze omschakeling waren al in volle gang. Toen heeft Stanley Samartha de ambassadeur van Sri Lanka nog eens bezocht en hem duidelijk weten te maken, dat deze ontwikkeling zou leiden tot veel negatieve publiciteit en dus gezichtsverlies voor zijn land. Dat hielp: de regering van Sri Lanka haalde bakzeil en de Israëli's kregen hun laissez-passer. De conferentie kon dus op Sri Lanka gehouden worden.

We waren gehuisvest in een groot en luxueus hotel, een half uur (per bus of taxi) van de stad af. Zette je een voet buiten het hotel dan zag je schrijnende armoede om je heen; het hotel werd dan ook dag en nacht bewaakt door een Veiligheidsdienst.

231

Bij de openingszitting en kennismaking bleek direct: op dit eiland zijn niet de relaties tussen christenen en moslims of joden van belang maar die tussen hindoes en boeddhisten. Een Tamil verhief al aan het begin zijn stem en zei: “Op dit eiland worden wij Tamils gediscrimineerd”. Enkele jaren later zou het conflict tussen hindoes en boeddhisten in alle hevigheid uitbarsten.

Het was boeiend te constateren, hoezeer vele moslims beducht waren voor een syncretisme en een toenadering tot anders-gelovigen, waarbij de eigen identiteit wordt verzwakt. Op geen enkele manier konden we - naar hun oordeel - enige gemeenschappelijke godsdienstoefening beleggen; alleen mediteren in stilte was mogelijk.

Voor mij was het een ervaring, om met de Israëlische deelnemers per bus naar de stad te gaan en onderweg vrolijk over alles ter wereld te discussiëren, zonder dat we

rekening behoeften te houden met luisterende oren van omzittenden: we waren immers in Sri Lanka en we spraken Ivriet!

Er woonde in Colombo een Amerikaanse predikant en wetenschapper (zijn naam ben ik helaas vergeten) die in zijn eigen land missiologie had gedoceerd, maar nu directeur was van een tehuis voor gehandicapte kinderen. Hij woonde temidden van hindoes en boeddhisten en was zelfs een huwelijk aangegaan met een hindoe-vrouw; een toch wel erg grote stap op de weg naar het zich inleven in de wereld van een andere godsdienst. Ik vroeg me dan ook af, of zijn "christelijke identiteit" niet al te zeer verzwakt was.

Hij vertelde ons over zijn werk; ook, dat hindoeïsme en boeddhisme weinig of geen belangstelling hebben voor de verzorging van gehandicapten. Het bleek, dat hij nog regelmatig preekte in Colombo. Een van de orthodox-joodse deelnemers was zo van hem onder de indruk, dat hij met me meeging naar een kerkdienst om deze gewezen missioloog nogmaals te beluisteren.

Aan het eind van de conferentie werd toch een soort gemeenschappelijke meditatie gehouden: ieder van ons kreeg een bloem, met de uitnodiging om over die bloem te mediteren; mij persoonlijk ligt zo iets niet erg. Vervolgens kon ieder die wilde in het kort zeggen wat de bloem bij hem opgeroepen had. Ten slotte werden de bloemen op een schaal gelegd en wandelden we in een lange processie het hotel uit. Ik begreep er niets van en dacht: "Waar gaan we heen? Hoe loopt dit af?" De lucht boven ons was donker en er kon ieder ogenblik een plensbui op ons neer kletteren.

Opeens boog de stoet van de weg af: we liepen naar een laag gebouw. Dat was het tehuis voor gehandicapten, op nog geen kilometer afstand van het hotel waarin we gedurende twee weken in alle luxe vertoefd hadden. We zagen de kinderen: blinden, verlamden, allerlei vormen van ellende; op het eerste gezicht alleen maar een zee van misère. Ieder van ons mocht een bloem geven aan een kind. Sommige kinderen glimlachten; het was ontroerend. De directeur (onze Amerikaan) en zijn hindoe-vrouw zaten er ontspannen tussen.

232

Van de tijdens de conferentie gehouden redevoeringen heb ik niet veel onthouden.

Eens was het eiland Ceylon in bezit van de Nederlanders en de herinnering aan die tijd is levend gebleven. Ik heb de uit die tijd stammende protestantse kerk bezocht, waarin zich nog steeds de stoelen met fluwelen kussens bevinden, waarop de bestuurders van de Oostindische Compagnie zaten. Mijn gids begreep niet dat ik er geen prijs op stelde om eventjes op zo'n kussen te gaan zitten.

Op de begraafplaats vindt men een groot aantal Nederlandse namen en opschriften. Op een grafsteen staat iets over de opstanding vermeld en verder, dat de overledene "de koning van Candia (in het midden van Ceylon) overwon".

Geschil om Jeruzalem

In 1974 hebben we ook nog een keer een vergadering in India (New Delhi) gehad, waar het comité bijeen kwam dat de supervisie over de afdeling Dialoog had. Maar het is niet doenlijk om alles te vertellen en niet alles is interessant.

Voor we aan Jeruzalem toekomen, eerst nog het volgende voorval. Ik kreeg bezoek van twee christenen uit het Midden Oosten: de een was een Libanees priester, de ander een Palestijnse vrouw. Geen van beiden kenden ze Ivriet, maar aan het eind van ons gesprek zei de Palestijnse: "Zoudt U het Onze Vader met ons willen bidden in het Ivriet? Ik zal het begrijpen en mee bidden, ook al versta ik het niet".

Aldus geschiedde. Na het amen zei de priester: "Ik vermoed dat U Nederlander bent". Inderdaad. Zowel in het Engels als ook bij het modern-Hebreeuws spreken is mijn Nederlandse accent steeds duidelijk hoorbaar gebleven.

Met een tussenruimte van slechts enkele weken zou ik een lezing mogen houden over de betekenis van Jeruzalem, voor twee wel zeer verschillende groepen. Allereerst kreeg de Wereldraad bezoek van een gezelschap van Saoedi-Arabische *ulama*, theologische adviseurs van hun koning inzake de voorschriften van de Koran. Ze waren uitgenodigd door de Franse regering, hadden Parijs bezocht en deden nu Genève en de Wereldraad aan.

Als onderwerp voor de besprekingen was genoemd: "De betekenis van Jeruzalem". Er werd besloten dat mijn Grieks-Orthodoxe collega George Tsetsis en ik als degeen die verantwoordelijk was voor joods-christelijke relaties, het onderwerp zouden inleiden.

233

Nu had het Centraal comité van de Wereldraad kort daarvoor een officiële uitspraak gedaan over het Midden Oosten en daarin ook Jeruzalem genoemd. Het belangrijkste citaat met betrekking tot mijn onderwerp was:

"Jeruzalem is een heilige stad voor drie monotheïstische religies: Jodendom, Christendom en Islam. De neiging om het belang van Jeruzalem voor één (any) van deze drie religies te verkleinen, dient vermeden te worden."

Over het belang van Jeruzalem voor christenen behoefde ik het niet te hebben, want daar had Tsetsis al over gesproken; de diepe gevoelens van moslims voor Jeruzalem waren me bekend, zo verklaarde ik in mijn toespraak. Er volgde een uiteenzetting over het belang van Jeruzalem voor joden: "De naam Jeruzalem wordt in het Oude Testament ongeveer 750 keer genoemd. In het gebed na de maaltijd wordt de naam van de stad uitgesproken; bij de bouw van een synagoge oriënteert men zich op Jeruzalem..."

Wat betreft het zoeken naar een oplossing, erkende ik het bestaan van diepe verschillen van mening, maar ik citeerde een uitspraak van de Nederlandse Hervormde Synode (uit de handreiking "Israël" - volk, land, staat; 1970): Jeruzalem "zou een soort proeftuin moeten worden waarin de verschillende volken in vrede kunnen samenleven".

Aan het eind van de toespraak wilde ik zeggen: “Hoe kunnen we het goede model vinden om Jeruzalem gemeenschappelijk te hebben?” (the right pattern of sharing). Maar “sharing” kan ook uitgelegd worden als “verdelen” en mijn toespraak zou in het Frans vertaald worden. Hoe vertaal je “sharing Jerusalem” in het Frans zonder een afschuwelijk misverstand op te roepen?

Gelukkig zat de Franse ambassadeur juist die dag in onze cafetaria; hij begreep het onmiddellijk. “Prendre en commun”, raadde hij aan.

De toespraak werd besloten met de oproep: “Bidt Jeruzalem vrede toe: mogen wie u liefhebben, rust genieten” (Psalm 122:6).

De *ulama* waren kwaad, want ze vonden - afgezien nog van de inhoud van mijn toespraak - dat het stafid voor joods-christelijke betrekkingen helemaal niet had behoren te spreken. Maar ja, zo gaat het nu eenmaal toe bij de Wereldraad.

Later draaiden ze bij en ik werd zelfs op hun etage (de bovenste, dus de duurste) in hotel Intercontinental uitgenodigd om het gesprek voort te zetten. We dronken tomatensap want zij hielden zich strikt aan het verbod in de Koran op het gebruik van sterke drank. Bij een andere gelegenheid had ik op diezelfde etage een bespreking gehad met een groep joodse leiders uit de Verenigde Staten.

234

Genève en Jeruzalem

Kort daarop werd ik uitgenodigd door de “Engels sprekende joodse gemeenschap van Genève” om te spreken over het onderwerp: “Jeruzalem, mijn stad”. Dit keer ging het niet om een officiële toespraak, namens de Wereldraad, maar mijn toespraak tot de gasten uit Saoedi-Arabië kon voor een groot deel opnieuw gebruikt worden: het belang van Jeruzalem voor alle drie de monotheïstische religies, de oproep om het belang van Jeruzalem voor de andere religie niet te verkleinen en de zin over Jeruzalem als een proeftuin.

Ook heb ik gezegd: “U, ofschoon wonend te Genève, kunt een huis kopen in het geannexeerde Oost-Jeruzalem, erin wonen tijdens Uw vakantie en het voor de rest van het jaar verhuren. Maar een Palestijn - moslim of christen - die in Jeruzalem geboren is, mag er zich niet vestigen indien hij er niet woonde in juni 1967.”

Aartsbisschop Appleton had een artikel geschreven, waarin hij pleitte voor een Israëlijsch-Palestijns gezamenlijk bewind (condominium) over de oude stad en bij die uitspraak sloot ik me aan: “Ik geloof, dat het een zonde tegen God en de mensen zou zijn, als de kwestie Jeruzalem een steen des aanstoots zou worden op de weg naar vrede en gerechtigheid”. Tenslotte citeerde ik weer Psalm 122:6: “Bidt Jeruzalem vrede toe: mogen wie u liefhebben, rust genieten”.

De sfeer bleef vriendelijk, ook tijdens de levendige discussie die zich na de lezing ontspan.

Londen

De laatste grote conferentie van joden en christenen die ik mee had helpen voorbereiden, werd gehouden te Londen, van 12-16 januari 1975.

Gaby Habib was weer aanwezig en nog twee andere Arabieren; één van hen was de Palestijns-Israëlijsche Grieks-Katholieke priester Elias Chacour. De stemming was gespannen. De meningen in joodse kring over de aanwezigheid van Arabische christenen waren verdeeld: sommigen stonden er positief tegenover, anderen zonder meer negatief.

Het thema was: “Het begrip Macht in de joodse en christelijke traditie”. Er waren prima lezingen die gegeven werden door voortreffelijke geleerden. Niet ieder van de joodse deelnemers was dit keer voor een gemeenschappelijke slotverklaring, maar die is er toch gekomen. Een citaat:

“Aspecten van de situatie in het Midden Oosten werden ook besproken en gezichtspunten werden uitgewisseld die het recht op nationale zelfbeschikking onderstreepten, voor het Joodse volk in Israël en voor het Palestijnse Arabische volk.

Ondanks verscheidenheid van inzichten gaven de deelnemers uiting aan hun hoop dat wederzijdse erkenning uiteindelijk tot stand gebracht zou kunnen worden, en zij spraken de wens uit tot dit resultaat bij te dragen.

235

Onze periode in Genève liep ten einde. Had ik wat mijn werk betrof gefaald? Toen dacht ik van wel; nu valt de evaluatie wat positiever uit. Maar ook nu nog denk ik, dat we beter niet naar Genève hadden kunnen gaan; niet alleen omdat het werk gebleken was soms mijn krachten te boven te gaan, maar ook - en vooral - omdat de belasting voor het gezin te zwaar was geweest.

DEEL V: TERUG IN NEDERLAND

38. OOSTVOORNE EN TINTE (1970-1975)

Het was niet zo eenvoudig om - vanuit Genève - in relatie te treden met een gemeente in Nederland. Maar er bestond toen een soort bureautje van bemiddeling, ik had een enquête-formulier ingevuld en een gesprek in Nederland gevoerd.

Onze voorkeur ging uit naar een gemeente op het platteland en ik had geen bezwaar tegen een dubbel-gemeente: er werden toen nog overal iedere zondag twee diensten gehouden en ik zag er tegenop om iedere week twee preken te moeten maken. In een dubbel-gemeente kon je dezelfde preek 's morgens in de ene en 's middags in de andere gemeente gebruiken.

Door dat bemiddelingsbureautje werd het contact met Oostvoorne en Tinte gelegd. Ik heb tijdens onze vakantie in de zomer van 1974 een keer in Oostvoorne gepreikt, twee leden van de beroepingscommissie kwamen naar Genève om te overleggen, daarna kwam het beroep en we namen het aan.

De kerkelijke gemeenten te Oostvoorne en Tinte - nu weer apart maar toen via de predikant door een personele unie met elkaar verbonden - zijn zeer verschillend.

In Oostvoorne zei de voorzitter van de kerkeraad op de kennismakingsavond: "We zijn hier als de zandkorrels aan het strand der zee, die door de wind bijeen geblazen zijn". Inderdaad: een gemeente zonder lange traditie: pas in 1946 gesticht, met grote maatschappelijke verschillen. Sommige gemeenteleden hadden een topfunctie in het bedrijfsleven, er waren een paar tuinders en vrij wat "gewone" werkers in industrie of landbouw. Het was boeiend om te werken in zo'n veelvormige gemeenschap.

De gemeente te Tinte daarentegen bestond al sinds 1890, was veel kleiner dan die te Oostvoorne en de mannen waren voornamelijk tuinders. Men had en heeft veel over voor de eigen kerk en de eigen school, die naast elkaar staan. Sommigen waren vrij conservatief, maar o.a. de Gereformeerde vrouwenvereniging was een broedplaats voor nieuwe ideeën. Men kende elkaar van haver tot gort en zo'n kennis van binnenuit kan leiden tot jarenlange onoplosbare veten, maar soms ook tot een verbluffende ruimheid van opvatting.

Beide kerkeraden waren stimulerend: mannen en vrouwen die mee dachten, veel tijd en energie over hadden voor de gemeente en tussen wie onderling een goede teamgeest bestond.

239

Paapse mis

In Oostvoorne bleek mijn vroegere zwakke punt weer levensgroot aanwezig te zijn: de catechisatie voor de jongeren kon ik niet goed aan. Toen op vele plaatsen catechese-teams opgericht werden was dat voor mij een uitkomst: een groep gemeenteleden, geassisteerd door de predikant, gaf catechisatie. In Oostvoorne hadden we al gauw een enthousiast team; nog niet in Tinte, maar daar was het ook minder dreigend.

In Genève had ik zelden gepreikt. Nu geschiedde dat elke zondag, in twee diensten. Wat je vooral nodig hebt is de creativiteit om de lijn van de tekst naar de situatie van nu te vinden, en dat lukt de ene keer beter dan de andere.

Alleen wie zelf predikant is, kent het aan de kerkdienst voorafgaande gevoel van spanning en de opluchting na afloop, maar ook de voldoening als het gelukt is om communicatie te scheppen tussen een woord dat eeuwen geleden gesproken werd en de gemeente in onze tijd.

Af en toe preekte ik over een zondag uit de Heidelbergse Catechismus; vroeger was dat steeds de stof voor de middagdienst. De HC is een uiteenzetting van de geloofsleer in de vorm van vraag en antwoord en is verdeeld in 52 "zondagen". Sommige zijn buitengewoon mooi, andere wat uit de tijd. Dat laatste moet mijns inziens dan ook hardop gezegd worden.

Een kerkeraadslid vroeg met een glimlach: "Ben je van plan, ook over vraag en antwoord 80 te preken?" Daarin gaat het over "de paapse mis" die "een vervloekte afgoderij" genoemd wordt. Ik zei dat ik daarover zeker zou preken.

Toen die zondag aan de beurt was, heb ik mijn RK collega uit Brielle, deken Jan Smit, uitgenodigd. In die dienst heb eerst ik uiteengezet dat wij formuleringen als "vervloekte afgoderij" niet meer voor onze rekening kunnen en behoeven te nemen. Toen vertelde Jan Smit, hoe hij de mis/het avondmaal ziet, en ervaart. Zijn opvattingen waren "op het Protestantse af", vonden mijn gemeenteleden.

240

Aller dienaar, maar...

Het individuele pastoraat - het bezoeken van zieken, gemeenteleden die met een specifiek probleem zitten enz. - is prachtig werk maar heeft zo z'n valkuilen.

In iedere gemeente zijn er leden, die veel aandacht vragen zo niet eisen en hun wensen kracht bij zetten door te werken met duidelijk merkbare goed- of afkeuringen. Als de predikant sterk afhankelijk is van de "bevestiging" door anderen dan is hij gemakkelijk te chanteren, gaat hij of zij steeds harder door de gemeente rennen en komt dientengevolge steeds minder toe aan échte bezoeken en aan écht luisteren.

Nu herinnerde ik me een uitspraak van Bill Scott, de Schotse dominee uit Jeruzalem, die me indertijd te Tiberias bevestigde en bij die gelegenheid zei: "Wees aller dienaar, maar denk eraan: je hebt maar één Meester". Dat is mooi gezegd, maar in de dagelijkse praktijk van het gemeentewerk blijft het - misschien vanuit een zeer menselijk gebrek aan zelfvertrouwen - een verleiding om erkenning en waardering te zoeken door (te) hard te werken.

Mij werd gevraagd om "mentor" te worden: begeleider van een beginnend collega. Je volgde daartoe een intensieve opleiding van enkele weken. Als mentor voerde je een achttal gesprekken met je beginnende collega. Het aardige was, dat ikzelf en mijn functioneren in eigen gemeente daarbij soms door de mand vielen.

Een collega wiens mentor ik was zei: "Johan, we behoren iedere week een dag vrij te nemen, maar dat lukt me niet, want het werk stapelt zich op en dat jaagt me voort.

Hoe speel jij het klaar om voldoende tijd en aandacht voor je gezin en ruimte voor jezelf te reserveren?" Dat speelde ik evenmin klaar als hij.

Anderzijds dient gezegd: gruwelverhalen over predikanten, die 70 uur of meer per week zouden werken, lijken me enigszins overtrokken. De collega's, die beweren zó veel uren maken, beschouwen misschien ook het dagelijks lezen van de krant als een ambtsbezigheid.

Cursussen

Tijdens de vijf jaar in Genève was ik wel predikant maar geen pastor geweest en tijdens de elf jaar in Israël geen gewone pastor met een gewone gemeente. Het was zaak, naar wegen te zoeken om de ontstane achterstand enigszins weg te werken. Daartoe heb ik drie door de Vrije Universiteit georganiseerde bij- of nascholingscursussen - elk van een week - gevolgd.

Die voor de catechese was nuttig: ik leerde er een aantal trucs en dat was mooi meegenomen. Maar ikzelf kwam eruit zoals ik erin gekomen was, terwijl enige verandering bepaald nuttig zou zijn geweest.

De trainingsweek voor groepspastoraat stelde echter veel meer je eigen optreden en de achtergronden daarvan aan de orde. Het was een uitstekende cursus en ik heb er veel van geleerd.

241

Voor mij daar nog boven uit ging de cursus in ziekenpastoraat. Mevrouw prof. J.C. Schreuder was onze supervisor. We - zeven pastores - verbleven tijdens de cursus dag en nacht in het VU-ziekenhuis, legden ziekenbezoeken af en schreven daarover een gespreksverslag dat vervolgens in de groep werd besproken. Je kreeg zodoende een betere kijk op je eigen gevoelens (angst soms, of verdriet, of vreugde) en hoe daarmee om te gaan. Je ontdekte, hoe en waardoor een mens soms geblokkeerd kan zijn en/of zijn medemens kan blokkeren.

Er ging een venster open naar een andere wereld, die er altijd al geweest was maar waaraan ik had voorbijgeleefd. Een schokkend-plezierige ervaring, die voor mij later voortgezet zou worden toen ik de klinisch-pastorale training te Amersfoort volgde. Niet dat daardoor al je problemen als pastor en als mens werden opgelost; bepaald niet!

Pastoraat

Een gemeentelid had me verteld, dat ze ongeneeslijk ziek was. Ze had het me niet onder geheimhouding verteld; ze wandelde nog gewoon rond.

Diezelfde week bleek nog een ander kanker te hebben: bij haar zou het hele proces veel sneller verlopen, liet het zich aanzien. Ik was door de tweevoudige onheilstijding aangeslagen en vertelde het op de kerkeraad, ook zonder geheimhouding te vragen. Toen was het natuurlijk al gauw algemeen bekend.

Bij mijn volgende bezoek aan bovengenoemde patiënte zei ze vriendelijk: "Eigenlijk vind ik het niet prettig dat het feit van mijn ziekte nu bekend geworden is, want als ik aan het winkelen ben wenden sommige mensen, die anders een praatje met

me gemaakt zouden hebben, nu het hoofd af en ze doen alsof ze me niet zien. Blijkbaar weten ze niet goed wat ze tegen me moeten zeggen, nu ik ziek blijk te zijn. Ik begrijp dat natuurlijk wel, maar zo kom ik wel in een isolement."

Wat jammer: ten eerste dat ik het verteld had en ten tweede dat sommigen, als iemand ziek is, daarop reageren met verlegenheid en mijding.

Iemand anders, een weduwe van 87, woonde nog op zichzelf, in haar huisje onderaan de dijk. Haar dochters vonden dat maar niets: "Moeder kan toch komen te vallen en dan ligt ze daar, alleen en zonder hulp. Dat zou haar dood kunnen betekenen. Het is veel beter dat moeder naar een bejaardenhuis gaat". Maar moeder was daar niet toe te bewegen.

Aan de dominee werd om raad gevraagd. Aan het eind van het gesprek met moeder en dochters probeerde ik samen te vatten: "U wilt niet naar een bejaardenhuis, want daar voelt U zich als in een aquarium". De moeder zei: "Zo is dat precies". De dochters beaamden: "Ja wij zijn bang dat moeder een ongeluk krijgt en dan voelen wij ons schuldig".

242

De moeder evenwel durfde het risico van een ongeluk best aan, en ze was het met me eens, dat haar dochters in dat geval absoluut geen schuldgevoelens behoefden te hebben. We kwamen toen tot de conclusie, dat de moeder alle recht had haar eigen besluit te nemen en dat daar dan iedereen vrede mee diende te hebben.

Zo is het gebeurd. De moeder heeft nog zes jaar in haar huisje gewoond. Toen kreeg ik het bericht van overlijden - we waren inmiddels verhuisd naar Rotterdam. Ik belde op, om mijn deelneming te betuigen maar ook om te horen hoe het einde gekomen was. Men had moeder dood gevonden, zittend in haar stoel. De pannen stonden te pruttelen op het fornuis en de kachel was aan, maar er had geen ongeluk plaatsgevonden. "Een gezegend einde", daar waren we het over eens.

Hier dreigde het gevaar dat de moeder door haar zorgzame en liefdevolle dochters betutteld werd. Niet zelden evenwel loopt de situatie naar de andere kant scheef en proberen ouders - hetzij vader dan wel moeder, of allebei - bij het ouder worden claims op hun kinderen te leggen, die onredelijk zijn en de relatie verzieken.

Altijd plezierig was het geven van belijdeniscatechisatie. Aan het eind van het winterseizoen werd iedere catechisant(e) bezocht en de pastor stelde de vraag: "Wil je belijdenis doen, of ben je er nog niet aan toe?" Het zal duidelijk zijn dat elk aandringen in kwesties van geloof uit den boze is. Er moet immers een eigen, innerlijke overtuiging zijn; indien die niet aanwezig is, heeft belijdenis doen geen zin, is zelfs kwalijk.

Nu had een jong stel trouw de belijdeniscatechisatie gevolgd. Zij was van huis uit niet Gereformeerd, hij kwam uit een degelijk "Gereformeerd nest". Nee, ze zouden dit jaar nog geen belijdenis doen, hadden ze besloten, want ze wilden het graag samen doen. Dan moest je er dus allebei aan toe zijn en dat waren ze niet.

Zij glimlachte en zei: "U denkt misschien, dat het op mij vastzit. Maar ik ben er aan toe en ik zou het graag willen; het zit vast op hém". Hij wilde wel praten over wat de

belemmering was. Hij zei: “God heb ik lief...dat is nogal wat - maar Jezus zie ik niet zitten”.

Het bleek dat hij meende wat zoveel gelovigen denken: “Jezus is een beetje God en een beetje mens, iemand zwevend tussen hemel en aarde”. Daar had hij moeite mee. Daarentegen (zo legde ik uit) belijdt de gemeente Jezus als Gods zoon en tegelijk dat hij waarachtig (écht) mens was, niet een beetje maar helemaal. Wel een volkomen zuiver mens, precies zoals God ons allemaal bedoeld had te zijn. Zo kon hij het wél geloven. Hij en zij hebben het jaar daarop belijdenis gedaan.

243

Het Midden Oosten in Nederland

“Een vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken”, of: “Het verleden van een mens blijft met hem meegaan”. Hoe dan ook: het Midden Oosten bleef voor mij een aandachtsveld, ook nu ik twee gemeenten in Nederland diende.

Ellen Flesseman-van Leer belde een keer op: “Hoe gaat het, Johan? Ik wil wel een keer in je gemeente preken.” Zo ontstond het plan: een dienst waarin zowel Ellen als Anton Wessels zouden spreken over “de bijbel en het Midden Oosten”.

Anton Wessels en zijn vrouw Toke had ik al enkele malen ontmoet, eerst in Nederland en daarna in Beiroet, waar Anton doceerde aan de “Near East School of Theology” (NEST). Ze waren nu terug in Nederland. Anton ging missiologie aan de VU doceren.

‘s Morgens was er een dienst in Oostvoorne en 's middags in Tinte. Beide keren gingen de twee gastpredikanten voor, terwijl ik schriftlezing en gebeden voor mijn rekening nam. Er was gelegenheid voor de toehoorders om direct na de dienst vragen te stellen. Daar werd druk gebruik van gemaakt. Het was een hele gebeurtenis.

Toen de dag naderde waarop we 25 jaar getrouwd zouden zijn, beseften we dat ons een cadeau en een receptie boven het hoofd hingen. Nu maakt dit soort plechtigheden me vermoeid en depressief en het was dus zaak een en ander te voorkomen.

Mijn oude vriend in Israël, pater Jakob Willebrands, bouwde volhardend aan zijn kleine klooster Lavra Netofa, op de top van een heuvel dichtbij Tiberias. Op zijn verlanglijstje stonden een kippenhok en een geitenstal. Dat was een prima bestemming voor het cadeau, vonden Corry en ik en de gemeenten waren het daar van harte mee eens. Het kippenhok en de geitenstal zijn er gekomen.

Toen Jakob Willebrands op bezoek in Nederland was, heeft hij zowel in Oostvoorne als in Tinte gepreekt. Zoiets zou vroeger niet gekund hebben en nu vond iedereen het heel gewoon. Pater Willebrands is Katholiek; daar is geen twijfel over mogelijk. Hij nam mijn degelijk-Gereformeerde gemeenteleden in Oostvoorne en Tinte onmiddellijk voor zich in. Het gemeenschappelijke christen-zijn bleek van groter belang dan de verschillen. Zo hoort het ook.

Sectie internationale zaken

Toen we nog in Genève waren, kregen we eens bezoek van mevrouw M.A.M. Klompé en prof. C. Patijn, voorzitter en vice-voorzitter van de Sectie Internationale zaken (afgekort: SIZ) van de Raad van kerken in Nederland. Ze namen deel aan een

conferentie van de Wereldraad. Toen ze hoorden dat we terug naar Nederland zouden gaan, zei mevrouw Klompé: “Het lijkt me goed dat U dan lid van onze Sectie wordt, met als aandachtsveld het Midden Oosten. En zo is het geschied. Twaalf jaar (1975-1987) ben ik lid van de sectie geweest.

244

In het jaar 1977 stelden prof. Patijn en ik een concept verklaring op over de situatie in het Midden Oosten. Nadrukkelijk werden *veiligheid* voor Israël en *zelfbeschikking* voor de Palestijnen bepleit. De verklaring bevat tien punten. Het zesde punt luidt als volgt:

“De uitweg uit de impasse dient gezocht te worden in de richting van een vergelijk tussen Israël en de Palestijnen. Om tot zulk een vergelijk te komen is het noodzakelijk dat zowel de PLO Israëls recht op een staatkundig bestaan en veiligheid erkent als Israël het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking en een staatkundig bestaan.”

Het was de bedoeling dat het stuk voorlopig niet gepubliceerd zou worden. Mij viel de taak toe het te introduceren bij de Israël-comités (Hervormd en Gereformeerd); beide comités gingen accoord. Toen verdween de verklaring voorlopig in de ijskast.

Corry en ik gingen met vakantie naar Genève, ik ontmoette daar dr. Visser 't Hooft en liet hem de verklaring lezen. Zijn reactie was: “Waarom zetten jullie je licht onder een korenmaat? Jullie moeten deze tien punten publiceren.” Dat advies heb ik na terugkomst aan de SIZ doorgegeven en toen ging de verklaring naar de plenaire Raadsvergadering, die hem na enig gewrik en geschaaf aannam (oktober 1979). De volledige tekst is te vinden in *Geen plek om het hoofd neer te leggen*.

39. DE BESTE PERIODE: TWEE VERPLEEGHUIZEN (1980-1986)

Toen we vanuit Genève naar Nederland teruggingen was ik 55. In Oostvoorne en Tinte had men overwogen: we zullen nu eens een predikant voor tien jaar hebben, want ds. Snoek zal wel in onze gemeenten blijven tot aan zijn emeritaat. Ook Corry en ik hebben dat gedacht.

In de jaren zeventig evenwel sukkelde de middagdienst achteruit, vooral in Oostvoorne. Het was een landelijk verschijnsel maar dat was een schrale troost. Het zag ernaar uit dat de middagdienst in Oostvoorne zou worden afgeschaft, maar die in Tinte nog niet. Het systeem om één preek per week te maken, die in beide gemeenten gebruikt kon worden, kwam daardoor onder spanning te staan.

Belangrijker was: ook al hadden de gemeenten er geen bezwaar tegen dat ik tien jaar bleef, ik had het gevoel dat de rek er bij mij een beetje uit raakte en dat ik het risico begon te lopen, straks al hijgend de eindstreep te zullen halen. Dat kan een predikant overkomen - zo had ik soms bij een collega geconstateerd - en het leek me heel afschuwelijk. Zo iets zou, zowel voor de twee gemeenten waar ik stond als voor mezelf, niet bepaald gunstig zijn.

Naar Rotterdam

Nu legde ik - niet het minst door de hierboven beschreven korte opleiding in het VU-ziekenhuis - mijn ziekenbezoeken af met een motivatie waar de rek niet uit scheen te kunnen. Het lag dus voor de hand om in die richting naar mogelijkheden tot verandering te zoeken.

In die tijd bleek een oude vriend en collega, Cas Mak te Rijsoord, ongeneeslijk ziek te zijn. We hebben in de laatste periode van zijn leven veel contact met elkaar gehad en ik heb later de dienst bij zijn begrafenis geleid. Cas heeft intensief met me meegedacht. Hij was lid van het deputaatschap (kerkelijke commissie) voor de geestelijke verzorging in gemeentelijke verpleeghuizen te Rotterdam.

Men zocht een pastor voor twee verpleeghuizen: *Schiehoven* te Schiebroek, waar zieke bejaarden verpleegd werden, en *De Veenweg* te Hillegersberg, een tehuis voor demente bejaarden. Nadat bekend geworden was dat ik voor de functie voelde, kwam de uitnodiging tot een gesprek. Daarop volgde al gauw een tweede gesprek met de vraag: "Wilt u een benoeming aanvaarden?"

Corry en ik hebben toen de twee verpleeghuizen bezocht. Schiehoven trok me sterk aan: bij zieken voelde ik me op m'n gemak.

246

Toen we het verpleeghuis De Veenweg bezocht hadden zei Corry: "Doe je het?" Mijn antwoord was: "Ik weet niet of ik dit kan en daarom weet ik niet of ik het durf".

Toch heb ik het maar gewaagd en de benoeming aangenomen. Op den duur bleek juist het omgaan met de verpleegden aan De Veenweg veel voldoening te schenken. Ze zijn, in alle misère, écht en ze helpen je - door de omgang met hen - ook echt te zijn.

Mevrouw prof. J.C. Schreuder ging voor in de bevestigingsdienst: zij was degeen die me indertijd - door die korte cursus aan de VU - geholpen had op dit spoor van het ziekenpastoraat te komen. Een collega zei: "Leuk dat je haar gevraagd hebt, ofschoon ze Hervormd is". Over dat punt had ik geen moment gedacht.

De klinisch-pastorale training (KPT)

Bij onze terugkomst naar Nederland had ik al overwogen om een KPT te volgen maar het grootste beletsel was toen: een volledige training duurt drie maanden. Je kunt moeilijk drie maanden verlof vragen als je pas met je werk begonnen bent. Bovendien gold indertijd een zekere leeftijdsgrens, vanuit de opvatting dat mensen boven een bepaalde leeftijd zozeer zijn vastgeroest in hun gedragspatroon, dat daar weinig of niets meer aan te veranderen valt!

Voor predikanten in zieken- en verpleeghuizen was het volgen van een KPT evenwel een vereiste. Met genoegen voldeed ik nu aan deze eis. Er was nog plaats bij de KPT in de psychiatrische inrichting "Zon en Schild" te Amersfoort. Dat was een training van zes weken, met daarna drie maal een periode van twee weken: voor mij ideaal, want ik kon nieuwverworven inzichten in praktijk brengen en de problemen die ik in de verpleeghuizen tegenkwam, aan de orde stellen tijdens de cursus.

Supervisor was Wybe Zijlstra, die indertijd de KPT in Nederland introduceerde. Hij werd bijgestaan door Geertrui Westerouen van Meeteren, Remonstrants predikante. Beiden zijn jonger dan ik; het heeft onze relatie niet in het minst onder spanning gezet.

Onze groep was groter dan normaal en bestond uit tien pastores (meestal zijn het er zeven), waaronder één vrouw. Tijdens zo'n cursus ga je intensief met elkaar om en leert elkaar goed kennen. Het is de bedoeling, dat ieder zich op den duur veilig voelt in de groep, zodat je alles - ook de scherpste kritiek - tegen elkaar kunt zeggen en bereid bent om aan te horen.

Soms zei iemand tijdens een groeps gesprek tegen een ander: "Nu gebeurt het". Het ging dan om een typische hebbelijkheid, die de betrokkene zich nauwelijks bewust was of die hij ontkende. De groep evenwel signaleerde die eigenschap op een manier die onontkoombaar was.

247

Daarmee was je er dan nog niet van verlost, helaas. Er zijn dingen die je nooit kwijt raakt. Maar wel leerde je om af en toe tegen jezelf te zeggen: "Nu gebeurt het bij mij: dat kwalijke gedragspatroon".

We bezochten patiënten in "Zon en Schild", maakten van het gevoerde gesprek een verslag (daarbij was uiteraard de anonimiteit van de gesprekspartner gewaarborgd) en dat gespreksverslag werd hetzij in de groep besproken, hetzij aan je persoonlijke supervisor voorgelegd.

Ik bezocht een patiënt, ongeveer van mijn leeftijd. Hij zei tegen me: "Dominee, mijn toestand is uitzichtloos; ik zit hier nu al 40 jaar en ik zal hier doodgaan". Het greep me aan, ik wist niet wat te zeggen en zei maar: "Er is er Eén die de zin van dit alles weet, ook al zien wij die niet".

Mijn supervisor en ik beseften, dat er op dit punt in het gesprek iets was gaan wringen. Ze (mijn persoonlijke supervisor was een zij) vroeg me: "Hoe vóelde je je op dat moment?" Ik had me ellendig en machteloos gevoeld want de man had gelijk: zijn toestand wás uitzichtloos.

Zij en ik kwamen tot de conclusie, dat ik op dat moment gevluht was in een stichtelijke uitspraak. Ze zei: "Het was beter geweest als je hardop tegen je gesprekspartner gezegd had, hoe je je voelde. Misschien hadden jullie dan sámen de weg naar de troost gevonden".

Een mens blijft leren, z'n leven lang; dat is een overweging die hoopvol stemt. Al dient erkend te worden dat je ook je leven lang af en toe blijft terugvallen in gedragspatronen die je meende overwonnen te hebben.

Verpleeghuis Schiehoven

Verpleeghuis Schiehoven telt vijf verdiepingen. Op iedere verdieping worden 50 patiënten verpleegd. Globaal gesproken gaat een derde na betrekkelijk korte tijd naar

huis of naar een andere verpleeginrichting, een derde blijft voor lange tijd (soms jaren) tot aan het levenseinde, en een derde overlijdt na enkele weken of maanden.

Het eerste bezoek van de pastor kan al van grote betekenis zijn, want de zojuist binnen gekomen patiënt is waarschijnlijk verdrietig en uit het lood geslagen. Daarvoor bestaan drie mogelijke redenen. Ten eerste: de ziekte of reden van opname. Ten tweede: de overgang uit de eigen vertrouwde naar een totaal vreemde omgeving. Ten derde: de ontmoeting en confrontatie met de medepatiënten, die lijden aan een heel scala van diverse ziektes. Dat laatste kan benauwend zijn vanwege de - soms onbewuste - angst: "Die kwaal zou ook ik kunnen krijgen", of. "Zo zou ook ik kunnen worden".

248

Een kerkdienst mocht in Schiehoven beslist niet langer dan 45 minuten duren. De patiënten werden door een team van vrijwilligers van de vijf afdelingen gehaald en na de dienst zo snel mogelijk terug gebracht: het is een wedloop met de tijd en met de incontinentie. Voor menig teamlid was Schiehoven in het begin een oord van verschrikking, terwijl men dan later ontdekte, van hoe veel eigen (bewuste of onbewuste) angsten een mens in het omgaan met zieken verlost kan worden.

De ene zondag was er een Protestantse kerkdienst en de volgende week een Katholieke, maar bijna alle Katholieke patiënten gingen ook naar onze dienst en omgekeerd. Op feestdagen hadden we een gemeenschappelijke dienst.

Tijdens de door-de-weekse bezoeken had ik geen bijbel bij me: lange verhalen kun je beter niet voorlezen, en de kernteksten, die misschien nuttig en nodig zijn, kende ik wel uit het hoofd.

Niet ieder gesprek leidde tot geloofszaken. Het eerste wat ik deed was: informeren naar de gezondheid, waarbij de patiënt zijn of haar verhaal volledig kwijt moest kunnen. De bezochte gaf dan wel aan, waarheen en tot hoe ver het gesprek zou leiden, en dat was bepalend. Juist in een verpleeghuis steekt extra nauw wat altijd en overal zou moeten gelden: de pastor mag geen misbruik van macht maken en de ander proberen te forceren. Zijn gesprekspartner in het verpleeghuis kan immers niet weglopen of hem de deur uitzetten.

Er zijn kleine dingen die van groot belang zijn. Van een collega leerde ik, om bij het weggaan naar de bezochte toegewend te blijven en bij de deur nog eens te groeten.

Eens zei een patiënte toen we afscheid namen: "Ik dank u voor twee dingen; allereerst, dat U echt naar me geluisterd hebt..." - (om die uitspraak ben je blij omdat je je eigen beperktheid kent) - "... en ten tweede omdat U nooit over het geloof gezeurd hebt".

Ik vroeg: "Vond U dat gek?" "Wel een beetje, want een dominee..." Ik heb gezegd: "Toen ik naar U luisterde, was naar mijn besef God daar al bij, ook zonder dat ik zijn Naam liet klinken." Ze antwoordde: "U kon wel eens gelijk hebben."

De Veenweg

Het verpleeghuis "De Veenweg" had 147 plaatsen. Er waren vier slaapafdelingen met bijbehorende dagverblijven. De bewoners in een verpleeghuis voor demente

bejaarden blijven er meestal tot aan hun levenseinde. Niet zelden gaat het om een aantal jaren, tijdens welke de toestand gaandeweg verslechtert. Dat betekent na verloop van tijd: overplaatsing naar een "lagere" afdeling, voor hen die meer hulp nodig hebben. Het is een triest proces, ook voor familie en vrienden, als die er nog zijn.

249

De verpleegden hadden een zeer verschillende achtergrond. Onder hen was een jurist, een apotheker, een boekhandelaar en de vrouw van een oud-hoofdredacteur van een dagblad. Maar ook waren er "schipbreukelingen": mensen die door overmatig alcoholgebruik waren gaan dementeren, of die hun leven lang sociaal waren geweest. Hoe ouder men wordt, hoe democratischer het toegaat: hetzelfde lot kan zowel de rijke als de arme treffen.

Op De Veenweg werden toen ik kwam nog geen kerkdiensten gehouden. Op Kerstmis ben ik daarmee begonnen en van toen af aan hield ik eens per maand een dienst. Er moest kort en krachtig gepreekt worden, en er dienden heel bekende psalmen of gezangen gekozen worden.

Die diensten waren altijd spannend. Al gauw ontdekte ik: je draagt -veel meer dan in een gewone kerkdienst - gevoelens over in plaats van begrippen. Als de predikant er zelf tijdens de dienst niet of te weinig bij betrokken is, zal een gewone gemeente dat niet altijd door hebben. Maar in een dienst voor demente bejaarden loopt het dan onmiddellijk uit de hand: men luistert niet meer en wordt rumoerig. Ze voelen dat je er niet bij bent.

Het is merkwaardig dat bij dementerenden, waarvan de verstandelijke vinnogens toch min of meer ernstig verzwakt zijn, het gevoel vaak zeer goed blijft functioneren, misschien zelfs zuiverder dan vroeger, toen verstandelijke overwegingen konden werken als stoorzenders. Dat betekent bij voorbeeld, dat een logisch samenhangend verhaal niet overkomt, maar wel de klank van de stem en de gelaatsuitdrukking van de verteller. "Non-verbale communicatie" wordt uiterst belangrijk.

Je leerde "de dag van de kleine dingen niet te verachten": zelfs het alleen maar noemen van iemands naam (als al het andere niet meer tot het bewustzijn doordringt) en het antwoord daarop in de vorm van een glimlach, als teken van herkenning en van herkend worden, kon - zo ervoer ik het - waardevoller zijn dan veel pastorale gesprekken ooit in de gemeente gevoerd.

In Schiehoven besteedde de predikant geen bijzondere aandacht aan de familie van de patiënt, maar in De Veenweg wel. Als hetzij je partner, hetzij je vader of je moeder begint te dementeren, dan ga je door een rouwproces heen, terwijl de persoon in kwestie lichamelijk misschien nog redelijk gezond is. De ander glijdt als het ware weg in de mist.

Dat roept bij de nabestaanden gevoelens van onmacht op, met als mogelijk gevolg dat men het bezoeken niet volhoudt. Of: de vrouw blijft haar man trouw bezoeken

maar hun kinderen laten het afweten, en dan heeft zij ook daarover verdriet: ze staat er nu helemaal alleen voor.

250

Adoptie-groepen

De vrouw van een patiënt in Schiehoven zei tegen me: “De patiënt naast mijn man krijgt van niemand bezoek. De laatste maanden heb ik aandacht aan hem geschonken; nu mag mijn man naar huis. Kunt U die taak van me overnemen?” Dat kon ik moeilijk beloven: één pastor heeft de verantwoordelijkheid voor 250 patiënten. Je kunt als pastor de familie niet vervangen.

We hebben toen, eerst in Schiehoven en kort daarop ook in De Veenweg, een zgn. adoptie-groep opgericht. De leden ervan, vrijwilligers, namen op zich een patiënt die geen of weinig bezoek kreeg te “adoptereren” als oom of tante en te doen wat een goede neef of nicht zou doen. Dat betekende vooral: geregeld bezoeken.

We begonnen met vier voorbereidingsavonden, waaraan diverse stafleden meewerkten door een inleiding te geven over bijv. “Wat is depressie en hoe ga ik ermee om?” Idem over dementie. We bleven eens per drie maanden bij elkaar komen om ervaringen uit te wisselen en ons te bezinnen op een onderwerp i.v.m. het omgaan met zieken. Zo groeiden we met en door elkaar en bleven onze motivatie en inzet op peil.

Het aardige was: de vrijwilligers waren van zeer uiteenlopende kerkelijke achtergrond, of onkerkelijk. We hadden namelijk - behalve in de kerkelijke pers - ook in de buurtbladen een oproep tot medewerking gedaan. Toen ik eens iemand die zich opgegeven had ter kennismaking bezocht, zei ze: “Mijn man is de hond gaan uitlaten want hij zei: 'Een dominee bij ons over de vloer, dat vind ik doodgriezelig.'” Toen later bleek dat ook de humanistische raadsman en de RK pastor meededen aan de vergaderingen van het adoptieteam, stelde dat haar gerust.

Samen ontdekte je dat een mens soms tot meer, soms ook tot minder in staat is dan hij dacht; en dat dat laatste niet erg is als een ander dan maar overneemt wat jij niet kon.

We hadden in Schiehoven een nog betrekkelijk jonge patiënte die afatisch was - tengevolge van een beschadiging van de hersenen niet meer kon spreken - al had ze sprekende ogen. We wisten niet, of ze een kerkelijke achtergrond had of niet - op haar persoonskaart stond: “Geen godsdienst”. Ze werd door geen enkel familielid bezocht, maar ze was “geadopteerd”.

Op een dag (het was een vrijdagmorgen) zei een staflid tegen me: “Johan, ga vooral naar mevrouw Van A. toe. Ze zou vandaag wel eens kunnen overlijden”. Ik ging naar haar toe. Wilde ze, dat ik met haar uit de bijbel las? Ja, ze knikte; dat wilde ze. Wilde ze, dat ik met haar bad? Ja, dat wilde ze ook. Ik bad met haar. Aan haar ogen zag ik, dat ze wachtte op nog iets anders. Maar wat? Ik kwam er niet achter.

251

Ten einde raad belde ik de medewerkster op die haar geadopteerd had. Die kwam direct. Dit “adoptie-nichtje” slaagde erin te weten te komen waar mevrouw Van A. naar verlangde: ze was blijkbaar Katholiek opgevoed, maar dat stond dus niet op haar

persoonskaart. Ze verlangde ernaar dat een pastoor haar zou bedienen (het sacrament der zieken geven).

We hadden dat jaar geen Katholieke pastor in het verpleeghuis, maar dichtbij woonde een pastoor. Hij was stokoud en eerlijk gezegd geen plooibaar maar wel een hulpvaardig mens. Hij kwam die middag en bediende mevrouw Van A. Haar ogen waren weer welsprekend: ze straalden. Diezelfde dag nog is ze overleden.

In De Veenweg overleed een man die geen familie meer had; hij was oud-zeeman en alcoholicus. Zijn adoptie-nichtje belde me op en vroeg: “Ga je naar de begrafenis?” Mijn antwoord was: “Dat doe ik alleen, als ik door de familie uitdrukkelijk daartoe uitgenodigd word”.

Waarop het team-lid zei: “Je houdt ons altijd voor dat wij de rol van familieleden moeten vervullen. Welnu, ik nodig je uit!” Het spreekt vanzelf dat ik ging. Dat adoptie-teamlid en ik waren, behalve de begrafenisdienaars, de enige aanwezigen.

Euthanasie

De eerste keer dat ik met euthanasie in aanraking kwam, was nog vóór het pastoraat in de verpleeghuizen.

Iemand in een naburige gemeente (Brielle) was ziek en door omstandigheden was ik de pastor die hem bezocht. Tijdens de oorlog had hij meegedaan aan het verzet tegen de Duitsers: “Ik heb toen altijd tegen mezelf gezegd: jij komt er levend doorheen; maar nu is het afgelopen met me”. Hij had botkanker met uitzaaiingen en leed vreselijke pijn. Een oprecht-gelovig mens was hij.

Al dagen lang piekerde hij over iets, waar zijn vrouw sterk op tegen was: euthanasie. De vraag (méér dan een vraag) werd tot mij gericht: “Nu eis ik van U, dat U naar mijn huisarts gaat en met hem overlegt. En ik wil dat U dan samen hierheen komt en met mijn vrouw praat”.

Ik ging naar de dokter. Die zei: “Inderdaad is deze pijn heel erg en ik ben bereid mee te werken, op voorwaarde dat mevrouw het er helemaal mee eens is”. Samen gingen we naar het echtpaar toe. We hadden afgesproken dat de dokter met de patiënt zou praten en ik met haar.

We kwamen bij hen. Zij zei tegen me: “Ik ben nog zo jong...” (om weduwe te worden; ze was begin 70). Mijn antwoord was: “Wilt U echt, dat Uw man nog langer zo vreselijk lijdt?” Opeens zei ze: “Nee, dat mag niet en dat wil ik ook niet; ik vind goed dat er gebeurt wat mijn man gevraagd heeft”.

Daarop heb ik met het echtpaar en de huisarts gelezen (Psalm 31: “Mijn tijden zijn in Uw hand...”) en gebeden. En ik heb over hem, die mijn vriend was geworden, de zegen van Aäron uitgesproken: “De Heer zegene u.” Een dag was nodig om afscheid te nemen van de kinderen, want het was een groot gezin. Toen is het einde gekomen.

Het was mijn taak om voor te gaan in de begrafenisdienst: de overledene zelf had van te voren de te zingen liederen opgegeven. Menigeen wist wat er gebeurd was. De dokter en ik hadden in moeilijkheden kunnen komen want euthanasie was toen nog

zonder meer bij de wet verboden, maar alle kinderen hebben gezegd: “Het is goed dat het zó gebeurd is”.

In het verpleeghuis kwam de problematiek een enkele keer opnieuw op me af: soms drong een patiënt erop aan en vroeg me zijn verzoek bij de behandelend arts te ondersteunen. Het blijft een schokkende ervaring.

Wie gemakkelijk meent te weten dat “het niet mag”, dient zich het joodse spreekwoord te herinneren: “Veroordeel een ander niet, voordat jij in zijn situatie bent geweest.”

Een mens wordt er naar van als de discussie op theoretisch niveau gevoerd wordt, zoals eens gebeurde nadat ik ergens een lezing gehouden had over het omgaan met zieke bejaarden. Om de kans op dit soort discussie te verkleinen, vertelde ik in het vervolg bij een lezing over dit onderwerp twee verhalen: één afkomstig van Ria, onze oudste, één over Mirjam, onze jongste dochter.

Ria is verpleegkundige. Ze had nachtdienst en er was een patiënt met keelkanker. Die zei tegen haar: “Zuster, ik wou dat ik een hond was, dan gaven ze me een spuitje; nou laten ze me stikken”. De man is die nacht inderdaad gestikt.

Ria zei: “Ik had moeite met euthanasie en ik dacht dat het niet mocht. Maar nu heb ik er moeite mee dat het niet mag in bepaalde gevallen. Ik heb gehuild, omdat ik die man niet helpen kon”.

Mirjam zal een jaar of twaalf zijn geweest. Ze had een hamster en ze was dol op hem. Het beestje werd erg ziek; dat kon je zien aan z'n bekje.

Toen ik 's avonds thuiskwam zei Mirjam: “Pappa, ik heb de hamster doodgeslagen”. Ik zei: “Och, kind, had even gewacht tot ik er was. Dan had ik het voor je gedaan”. Ze zei: “Nee, dat mocht U niet doen; maar ik wel want ik hield van dat beestje.”

253

Dat was zuiver aangevoeld. Je mag een dergelijk ingrijpend ding soms doen, maar je mag het nooit doen zonder gevoel, zonder relatie, zonder dat je er emotioneel diep bij betrokken bent.

Je moet - wat betreft euthanasie - met twee woorden spreken. Eerst dien je naar mijn overtuiging te zeggen: soms mag het. Aan de andere kant moet er steeds gepleit worden voor een uiterste zorgvuldigheid.

Dit hoofdstuk is iets langer geworden dan de andere en het had me geen moeite gekost om nog veel meer te vertellen over het werk in de verpleeghuizen.

Toen er aan dit werk voor mij een eind kwam, was het juist het jaar waarin we moesten rapporteren aan de classis (groep van kerken) van Rotterdam. Mijn verslag besloot ik als volgt:

“In de loop der jaren ben ik als predikant betrokken geweest bij zeer uiteen lopende vormen van kerkewerk. Deze laatste periode was voor mij persoonlijk in menig opzicht de beste.”

40. JODEN EN PALESTIJNEN

Het dagelijks werk in de twee verpleeghuizen was intensief: het nam je, ook emotioneel, volledig in beslag. In tegenstelling tot gemeente-pastoraat evenwel was het nauwkeurig omgrensd, niet alleen in plaats maar ook in tijd: vijf dagen per week en dat waren - bijna zonder uitzondering - dagen zonder de avond. Al gauw was het me duidelijk: als je in het ziekenpastoraat veel méér uren werkt dan officieel je taak is, functioneer je niet goed.

De vrij komende tijd schiep ruimte voor andere bezigheden: meer aandacht voor het werk in de SIZ (Sectie internationale zaken) van de Raad van kerken dan tot nu toe het geval was geweest, en het schrijven van artikelen. Als we de overstap van Oostvoorne/Tinte naar de verpleeghuizen niet gemaakt hadden, dan was er van alles wat hierna verteld wordt weinig of niets gekomen.

Het was merkwaardig dat - terwijl ik meer dan eens in de letterlijke zin ‘s nachts wakker heb gelegen van de situatie in het Midden-Oosten - het dagelijks omgaan met ziekte en dood me nooit de slaap ontroofd heeft. Veeleer probeerde ik, als het Midden Oosten weer eens de oorzaak van slapeloosheid was, mijn gedachten op het dagelijkse werk en de patiënten te concentreren. Wanneer dat eenmaal gelukt was, dan sliep ik al gauw in als een tevreden zuigeling.

De geneesheer-directeur van Schiehoven was joods. We konden goed met elkaar opschieten. Eens, van achter zijn bureau, zei hij spottend tegen me: “Je bent een dominee, Johan; ga me nou es bekeren”. Ik dacht: “Jij forse man daar achter je bureau en ik mager mannetje ervoor”. Dus keek ik hem misprijzend aan en zei: “Sal, je bent te dik”. Hij kon dat goed hebben.

In die tijd begon ik artikelen over Israël en de Palestijnen te schrijven. Alles liet ik eerst aan deze dokter lezen en hij gaf goede raad: “Dat kun je beter anders formuleren”. We waren het over de inhoud niet altijd eens, maar dat schaadde de goede relatie niet in het minst.

De eerste artikelen

In 1981 bezocht een delegatie uit het Midden Oosten ons land, op uitnodiging van de Raad van kerken. Nu had ik de nodige tijd beschikbaar om te helpen met de voorbereidingen. Eén van de vier leden van de delegatie was mijn oude vriend Elias Chacour, pastor in Galilea en Palestijns christen (zie hfdst. 35).

255

In het verleden had ik maar weinig gepubliceerd in de pers: ook niet tijdens de periode in Genève, ofschoon er toen alle reden voor zou zijn geweest. Om te publiceren heb je - behalve andere eigenschappen - zelfvertrouwen nodig en daaraan ontbrak het me. Bovendien, als je schrijft over een delicaat onderwerp, kun je verwachten dat er reacties komen die niet zonder meer aangenaam voor je zijn.

Zomer 1982 begonnen mijn remmingen wat weg te zakken. Niet dat het schrijven van artikelen nu een aantrekkelijke tijdpassering voor me werd, maar er kwamen momenten waarop mijns inziens iets hardop en publiekelijk gezegd diende te worden. Als niemand anders het deed, dan moest ik het misschien doen.

Het was na de invasie van Israël in Libanon en de bombardementen op Beiroet. In Zuid-Libanon hield Israël zes- tot negenduizend Palestijnen gevangen. Volgens berichten werd er in de gevangenkampen gemarteld. Ik publiceerde een artikel (Trouw, 6 augustus 1982), waarin ik teruggreep op het bezoek van Leopoldo Niilus en mij aan twee Israëliëse krijgsgevangenen te Damascus in 1973 (zie hfdst. 36). Toen waren we blij dat we hun namen konden doorgeven en het publiek in Israël berichten dat ze niet gemarteld waren.

Mijn artikel in Trouw gaat dan verder: “Nu zou ik blij zijn als al dit soort berichten (over de marteling van Palestijnen) enkel en alleen zou blijken te berusten op kwaadaardige laster. Het zou daarom m.i. goed zijn als Israël *nu* zou doen waar het *toen* zo sterk op aandrong, toen het om de eigen krijgsgevangenen ging: dat men lijsten met de namen van de krijgsgevangenen publiceert en teams van het Internationale Rode Kruis de gelegenheid geeft om de plaatsen waar ze gevangen gehouden worden te bezoeken.

Al deze krijgsgevangenen hebben immers familieleden en vrienden die over hun lot in zorg zitten, precies als indertijd de Israëli's over hun gevangen piloten? *De Palestijnen zijn toch ook mensen?*”

Op dit artikel kwam, zoals te verwachten was, een scherpe reactie van de ambassade van Israël in Den Haag, waarin heftig ontkend werd dat er gemarteld werd. Op mijn suggestie om lijsten met namen van krijgsgevangenen te publiceren ging men evenwel niet in.

In een artikel *Zeg niet: “We hebben het niet geweten”* (Trouw, 20 september 1982) citeerde ik een protest van de Israëliëse Vredesbeweging tegen het doodschieten van ongewapende demonstranten in het bezette gebied.

256

De titel van het artikel was eveneens hieraan ontleend. Ik riep op om naar deze stemmen en naar die van Amnesty International te luisteren en vroeg: “We hebben het niet geweten” (in Nederland), maar hoe komt dat eigenlijk? Het artikel gaat dan als volgt verder:

“Nu zijn er in ons land velen (ik hoor daar zelf nog steeds bij!), die op grond van de Bijbel het joodse volk beschouwen als het volk van het verbond, het volk van God. Niet dat joden beter zijn dan niet-joden (evenmin slechter overigens), maar vanuit Gods trouw mag je daaraan mijns inziens blijven vasthouden.

Maar als deze naar mijn overtuiging bijbelse visie versluiert gaat werken, zodat je de harde politiek van de regering-Begin gaat goedpraten, dan is dat een treurige zaak en op de lange baan allerminst in het werkelijk belang van het joodse volk.”

Soekarno en Arafat

In 1983 publiceerde een groep theologen (o.a. K.A. Deurloo, K.H. Kroon, G. H. ter Schegget en Anton Wessels) een bundel artikelen, *Geen plek om het hoofd neer te leggen - Israël en de Palestijnen*, waarvan ik er twee schreef. Hierin zijn de diverse verklaringen van de Wereldraad van kerken en de Raad van kerken in Nederland over Israël en de Palestijnen op een rijtje gezet en in een kader geplaatst.

Meer van mijn persoonlijke overtuiging bevatte een artikel in *Trouw* (februari 1983): *Een dominee tussen Soekarno en Arafat*. Daarin deed ik verslag van eigen ontwikkeling: de ontdekking, nog als “jongeling”, dat men in Indonesië het Nederlands regiem als onderdrukkend beschouwde en koos voor Soekarno, die als collaborateur met de Japanners voor ons niet acceptabel was, maar door de Indonesiërs als de leider van hun vrijheidsstrijd beschouwd werd. Hoe ik jaren later ging begrijpen:

“Soekarno was geen lieve jongen en Arafat is dat evenmin. Dat geldt trouwens evenzo voor Begin en Peres. Wie, de geschiedenis kennend, Arafat een terrorist noemt en niet met twee maten wil meten zal ook Begin een terrorist moeten noemen. Maar beiden zijn ze leider van hun volk en *als zodanig*, zo moeten we hopen, zullen ze eens bereid zijn elkaar te ontmoeten.”

Nog een andere parallel kon getrokken worden: Nederland was militair een tijd lang sterker dan Indonesië. Maar “Je kunt de nationale aspiraties van een volk meestal niet blijvend met militaire machtsmiddelen onder de duim houden”. Ik wist dat “de overgrote meerderheid van het Palestijnse volk achter de PLO staat en dat je een nationale beweging soms wel lang kunt onderdrukken maar zelden kunt uitroeien.”

Dat artikel is me niet door ieder in dank afgenomen. Een oude vriendin uit onze tijd in Tiberias liet weten, dat ze geen contact meer met mij wenste.

257

Nog spijt het me dat ik - mede door de drukte des levens - toen niet een poging gedaan heb haar te ontmoeten om het uit te praten, Nu is dat onmogelijk, want ze is niet meer onder ons.

Een reis naar het Midden Oosten

Een delegatie van de Raad van kerken heeft - najaar 1984 - een bezoek van 18 dagen aan het Midden Oosten gebracht. Leden van de delegatie waren de secretaris van de Raad van kerken ds. W.R. van der Zee, de toenmalige voorzitter van de Hervormde synode ds. C.B. Roos, de oudkatholieke bisschop van Haarlem Mgr. G.A. van Kleef en ik. Bezocht werden achtereenvolgens Libanon, Syrië, Jordanië, Israël (met de bezette Westoever) en tenslotte Egypte.

De uitnodiging voor dit bezoek was gekomen van de Raad van kerken in het Midden Oosten (Middle East Council of Churches, afgekort: MECC). Deze Raad is opgericht in 1974; toen al waren 70% van de 12 miljoen christenen in het Midden Oosten aangesloten bij de MECC. Sindsdien zijn ook de Rooms-Katholieke kerk en de met Rome geünieerde kerken toegetreten.

Het thema van het bezoek zou zijn: “Christelijke aanwezigheid en getuigenis” (Presence and Witness).

In het eerste land dat we bezochten, *Libanon*, heerste een grimmige sfeer. De stad Beiroet was in handen van de diverse militia's, elk met hun eigen territorium, barricades en controleposten. Een jaar geleden was er een aanslag tegen de Amerikaanse mariniers uitgevoerd die honderden slachtoffers had gekost; tijdens ons verblijf in Beiroet werd er een aanslag tegen de Amerikaanse ambassade uitgevoerd die een verlies van tientallen mensenlevens veroorzaakte.

We werden begeleid door steeds wisselende vertegenwoordigers van MECC, al naar gelang het gebied binnen of buiten Beiroet dat we zouden bezoeken, in de handen van de ene of de andere militia was.

Een uitspraak, en wel van een Sjiitische sjeik die we bezochten: “Er is meer nodig dan coëxistentie: een eerlijk delen”. De Sjiëten zijn de moslims die het armst zijn en al jarenlang door andere moslims en christenen achteruitgezet werden.

We bezochten de door het daar aangerichte bloedbad berucht geworden Palestijnse vluchtenlingenkampen Sabra en Sjatila en hadden gesprekken met bewoners. Vlak bij deze kampen zagen we betonnen flats van vijf verdiepingen. Ze waren - vermoedelijk door een precisiebom - half weggebombardeerd. De andere helft stonden er nog. Er woonden gezinnen in en je keek zo hun huiskamers binnen alsof het balkons waren.

258

In *Syrië* zijn 1 miljoen christenen: 10% van de bevolking. In het leger is 16% christen.

Een uitspraak van een Syrische christen: “Het regime van president Assad is voor ons een verademing, na de chaos die eraan vooraf ging. Het feit dat de president zelf tot een minderheid (de Alawieten) behoort, is gunstig voor de andere minderheden (m.a.w. hij heeft de steun van die minderheden nodig). Syrië is grondwettelijk niet een moslim-staat. Van de christenen wordt loyaliteit gevraagd. Overigens hebben ze alle vrijheid”.

We werden ontvangen door de minister van Religieuze Zaken en vroegen hem: “Kunnen de kerken ook kritische opmerkingen maken tegenover het regime?” Het antwoord was ontwijkend.

In *Jordanië* behoorde tot hen die we ontmoetten de Anglicaanse hulpbisschop te Amman, Elias Khoury. Hij is Palestijn, werd in 1969 van de Westoever verbannen en was enige tijd lid van het uitvoerend comité van de PLO. Zijn visie op de toekomst:

“Er moet een onafhankelijke Palestijnse staat komen op de Westoever en de Gaza-strook; daarna een confederatie van die staat bij voorkeur met Israël (!). Als joden en palestijnen de handen inéén slaan, kunnen ze een geweldige bijdrage leveren voor de ontwikkeling van het Midden Oosten en zelfs van Afrika. Maar gerechtigheid gaat aan vrede vooraf. God houdt niet meer van joden dan van niet-joden. Een kerk die niet opkomt voor gerechtigheid, verraadt haar Heer.”

De directeur-generaal van het Jordaanse ministerie van voorlichting bleek een palestijnse Rooms-katholiek te zijn, Peter Salah. Hij zei: “Het geboortecijfer van de

palestijnen is 3,25 tegen 1,25 bij de joden. Dat is een natuurlijk verdedigingsmechanisme, net als bij Israël onder Farao in Egypte” (verg. Exodus 1: 12: “Maar hoe meer men hen onderdrukte des te meer vermenigvuldigden zij zich en breidden zij zich uit”).

We gingen op reis van Amman naar Israël, via de Allenby-brug over de Jordaan. Men had ons sombere verhalen verteld over de zware controle aan de Israëlische kant en ik herinnerde me dat ook van een vorige passage. Maar die was intussen zeven jaar geleden. Nu ging alles vlot. Er was een aparte controlepost voor Arabieren en die moesten zich daar volledig uitkleden. Bij de doorgangspost voor niet-Arabieren behoefde men zich niet uit te kleden, al werd de bagage terdege onderzocht.

In mijn bagage bevond zich een op Schiphol belastingvrij gekochte fles Beerenburg en die trok de aandacht van mijn controleur. Nu had ik twee glaasjes bij me, ik kon hem dus een glaasje aanbieden en zelf het andere glas nuttigen. Deze geste nam alle wantrouwen weg.

259

We zijn het langst in *Israël en het bezette gebied* (de Westoever en de Gaza-strook) geweest en we hebben daar veel gezien en gehoord. We ontvingen uitvoerige informatie over alle door Israël getroffen maatregelen en commentaar daarop, van beide kanten. Ik heb er niet veel zin in om over dat alles hier uitvoerig verslag te doen.

Ten eerste zijn sinds ons bezoek al weer bijna acht jaar verstreken - al is de situatie sinds onze reis helaas niet in positieve zin veranderd. Ten tweede kan ieder die dat echt wil, zich zonder veel moeite op de hoogte stellen van een aantal feiten. Ik wijs hier slechts op de Nieuwsbrief van SIVMO (Steuncomité Israëlische Vredesgroepen en Mensenrechtenorganisaties) te Amsterdam (voor nadere gegevens: zie de literatuurlijst achterin). Daarom slechts een paar voorvallen, om de *couleur locale* en de sfeer van toen te tekenen.

Het kantoor van de Palestijnse Pers Service (PPS) in de oude stad werd met sluiting bedreigd vanwege de onbewezen beschuldiging dat ze geld van de PLO zouden ontvangen hebben. Het kantoor stond onder leiding van de Palestijnse journaliste Raymonda Tawil. Uit Genève ontvingen we een telegram met het verzoek, te zien of we iets konden doen.

Toen ik het kantoor van PPS binnenkwam, trof ik daar een groep van - voornamelijk joodse - journalisten, die met mevrouw Tawil en haar compagnon zojuist hadden gedemonstreerd tegen de aangekondigde sluiting. Ik herkende de bekende journalist en het gewezen parlamentslid Uri Avneri. Ze aten kippeboutjes, dronken bier en waren in een opgewekte stemming, vooral toen de radio aanging en het nieuws de demonstratie vermeldde.

De joodse journaliste, naast wie ik kwam te zitten, bleek verbonden te zijn aan een bekend Israëlisch dagblad, bepaald niet links. Ze zei: “Raymonda Tawil is vóór coëxistentie van joden en palestijnen, maar dat is niet de reden waarom ik heb meegedaan aan de demonstratie. Zo lang Raymonda binnen de perken van de wet

blijft, moet ze door mijn regering niet lastiggevalen worden. Dat is immers een aantasting van de journalistieke vrijheid.”

Onlangs was mevrouw Tawil in het nieuws omdat ze het huwelijk van haar dochter met Yasser Arafat bekend maakte.

Tijdens een bezoek aan het bureau van de militaire commandant van Ramalla (bij Jeruzalem) werden we te woord gestaan door zijn woordvoester, “miss Sjazar”. Ze was in uniform; een jaar of 25 schatte ik haar. Ze zei: “Er is in het gebied dat we beheren (het bezette gebied dus) geen verzet meer en praktisch niemand staat meer achter de PLO, want de mensen hebben een hekel aan terreur.” Ik weerstond de verleiding om met haar in discussie te gaan. Even was het stil. Toen zei ze: “Als ik dat niet zou geloven, dan zou ik mijn werk niet meer kunnen doen”.

260

Haar bureau hing vol met zaken die in beslag genomen waren op een tentoonstelling van Palestijnse culturele produkten. Er was een poster bij van een jongetje die het V-teken maakt en een verfkwas in de hand heeft: kennelijk heeft hij de muur achter zich beschilderd met een Palestijnse leuze.

Een uur later vond ik dezelfde poster te koop aangeboden in een boekwinkel in het Arabische gedeelte van Jeruzalem. Publikaties die als anti-Israël worden beschouwd, worden geconfisceerd in het bezette gebied, maar in Israël wordt er wettelijk meer toegestaan. Geheel Jeruzalem behoort nu tot Israël, dus zodoende!

Egypte was het laatste land dat op ons reisprogramma stond. We vlogen van Tel-Aviv naar Caïro - wie had enkele jaren geleden vermoed dat dit mogelijk zou worden?

Egypte is merkbaar minder ontwikkeld dan bijv. Syrië of Jordanië. De stad Caïro heeft acht miljoen inwoners, 14 miljoen met de voorsteden erbij, vertelde men ons. Toen bedroeg de totale bevolking 47 miljoen terwijl er elke tien maanden een miljoen bij kwam.

We hebben een bezoek gebracht aan paus (inderdaad, zo wordt hij genoemd) Sjenoeda III, het hoofd van de Koptisch-Orthodoxe kerk. Onlangs is hij in ons land geweest. In Egypte had hij toen beperkte bewegingsvrijheid. Hij had huisarrest in een klooster op een afstand van ongeveer 120 km van de hoofdstad.

We reisden erheen: een tocht van 2 ½ uur, op het laatst over een bijna onbegaanbare weg door de woestijn. Toen moesten we lange tijd wachten bij de controlepost, want het bericht dat we zouden komen en de vergunning om ons door te laten waren niet gearriveerd. Vervolgens nog een rondleiding door het klooster, met zijn 90 monniken, kapellen en irrigatiewerken. Eindelijk kon paus Sjenoeda ons ontvangen.

We vroegen hem: “Is het juist dat u in dit klooster bewaakt wordt terwille van uw eigen veiligheid?” Er werd namelijk beweerd, dat de paus bedreigd werd door fundamentalistische moslims en daarom huisarrest had gekregen. Met twinkelende ogen antwoordde paus Sjenoeda: “Bewakers zijn vóór je, als ze achter je aan lopen, om je te beschermen. Maar deze bewakers zijn tégen me, want ze lopen voor me uit en verhinderen me om te gaan waar ik wil”.

Hij vervolgde: “Wij hebben alleen hemelse legerscharen tot onze beschikking, gelukkig geen aardse, zoals de christenen in Libanon. Maar wel is de Heer soms een beetje langzaam in het verschaffen van recht.” Bij een volgend gesprek, dat we hadden in Caïro, vernamen we dat de regering overwoog de paus in vrijheid te stellen en dat is kort daarop ook gebeurd.

261

Toch vond Sjenoeda dat de situatie van zijn kerk verbeterd was: “De Kopten behoren tot het Egyptische volk; dat wordt nu algemeen erkend. Er zijn 7 á 8 miljoen Kopten. Dat getal is een schatting. De officiële raming is lager, maar (met een brede glimlach) niet alleen de moslims vermenigvuldigen zich.”

Een ander bezoek in Egypte dat er uit sprong was dat aan dr. Boutros Ghaly, toen staatsminister voor buitenlandse zaken en één van de twee christenen in de regering; hijzelf is Kopt, zijn vrouw is joods. Hij was indertijd betrokken bij de onderhandelingen die geleid hebben tot vrede met Israël. Onlangs is hij secretaris-generaal van de Verenigde Naties geworden. Uit het boeiende gesprek dat we met hem hadden, citeer ik het volgende.

Dr. Ghaly zei: “De eerste stap naar vrede in het Midden Oosten was vrede tussen Israël en Egypte, na teruggave van ál onze door Israël bezette gebieden. Dit moest een precedent worden. Men ging ervan uit dat Israël ook de Westoever zou ontruimen. Maar de onteigening van Palestijnse grond daar gaat steeds door.

Als de Westoever tenslotte wordt geannexeerd, betekent dat de doodsteek voor Sadats benadering: vrede in ruil voor land. We zijn er niet in geslaagd de Arabische wereld te tonen, dat de vrede verkregen kan worden door een dialoog met Israël. Daardoor wordt de positie van de extremisten aan beide kanten versterkt.

Israël heeft een fundamentalistisch standpunt (“het land is ons beloofd door God”). Sadat werd vermoord door moslim fundamentalisten. Ze hadden ook wel economische motieven, maar de laatste druppel was voor hen de mislukking van de pogingen om het Palestijnse probleem op te lossen.”

We vroegen hem, of de Nederlanders iets konden doen. Het antwoord was: “De Nederlanders zijn gevoelig voor onrecht dat bedreven wordt in, zeg Zuid Afrika. Maar als het in het Midden Oosten gebeurt? Hier ligt een taak voor de kerken. Het Palestijnse vraagstuk blijft het centrale probleem. Om de Kopten te helpen, moet men de hele situatie in het Midden Oosten verbeteren. Een vreedzame samenleving van christenen en moslims in Egypte is mogelijk. De vraag is: hoe voorkom je dat de zaak escaleert?”

En over de mogelijke rol van Europa: “Het is nodig de publieke opinie wakker te schudden. De joodse lobby in de Verenigde Staten is zeer effectief. We kunnen niet tegen hen op. In Egypte kunnen we de eerste vijftig jaar geen Zwitsers horloge maken en evenmin slagen we erin ons standpunt t.a.v. een politieke oplossing aan de Amerikanen duidelijk te maken. Misschien kunnen de Europeanen ons hierbij helpen.”

262

We vroegen: “Zou de PLO niet alle anti-Zionistische paragrafen in hun nationale Handvest dienen te schrappen?” Dr. Ghaly's antwoord was: “Het partijprogramma van de Israëlische Likoeed partij behelst uiterst anti-Palestijnse paragrafen”.

We merkten op: “Israël heeft behoefte aan veiligheid”. Zijn antwoord: “Niemand heeft het over de gevoelens van onveiligheid bij Syrië of bij de Palestijnen, ofschoon Israël gesteund wordt door het machtige Amerika”.

We hadden tijdens de achttien dagen in het Midden Oosten ongeveer zestig punten op het programma gehad, en volvoerd. De eerste van onze “Nabeschouwingen” was:

“Kennismaking met de christelijke kerken in het Midden Oosten stond voorop. En die kennismaking was verrassend genoeg. We kenden de imposante namen: Armeens-Orthodox, Syrisch-Orthodox, Koptisch-Orthodox... We wisten dat het de oudste kerken ter wereld zijn, in een gebied dat de bakermat is van drie wereldreligies. De Armeense catholicos zei het al: 'Tedereen denkt dat we versteend zijn, een stukje geschiedenis, rijk aan liturgische schatten, arm aan sociale beweging en politieke betrokkenheid'.

Maar we maakten kennis met kerken en kerkleiders die midden in het leven van hun maatschappij staan. Niet 'survival' (overleving) was het kernwoord van wat ze lieten horen, maar 'contribution' (bijdrage).”

41. HET BEZOEK VAN KHOURY

Als vertegenwoordiger van SIZ ben ik er een paar keer bij geweest wanneer de Raad van kerken in Nederland de Israëlische ambassadeur ontving: een hartelijk onderhoud, zij het dat de Raad kritiek had op aspecten van Israëls politiek.

Nu had de Raad er al lang voor gepleit, dat de twee partijen in het conflict - Israël en de Palestijnen - zouden komen tot onderhandelen, met name over wederzijdse erkenning. Dan lag het voor de hand, dat de Raad zelf bereid diende te zijn om met beide partijen gelijkwaardige relaties te onderhouden, m.a.w. dan moest men bereid zijn om niet alleen de Israëlische ambassadeur te ontvangen, maar ook de vertegenwoordiger van de PLO, ofschoon de Raad scherpe kritiek had geuit op terreurdaden, uitgevoerd door een lid-organisatie van de PLO.

De vertegenwoordiger van de PLO in Den Haag was de heer G. Khoury, een in Bethlehem geboren christen-Palestijn en Lutheran. Hij was een vriend geweest van Issam Sartawi, een Palestijn die (op 10 april 1983) vermoord werd tijdens een internationale conferentie van socialistische partijen waar ook Simon Peres uit Israël aanwezig was. Sartawi was een van de eersten die in de PLO pleitten voor het gesprek met Israël's. De beruchte Palestijnse terrorist Aboe Nidal claimde de verantwoordelijkheid voor deze politieke moord.

Deze had nog maar kort geleden plaatsgevonden. Ook Khoury onderhield een nauwe relatie met vertegenwoordigers van de Israëlische vredesbeweging zoals generaal Matti Peled, de journalist Uri Avneri en de van oorsprong Nederlandse Jakob

Arnon. Ook Khoury's leven werd bedreigd door Palestijnse extremisten en hij werd daarom intensief bewaakt door Nederlandse veiligheidsagenten.

Men voelde in de Sectie wel voor de idee, dat de Raad van kerken de heer Khoury eens zou ontvangen. In de Raad zelf was er het gevoel dat, als Khoury zou vragen om een onderhoud - evenals de Israëlische ambassadeur dat placht te doen - men dan moeilijk zou kunnen weigeren om hem te ontmoeten.

Nadat Khoury dit vernomen had, kwam er al spoedig een brief van hem binnen. Hij wenste de Raad deelgenoot te maken van “de hoop, het streven en de nationale menselijke rechten van mijn volk, wilde graag kennis nemen van meningen van de Raad inzake de Palestijnse kwestie en de situatie in het Midden Oosten, en spreken over mogelijkheden om gerechtigheid en vrede voor alle volken in het gebied te bevorderen”.

264

Khoury en ik hebben toen eerst een bezoek aan mevrouw Klompé - toen voorzitter van de SIZ - gebracht, om kennis te maken. Hij was zeer van haar onder de indruk. Mevrouw Klompé vond het schitterend dat haar huis door de veiligheidsagenten eerst gecontroleerd werd op de mogelijke aanwezigheid van terroristen en bommen. Ze vertelde dat ze, toen ze minister was, ten tijde van de treinkaping door Molukkers bewaakt werd “tot bij de kapper”.

Vervolgens vond er - oktober 1983 - een voorontmoeting met Khoury plaats, weer bij mevrouw Klompé aan huis, waaraan (behalve zichzelf) de voorzitter van de Raad prof. D.C. Mulder, de secretaris ds. W.R. van der Zee, dr. A.H. van den Heuvel (vice-voorzitter van de SIZ) en ik deelnamen.

Er is daarna nog een ontmoeting van Khoury met ds. van der Zee en mij geweest in een Schevenings restaurant. Weer waren de veiligheidsagenten aanwezig, maar ze zaten buiten gehoorsafstand.

In diezelfde tijd (voorjaar en zomer 1984) ben ik een paar keer bij de joodse auteur Abel Herzberg geweest, in een poging om een ontmoeting tussen hem en Khoury tot stand te brengen.

Er zijn brieven gewisseld maar het is niet tot een ontmoeting gekomen: Herzberg was stokoud, zag op tegen de repercussies uit Joodse hoek in geval de ontmoeting bekend zou worden en zag af van de ontmoeting toen in Israël de Arbeiderspartij van Simon Peres - anders dan hij gehoopt had - geen duidelijke overwinning in de verkiezingen behaalde.

Toch heb ik geen spijt gehad van mijn drie bezoeken aan Abel Herzberg: hij was een beminlijk en wijs mens; iemand die zichzelf beschouwde als ongodsdienstig, hoewel zijn woorden en geschriften naar mijn smaak stichtender waren dan veel godsdienstige lectuur.

Het heeft (door diverse oorzaken, o.a. ziekte van Khoury) tot oktober 1984 geduurd eer deze door de Raad ontvangen werd. De ontmoeting had grote symbolische

betekenis ofschoon het gesprek inhoudelijk niet veel voorstelde (zo gaat het soms ook met bidden voor het eten, in een restaurant).

Een perscommuniqué werd uitgezonden. Half Protestants Nederland viel over de Raad van kerken heen en bovendien - zoals te verwachten was - diverse commentatoren uit Joodse kring. De ingezonden brieven in Trouw uit die tijd logen er niet om.

265

Kort daarop gaf prof. Mulder zijn afscheidscollege en de belangstelling was groot. Tijdens de receptie schuifelde ik langzaam in de rij naar hem en zijn vrouw toe. Tenslotte konden we elkaar de hand schudden en ik mompelde iets van: "Dick, het spijt me dat je er zoveel ellende mee gekregen hebt". Hij bleef er goed gehumeurd onder.

De brief

Er was een vooraanstaand lid van de Joodse gemeenschap met wie ik me in vriendschap verbonden voelde. Hij had uiterst scherp gereageerd op de ontvangst van Khoury door de Raad. Ik schreef hem een brief (5 december 1984). Hieronder volgt een deel van de inhoud, omdat die mijns inziens nog steeds van belang en actueel is:

"Als Israël een 'regeling' - d.w.z. een politieke oplossing wil - dan zal het moeten onderhandelen met *de vijand*. Zo heeft Nederland indertijd onderhandeld met Soekarno en Engeland met de MauMau in Kenia. Wil je daarentegen niet onderhandelen, dan vervalt je gemakkelijk tot de neiging je tegenstander te 'demoniseren'.

Ik vrees dat velen in Israël koste wat kost de bezette Westoever willen annexeren. Dan valt er niets te onderhandelen, want een compromis leidt nu eenmaal tot de teruggave van althans enig gebied. Wie Israëls houding van niet onderhandelen met de PLO verdedigt, verdedigt daarmee - vrees ik - in feite de politiek van annexatie."

In het vervolg van de brief probeerde ik duidelijk te maken waarom mijns inziens een politiek van annexatie onrechtvaardig is:

"*Onrechtvaardig*, omdat het gevolg zal zijn dat een heel volk zijn zelf-beschikkingsrecht onthouden blijft; omdat de landonteigeningen zullen doorgaan, evenals onderdrukkende maatregelen.

Op de bezette Westoever is het Israëlische recht op de Joodse kolonisten van toepassing; zij mogen wapens dragen. Maar een Palestijn, die met stenen gooit, kan tien jaar - of, als bij gericht gooide, twintig jaar - gevangenisstraf krijgen, en zijn ouderlijk huis mag volgens de wet opgeblazen worden. (...)

De kerken hebben daarom niet alleen het recht maar ook de plicht, vanuit de tora (de vijf boeken van Mozes) en de profeten, om te luisteren naar een vertegenwoordiger van mensen wie dit wordt aangedaan.

Jij zou ook naar hem moeten luisteren. Joden en christenen zouden tegen Israël moeten zeggen: we steunen Israëls recht om te bestaan, we pleiten voor erkenning van

Israël door de PLO en de Arabische landen, maar we steunen niet het onrecht dat er bedreven wordt."

266

Maar Israëls politiek is bovendien, zo betoogde ik, *kortzichtig*.

"Veilige grenzen immers zijn uiteindelijk die grenzen die door je burens aanvaard worden.

Maar de tegenwoordige politiek, die door Begin en Sjmir gevoerd werd en door Peres nauwelijks duidelijk afgewezen, en door velen in Israël helaas gesteund wordt, zou Israël op de lange baan ten verderve kunnen voeren. Ook dat moeten de kerken m.i. zeggen."

Aan het slot van de brief stelde ik onze persoonlijke relatie aan de orde:

"Wat mijzelf betreft, ik stel persoonlijk contact niet jou op prijs. Maar nu vraag ik me af of verdere ontmoetingen tussen jou en mij zin hebben. Ik heb n.l. bij de Raad van kerken gepleit voor deze ontmoeting met Khoury, die ook helpen voorbereiden en ik ben erbij aanwezig geweest. Je kunt dat fout vinden, accoord. Je kunt proberen mij van mijn eventuele fouten te overtuigen, accoord.

Maar je kunt, wil de relatie tussen jou en mij zin hebben, niet mijn integriteit in twijfel stellen. Evenmin kun je mij het recht ontzeggen, dingen te doen die ik, naar mijn diepste overtuiging, moet doen."

Tot zover mijn brief, die mijn gesprekspartner niet van mijn standpunt overtuigd heeft. Hij bleek evenwel mijn integriteit niet in twijfel te trekken en de ontmoetingen tussen hem en mij zijn voortgezet.

IKON-kerkdienst

Het maandblad *Open Deur/Goede Tijding* gaf - april 1986 - een nummer uit, *Over Israël gesproken*. Ik had er een artikel voor geschreven en mij werd gevraagd voor te gaan in de IKON-dienst over dat thema; de dienst werd gehouden in Hillegersberg. Het aardige was dat onze zoon Hans de regisseur van IKON was en als zodanig aan gemeente en predikant de noodzakelijke aanwijzingen gaf.

Voor wie het wil nazien: mijn tekst was Romeinen 9:1-5. De preek ging voornamelijk over de verhouding tussen Joden en Christenen, maar de Palestijnen werden niet vergeten. Het slotgebed luidde als volgt:

"Vader, we zijn er blij om: Uw liefde, die onverwoestbaar, onverslijtbaar is; Uw trouw, jegens het volk Israël, ook jegens de discipelen van Jezus Christus, ondanks menselijk falen, ondanks ontrouw.

Help ons in de wirwar van moeilijke vragen. Bevrijd ons van alle angst. We zijn toch mensen, geschapen naar Uw beeld.

We bidden U voor Simon Peres, voor het Joodse volk, voor de tallozen die met zich mee dragen de schrijnende herinneringen aan de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog. Heer, erbarm U.

267

We bidden U voor Yasser Arafat; voor het Palestijnse volk, velen verbitterd, velen wanhopig. Heer, erbarm U.

We vragen Uw zegen op het werk van de Vredesbeweging in Israël. Wilt U aan allen de weg doen zien naar gerechtigheid, verzoening en vrede. En schenk de kracht en de moed om dan ook in die weg te wandelen...”

Op mijn verzoek vlogen de Wilde Ganzen (d.w.z.: de bestemming van de radio-collecte) die zondag voor de vredesbeweging in Israël.

Na de uitzending van de dienst kon men bellen met de predikant of een lid van zijn team. Mijn “team” bestond uit twee personen: de ene was Rie, mijn zus. Er werd door meniggeen opgebeld; de meeste reacties waren positief, een enkele venijnig.

42. EMERITUS

Het pastoraat in de twee verpleeghuizen bleef me ten zeerste boeien; nadat ik 65 geworden was, is het daarom nog een tijd (een jaar en vier maanden) doorgegaan, zij het voor twee-derde van een volledige dagtaak. Maar ook aan goede dingen komt een eind en in september 1986 nam ik afscheid van de patiënten en de medewerkers in de verpleeghuizen.

Iemand kwam bij die gelegenheid een interview afnemen en begon met de vraag: “Met pensioen gaan, wat betekent dat voor U?” Het antwoord was: “Als iemand tegen me zegt: 'Je krijgt straks je welverdiende rust', dan vind ik dat niet prettig. Maar als iemand zegt: 'Je bent straks vrij om te doen wat je wilt', dan vind ik dat veel leuker.”

Er was nu alle tijd om, als ik meende dat over een bepaald onderwerp iets gezegd moest worden, erover te schrijven. In dagblad Trouw publiceerde ik gedurende 1988 een achttal artikelen over de situatie in het Midden Oosten. Najaar 1989 bezocht ik een aantal vrienden in Israël en interviewde sommigen van hen. Dat zijn vijf artikelen geworden, die gepubliceerd werden in Centraal Weekblad (CW), begin 1990. Sindsdien hield het schrijven van artikelen bijna geheel op; ik ben blij als anderen de aandacht vestigen op dingen die ook mij ter harte gaan en dan kost het me geen moeite, mijn mond te houden.

Toch ben ik de laatste jaren nog bezig geweest op drie terreinen die van belang zijn voor de joods-christelijke relaties: theologie, geschiedenis en poëzie. Op deze drie terreinen zijn er - zo is mijn overtuiging - telkens twee polen, waartussen een zekere spanning bestaat. Het gaat erom, beide polen vast te houden; de spanning ertussen kan noch mag worden opgeheven.

Het is wel nodig, om nu eens op de ene pool de nadruk te leggen, dan weer op de andere, zoals je aan de ene dan wel de andere kant van een zeilboot gaat hangen met de bedoeling om tegenwicht te bieden aan de kracht van de wind.

Theologie: Twee wegen?

We kwamen de kwestie al tegen in hoofdstuk 30 (over Nes Ammin); hebben joden en christenen ieder een eigen weg naar het heil? Dienen christenen de weg van de joden te erkennen als gelijkwaardig aan de hunne?

269

In april 1986 werden twee rabbijnen - H. Rodrigues Pereira en E. van Voolen - ontvangen door de synode van de Gereformeerde kerken in Nederland. Later werden hun vragen afgedrukt in de brochure *Joodse vragen!... Christelijke antwoorden?* Rabbijn van Voolen vraagt o.m.:

“In hoeverre is de kerk bereid te erkennen dat joden en christenen, hoewel uitgaande van dezelfde bijbel (Tenach-Oude Testament), een eigen weg zijn gegaan - de joden zonder en de christenen met Jezus?”

“In hoeverre is de kerk bereid zich neer te leggen bij het feit dat Jezus, hoewel hij temidden van het joodse volk heeft geleefd en is gestorven, uitsluitend voor de kerk een rol speelt en niet voor de joden - niet als leraar, niet als rabbijn en niet als profet?” (p. 11).

Het waren niet het minst deze vragen die om commentaar vroegen. Prof. dr. J. Verkuyl stelde mij voor, samen een brochure te schrijven. Het werd een boekje: *Intern beraad in verband met de verhouding tussen Kerk en Israël* (af te korten als: IB). Er waren op sommige punten tussen hem en mij nuance-verschillen, maar de overeenstemming van gevoelen woog zwaarder.

Voor mij heeft de kwestie van de “twee wegen” te maken met de spanning tussen twee polen, die dient te blijven bestaan. De ene pool is openheid naar anderen (ook: anders-gelovigen) en de tweede is: het - desondanks - vasthouden aan de eigen identiteit. De spanning tussen de twee polen maakt ook mijzelf wat gespannen: ik wil een mens zijn die open naar zijn naaste is, maar tegelijk dat wat tot mijn wezen als mens en als christen behoort, niet prijsgeven.

Openheid naar de ander vraagt, ieders recht te erkennen om te geloven - of: niet te geloven - zoals het hem of haar goed dunk. Verreweg de meeste joden zijn ervan overtuigd dat Jezus van Nazareth misschien een goedwillend mens was, of een fantast, of een bedrieger; maar in ieder geval niet de beloofde Messias. Of: dat Jezus zelf dat ook nooit gepretendeerd heeft, enz. enz. De twee rabbijnen toonden tijdens hun bezoek aan de synode door het stellen van hun vragen duidelijk, waar zijzelf stonden. Welnu, dat was hun goed recht.

Het zal daarom moeilijk - ja, onmogelijk - zijn om van joodse kant het christelijk geloof te zien als gelijkwaardig aan het joodse. Terecht merkte de Amerikaanse rabbijn Henry Siegman op: “De christen is zo overtuigd van de gegrondheid van zijn geloof en van het christelijke heilsontwerp, dat hij gelooft dat de hele mensheid het zou moeten aanvaarden. Hebben de joden volgens hun traditie niet altijd net zo over hun geloof gedacht? Ondanks het ontbreken van een actief zendingsprogramma beweert het jodendom dat het het 'volmaakte' geloof heeft en hoopt het dat eens de hele mensheid de waarheid zal erkennen, zo al niet aannemen” (IB, 46).

Het verzoek – tot joden gericht - om het christelijk geloof als gelijkwaardig aan het hunne te erkennen, zou neerkomen op een overvragen: de openheid naar de ander zou dan in conflict komen met het vasthouden aan de eigen identiteit. Hetzelfde geldt - omgekeerd - voor christenen en hun kijk op het jodendom.

Mensen zijn gelijkwaardig aan elkaar, maar de opvatting van de een sluit soms die van de ander uit en in dat geval kunnen beide opvattingen onmogelijk gelijkwaardig zijn, want de ene mening is juist en de ander niet, of omgekeerd. Men dient elkaar dan te respecteren, ondanks en in het verschil van mening.

De plaats van het joodse volk

Gelukkig wint steeds meer de overtuiging veld, dat christenen en de kerk niet in de plaats van het joodse volk zijn gekomen. Volgens de Statenvertaling zegt de apostel Paulus, dat heidenen “in de plaats van” de afgebroken takken van de olijfbom ingeënt zijn (Romeinen 11: 17). Dat was een vertaling waarop als het ware de vingerafdruk van een dogmatische vooringenomenheid stond. In de vertaling van het Ned. bijbelgenootschap (1951) staat, terecht: “ ... en gij als wilde loot *daartussen* geënt zijn”. Het joodse volk blijft het volk van het verbond. God heeft zijn volk “volstrekt niet” verstoten, zegt Paulus (Romeinen 11: 1).

Toch vindt men mijns inziens voor de opvatting dat er twee verschillende wegen zijn - één voor joden en één voor christenen - en dat beide wegen en geloofsopvattingen gelijkwaardig zijn, geen steun in het Nieuwe Testament. Paulus dacht daar kennelijk heel anders over (zie Romeinen 3:21-24 en 9:1-3).

Het is overigens waar, dat er in de kerk eeuwenlang een “catechese der verguizing” ten aanzien van het joodse volk en het jodendom is geweest. Correctie hierop was - en is nog steeds - nodig, maar dan niet volgens de “twee-wegen-opvatting”.

S. Gerssen was jarenlang secretaris van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël. De derde stelling bij zijn proefschrift (*Modern Zionisme en Christelijke theologie*) luidt:

“Wie niet rakelings langs de verzoeking gaat van een twee-wegenleer volgens welke jodendom en christendom ieder hun eigen weg met en tot God gaan (...) is onbekwaam tot het gesprek tussen de kerk en het joodse volk”. Sam Gerssen kon op een heel bepaalde manier glimlachen. Nog zie ik die vriendelijke glimlach op zijn gezicht verschijnen toen hij zei: “Je moet dus wel zien, dat je er *lángs* komt”.

271

Getuigen?

In het al eerder genoemde boekje "Intern Beraad..." schreef ik een hoofdstuk onder de titel: *Hoe te getuigen?* Een citaat:

“Een van die stenen (des aanstoots) is het feit dat 'christenen' vaak medeplichtig zijn geweest aan het vervolgen van de joden; een andere steen is de pressie die de kerk maar al te vaak heeft uitgeoefend: soms werden de joden gedwongen om een kerkdienst bij te wonen. Toen sommigen daarop watten in hun oren stopten, kreeg de

koster opdracht om de oren op watten te controleren. Ze moesten en ze zouden immers horen! Je zou er om kunnen lachen, maar het is om te huilen” (IB, 44).

Sindsdien ben ik opnieuw intensief bezig geweest met de tweede wereldoorlog en ook met de situatie van joden, die bij christenen ondergedoken waren (*NKJ*, 166-172 en 182-184). Achteraf oordelen is gemakkelijk; desondanks dient gezegd te worden, dat niet alle christenen bij wie joden ondergedoken waren, zich voldoende bewust zijn geweest van de afhankelijke positie waarin hun gasten verkeerden.

Alle getuigenis staat onder verdenking, als er een machtsfactor in verweven zit. Paulus zei eens: “Als ik zwak ben, dan ben ik machtig”. Dat is een diepe waarheid. Maar ook het omgekeerde is waar: christenen, die macht - welke dan ook - bezaten, moesten tot hun schade en schande ontdekken, dat die macht hun woorden ontkracht.

Eens was ik - als staflid van de Wereldraad - tegenwoordig op een conferentie in Duitsland. Er was aan het eind een forum, waarvan ik deel uitmaakte. Naar mij kwam de vraag toe: “Hebben de joden Christus nodig?” Ik antwoordde: “Ja”.

Om een of andere reden zaten zowel de vraagstelling alsook mijn antwoord me niet lekker. Het klonk ietwat opdringerig, terwijl ons bescheidenheid past. Daarom heb ik aan dat eerste antwoord toegevoegd: “Je kunt de vraag ook omdraaien: 'Heeft Christus de joden nodig?' Opnieuw is mijn antwoord: ja. Hij stierf immers onder het opschrift: Jezus de Nazarener, de koning der joden; en dat is Hij. In principe zijn juist de joden burgers van zijn Rijk.”

Behoort een christen getuige te zijn t.o.v. zijn joodse naaste? In een uitzending via IKON-radio (in de serie "Van Jodenzending naar gesprek", april 1992) kwam ik op de formulering van Paulus: de opdracht om “leesbare brieven van Christus” te zijn (2 Cor. 3:2 en 3). Mijn interviewer vroeg: “En dan laat je het aan de ander over, die brief al dan niet te lezen?” Ja, uiteraard.

272

Dan zitten we ook dicht bij de eigenlijke betekenis van de uitspraak: “Ik ben de weg, de waarheid en het leven”. Het gaat immers niet om een abstracte waarheid, die verstandelijk aangenomen dient te worden, maar om een waarheid die gedaan en een weg die bewandeld moet worden.

Bovendien, in de loop van mijn eigen levensweg ben ik wel eens in de zaken van het geloof geholpen, juist door vrienden die de kunst verstonden om zwijsend te luisteren (zie hfdst. 18).

Nog steeds zit ik in de spanning tussen die twee polen: openheid en je eigen identiteit. Een andersdenkende - of een andersgelovige - en ik moeten toch vrienden kunnen zijn, zonder dat de ander het gevoel heeft dat ik hem of haar probeer te vangen, op welke manier dan ook. Gelukkig blijkt in de praktijk dat dat inderdaad kan: er zijn joden en niet-joden met wie ik in vriendschap verbonden ben, waarbij het anders - of helemaal niet - geloven gelukkig geen kink in de kabel werd.

Maar wat mag je als christen hopen t.a.v. het joodse volk?

Als ik me goed herinner was het indertijd de joodse denker Hans Joachim Schoeps die ongeveer het volgende zei: “Wij joden verwachten de komst van de Messias, terwijl de christenen geloven dat Hij al gekomen is; zij verwachten daarom zijn wederkomst. Welnu, het is mogelijk dat, wanneer Hij komt, wij joden tot onze verbazing zullen ontdekken, dat zijn gelaat dat van de Nazarener is”.

Joden en christenen: de geschiedenis

Wat was de houding van de kerken tijdens de tweede wereldoorlog, toen de joden ten dode toe vervolgd werden? Die vraag had me tijdens de jaren zestig sterk bezig gehouden en ik had toen het *Grey Book* gepubliceerd. Nu was er tijd om me opnieuw met het onderwerp bezig te houden, speciaal betreffende de kerken in Nederland.

Toen ik me er in ging verdiepen en de archieven ging nazien, groeide er als vanzelf een volgende publicatie: *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Met name de conclusie, dat het RK Episcopaat het er tijdens de tweede wereldoorlog wat betreft publieke protesten tegen de jodenvervolgving veel beter heeft afgebracht dan men over het algemeen aanneemt, trok de aandacht.

Het boek werd een aantal malen besproken voor de radio; een interview met Ischa Meijer voor de VPRO sprong er voor mijn gevoel uit in positieve zin. In HN (Hervormd Nederland) ontbrandde een pittige discussie tussen de auteur Hans Jansen en mij waaraan diverse scribenten meededen.

Toch vraag ik me af, of het boek méér dan een rimpeling in de vijver van de publieke opinie heeft teweeggebracht. Misschien is de tijd nog niet aangebroken, waarin men bij machte is om het goede te zien dat er - naast alle falen - van de kant van de kerken publiekelijk gezegd is.

273

Het gaf me voldoening, m'n zegje over het onderwerp nog eens te kunnen doen in een interview met Leontine Veerman: *'Nederlandse kerken zwegen niet over de jodenvervolgving'* (Trouw, 2.5.1991). In dat interview worden de twee kanten (twee polen!) van de zaak voortreffelijk weergegeven in de eerste en de laatste zin.

De eerste zin: “Het is mijn overtuiging dat je er met verkeerde schuldgevoelens niet komt. Ik denk dat je met dankbaarheid mag terugdenken aan wat christenen, en zelfs kerken, gedaan hebben voor de joden in de Tweede Wereldoorlog.” En de laatste: “Van de kerk mag je wat verwachten. We hebben een hoge pretentie, die we helaas maar zelden waarmaken.”

Het stemde me bovendien tot tevredenheid, dat mijn interviewster me als volgt inleidde: “Ds. Johan Snoek (70), gereformeerd emeritus-predikant, is er met de jaren niet minder strijdvaardig op geworden.” Strijdvaardig hoop ik te blijven, zolang de gezondheid dat toelaat en het niet ontaardt in vechtlust.

De Golf-oorlog

Als het om *politieke kwesties* en *de staat Israël* gaat is voor mij de ene pool: veiligheid voor Israël; de andere: gerechtigheid voor de Palestijnen.

In het jaar 1991 - en daarvoor al - werden we allemaal sterk in beslag genomen door de berichten over de Golfoorlog. Velen - waaronder ook ik - waren diep geschokt door Iraks Scud-aanvallen op Israël. Bovendien draaide mijn hart in mijn lichaam om, telkens als ik Arafats ontmoeting met en omhelzen van Saddam Hoessein zag; dat beeld van die omhelzing werd ons vele malen getoond.

Ten dele om lucht te geven aan eigen gevoelens van frustratie ben ik toen eerst naar een joodse vriend in Amsterdam gegaan en een dag later naar mevrouw Leila Shahid, vandaag aan de dag de vertegenwoordigster van de PLO in Den Haag. Aan beiden wilde ik zeggen hoe ik me voelde over de situatie. Het beste is om in zo'n geval precies je mening te zeggen, ook al gaat het om twee zeer verschillende mensen. Als je begint te jokken, dan moet je immers onthouden wát je precies gejokt hebt.

Tegen beiden heb ik gezegd: “Die aanvallen met Scud-raketten zijn afschuwelijk en ik sta achter het besluit van onze regering om een batterij *Patriots* (afweerraketten) te sturen. In principe zou ik bereid zijn om als vrijwilliger mee te gaan naar Israël, maar mijn leeftijd laat het niet meer toe en ook ben ik een onhandig mens” (daarbij dacht ik met een glimlach terug aan de eerder beschreven, mislukte poging tijdens de tweede wereldoorlog, om met een vuurwapen te leren omgaan; zie op p. 98).

274

Ten tweede: “De keus van vele Palestijnen en van Arafat voor Irak is verwerpelijke en op geen enkele manier te verontschuldigen”.

Ten derde: “Helaas heeft Israël, bij monde van zijn minister-president Sjamir, geweigerd om op het punt van teruggave van het in 1967 veroverde gebied ook maar één enkele concessie te doen. De gerechtvaardigde vraag naar zelfbeschikking - waar ieder volk toch recht op heeft - werd van de hand gewezen; het is daarom niet te excuseren maar wel te begrijpen, dat de Palestijnen hierover verbitterd zijn en dat velen van hen helaas de kant van Irak kozen”.

Die bezoeken heb ik gebracht en vervolgens het een en ander nog eens op papier gezet in de vorm van een artikel, *'Elkaar oprecht in de ogen kijken...'* (CW, 15 februari 1991). Dat artikel heb ik toegestuurd zowel aan mijn vriend in Amsterdam als aan mevrouw Shahid in Den Haag. Aan het eind ervan citeer ik een gezegde, dat aangeeft wanneer - volgens de joodse opvatting - de nacht is overgegaan in de dag:

“Hoe donker mag het wezen? Hoe licht moet het zijn? Men zei: 'Wanneer je het onderscheid kunt zien tussen een witte en een hemelsblauwe draad.' Een ander zei: 'Wanneer je het gelaat van je medemens herkent, dán is de nacht voorbij!’”

Wanneer Jood en Palestijn elkaars gelaat herkennen als dat van de medemens, dán zal de nacht voorbij zijn.

Mordechai Vanunu

Van datgene wat me de laatste jaren bezighield, springt nog een ander onderwerp er uit en daarover wil ik graag iets vertellen.

Mordechai Vanunu is de Israëlsche atoomtechnicus, die bijzonderheden over Isaëls atoomwapens onthulde in een Engelse krant. Hij werd daarop door Israëlsche geheime agenten eerst uit Engeland naar Italië gelokt en toen ontvoerd en naar Israël overgebracht.

Daar stond hij terecht achter gesloten deuren. Hij werd, na maandenlange opsluiting in een isoleercel met de tv-camera en de lampen dag en nacht aan, veroordeeld tot achttien jaar gevangenisstraf. Nog steeds zit hij in een isoleercel, in de gevangenis te Asjkelon.

Tijdens een bezoek aan Israël heb ik een aantal mensen die Vanunu kenden - waaronder zijn advocaat - ontmoet en daarna een aantal artikelen over hem geschreven. Iemand vroeg me: "Je voelt je kennelijk sterk bij Vanunu en zijn lot betrokken. Waarom?"

Ten eerste uiteraard vanwege de zaak waarvoor hij terecht staat. De aanwezigheid van atoomwapens in het Midden Oosten zou voor ons allen een nachtmerrie moeten zijn. Indertijd heb ik betoogd (Trouw, 31.3.1988), dat dit niet alleen geldt indien bijv. Irak in het bezit van de atoombom zou zijn, maar ook wat betreft Israël's arsenaal aan atoomwapens.

275

Ten tweede boeit de *persoon* Vanunu me ten zeerste, omdat hij iemand is die de consequenties trok uit wat hij zag als zijn persoonlijke verantwoordelijkheid.

In een brief aan een vriend noemt hij zichzelf "een gewone jongen" en inderdaad was hij niet meer dan een (atoom)technicus. Toch bleek deze "gewone jongen" niet machteloos, omdat hij bereid was om te handelen naar zijn overtuiging en om daarvoor een hoge prijs te betalen. Vanunu schreef. "Zelfs nu, in deze onmenselijke gevangenisituatie, voel ik me goed, want ik ben ervan overtuigd dat ik mijn plicht deed en de stem van mijn geweten volgde".

Wij allen menen van tijd tot tijd dat we machteloos zijn en dat, als er iets dient te gebeuren, een ander dan maar het voortouw moet nemen. Vanunu schreef. "Deze schroef is onderdeel van een bom. Die schroef ben ik. Waarom heb ik dat niet gezien en waarom gaan anderen door met het monteren? (...) Sta op, roep, maak dit het volk bekend (...) Als je dat niet doet gaan we naar de afgrond, een sjoa (holocaust). Jij en jij alleen houdt het stuur en je ziet de afgrond".

Een derde reden is: kort voor Vanunu zijn onthullingen deed, heeft hij een soort zoektocht naar geestelijke waarden gemaakt door Azië. Hij arriveerde vervolgens in Australië, ging daar een kerk binnen, kwam onder de indruk van de verkondiging en liet zich tenslotte dopen.

Vanunu is christen geworden, en hij leest - behalve het Oude - ook het Nieuwe Testament. Nu is dat voor mij op zichzelf geen reden om voor iemand op te komen. Het gaat om de daden, en dan mag iemand wat mij betreft overigens een mormoon of een eskimo zijn.

Maar helaas is het feit dat Vanunu christen werd voor velen in Israël - die om bovengenoemde twee redenen zijn bondgenoten zouden moeten zijn - een reden om desondanks niet voor hem op te komen. Ook daarom - zo vind ik - mag hij aanspraak maken op onze steun; niet dus vanwege het feit op zichzelf dat hij christen werd.

Een mens is niet machteloos, dat liet Vanunu ons zien. Toch voel ik me onmachtig, want wat kun je doen voor een man als Vanunu? Eens per maand stuur ik hem een prentbriefkaart. Het is mijn voornemen, dat vol te houden zo lang ik leef; en zo lang hij leeft en gevangen zit. Het is me niet bekend, of die prentbriefkaart hem bereikt. Zo ja, dan is het voor hem een teken, dat hij niet vergeten wordt; maar ook indien niet, dan nog is zoiets niet zinloos. Want in ieder geval helpt het mij, om hem niet te vergeten.

276

Tot slot

Het is prettig om nu als vrijwilliger wat hand- en spandiensten te kunnen verrichten in het pastoraat. Het geregeld voorgaan in een kerkdienst is nuttig - in ieder geval voor de stand van mijn eigen geestelijk leven.

Met verbazing constateer ik, dat op een zeker moment in je leven de vraag of er genoeg geld is, wegvalt. In onze jeugd leefden we met de angst, dat onze zaak nog wel eens failliet zou kunnen gaan. Later was er een (op)groeiend gezin, het aflossen van een hypotheek enz. Nu denk ik: geld heeft voor mij een groter rol gespeeld dan achteraf noodzakelijk bleek.

Maar hoe dan ook: de tijd van zorg om geld is nu voorbij want je kinderen hebben hun weg gevonden, je pensioen wordt op tijd betaald en de realiteit dat het leven eindig is komt je steeds helderder voor ogen te staan. Het belang van geld wordt dus als vanzelf kleiner, al gaat het me nog steeds niet gemakkelijk af om het echt over de balk te gooien.

Iedereen krijgt in zijn of haar leven een portie aan vreugde en een portie aan verdriet. Merkwaardigerwijs ligt het één veel dichterbij het ander dan je vroeger besefte.

Toen ik predikant was geworden en begon te preken, liep er als een rode draad door mijn meeste preken het thema: "We moeten het evangelie uitdragen". Een prima thema, vooral ook omdat meer openheid van de gemeente naar de omliggende wereld er vaak toe leidt dat men gaat ontdekken: "Ik moet een deel van mijn eigen standpunten herzien." Maar goed, dat was mijn thema en ik was me er toen niet eens van bewust hoezeer dat in al mijn preken opdook; wat voor tekst ik ook koos, dit element kwam steeds boven dobberen. Later verschoof het thema - en dat gaat dan zonder dat je het zelf eerst merkt - naar: "We moeten gerechtigheid doen, met name jegens de ellendige, die in de bijbel een streepje voor heeft". De laatste tijd is het thema zo ongeveer: "De kerk is een troep, maar toch hoor ik erbij".

Toen we in Tiberias woonden, heb ik vaak aan groepen bezoekende toeristen iets verteld over mijn werk. Niet zelden was er dan iemand die vroeg: "Is Uw leven en werken in dit land niet erg moeilijk?"

Je staat dan voor een dilemma: "Erg moeilijk" zou veel te dramatisch geklonken hebben, terwijl daarentegen de bewering dat het gemakkelijk was ten eerste onjuist zou zijn geweest en ten tweede de vragensteller teleurgesteld zou hebben. Mijn antwoord was daarom: "Mijn leven is niet altijd gemakkelijk, maar nooit saai!"

Merkwaardigerwijs is deze uitspraak nog steeds van kracht. Dat stemt tot dankbaarheid.

277

GEbruikte afkortingen

CCJP	Committee on the Church and the Jewish People (Comité voor de kerk en het joodse volk).
CW	Centraal Weekblad.
IB	Intern beraad in verband met de relatie tussen Kerk en Israël (zie literatuurlijst).
IJCIC	Internationaal Joods Comité voor Interreligieuze Consultaties.
J&E	Jeugd en Evangelie.
iv	Jongelingsvereniging.
KI>T	Klinisch Pastorale Training.
LO	Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers.
MECC	Middle East Council of Churches (Raad van Kerken in het Midden Oosten).
NIW	Nieuw Israëlisch Weekblad.
NKJ	De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945 (zie literatuurlijst).
pb	Persoonsbewijs.
Sipo	Sicherheitspolizei.
SIZ	Sectie internationale zaken van de Raad van Kerken in Nederland.
UCCI	United Christian Council in Israel (Verenigde Christelijke Raad in Israël).

278

LITERATUURLIJST

Naim Stifan Ateek, *Recht en gerechtigheid* - Een Palestijnse bevrijdingstheologie. 's-Gravenhage, 1989.

Alcalay, O., 175	Ateek, N.S., 200
Allon, Y., 226	Athanasius, 144
Appleton, G., 216, 225, 235	Avneri, U., 260, 264
Arafat, J., 222, 257, 268, 274, 275	
Arnon, J., 264	Baas, J., 138
Assad, Haféz al-, 259	Baerends (fam.), 34

Max Brod, *Heidentum, Christentum, Judentum*. München, 1921.

Elias Chacour, *Kinderen van één vader* - Over de dialoog tussen Palestijnen en Joden. 's-Hertogenbosch, 1987.

Winston Churchill, *De Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam/Brussel, 1980.

E. Flesseman-Van Leer, *Retractatio* (art.). In: "Evangelisch Commentaar", 8 februari 1991.

S. Gerssen, *Modern Zionisme en Christelijke theologie*. Kampen, 1978.

John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest*. Baarn, 1979. In het Engels: *I was a Stranger*. London, 1977.

M. 't Hart, *Een vlucht regenwulpen*. Amsterdam, 1978.

Rolf Hochhuth, *Der Stellvertreter*. Frankfurt a. Main, 1963 (achtste druk).

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Populaire editie. Den Haag, 1969-1991.

J. L. Koole, *Verhaal en feit in het Oude Testament* (in de serie: Cahiers voor de gemeente). Kampen, z.j.

Benny Morris, *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*. Cambridge, 1987.

Nieuwsbrief van, SIVMO (Steuncomité Israëlsche Vredesgroepen en Mensenrechten-organisaties), Postbus 15823, 1001 NE Amsterdam.

Johan M. Snoek, *The Grey Book* - A Collection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews Issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders During Hitler's Rule. Assen, 1969.

J.M. Snoek, *De Wereldraad van kerken en Israël*; brochure in de serie "Verkenning en Bezinning", Kampen, maart 1974.

J.M. Snoek, *De Wereldraad van Kerken, Israël en de Palestijnen* (art.). idem: *De Raad van Kerken in Nederland* (art.).

Beide in: J.W.H. Blaauw e.a., *Geen plek om het hoofd neer te leggen*. Baarn, 1983.

J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* - De protesten bij Seyss-Inquart, Hulp aan joodse onderduikers, De motieven voor hulpverlening, Kampen, 1990.

J. Verkuyel en J.M. Snoek, *Intern beraad in verband met de relatie tussen Kerk en Israël*. Kampen, 1988.

279

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

(Namen van familieleden zijn niet opgenomen.)

Barakat, D., 214, 230	Ben Chorin, S., 179
Baker, K., 214	Bensink, J., 115
Bartels, 90	Bergema, H., 157-159
Barth, K., 222	Berkhof, H., 141, 217
Barth, M., 222	Berkouwer, G.C., 144
Begin, M., 257, 267	Bernhard (prins), 51-52, 206

Beuningen-Fentener van
 Vlissingen, E. van, 87
 Bezek, M., 172
 Bezek, S., 172-173
 Blake, E.C., 211-213
 Blauw, J., 112
 Blok, H.W., 85
 Blokland, A., 83, 88-89
 Blokland, familie, 81, 83, 84, 86, 88, 89
 Blij, C., 58, 109
 Boelema, B.A., 31
 Boertien, M., 168, 169
 Boes, J., 82
 Bogaard, J. (oom Hannes)
 67,85
 Both, H.L., 32
 Bouman, J., 228
 Boven, C.F., 135
 Boven, G., 148, 149
 Boven, E.H.J. ("Nico"), 77, 95,98, 135
 Brauns, C., 53, 97, 102
 Brink, W. van den, 53
 Brod, M., 182, 183
 Brouwer, C., 70
 Brouwer, M.A., 141
 Buskes, J.J., 36

 Carbonare, J., 213, 224, 225
 Cats, J., 33
 Chacour, E., 218, 235, 256
 Chardon, C., 85, 91, 92
 Chardon, C.M., 92
 Christiansen, F.C., 72
 Churchill, W.S., 108, 186
 Cohen, B. en E., 71, 72
 Cohen, P., 230
 Colijn, H., 33
 Cotelette, 86, 101

 Dayan, M., 193, 228
 Dekker, (fam.) den, 120
 Dersignie, F., 84
 Deurloo, K.A., 257

 Doolaard, A. den, 51
 Driessen, E.J.H., 51, 73, 97

 Dudai, Z., 172
 Duuren, K. van, 76, 82, 84, 91
 98, 116
 Duuren, L. van, 76, 91, 98
 Duyl, G. van, 36
 Duys (familie), 36, 78
 Dijk, D. van, 136

 Eban, A., 228
 Ee, J. van, 138
 Eichmann, A., 132
 Esjkol, L., 193
 Eyck, van, 56

 Flesseman-van Leer, E., 219,
 222, 223, 228, 229, 244

 Gans (mevrouw), 65
 Gastelaars, A., 30
 Gerbrandy, P.S., 51
 Gerbrandy, S., 141
 Gerssen, S., 271
 Geurtsen, Th., 78, 101
 Ghaly, B., 262, 263
 Ginkel, L.A.C. van, 138
 Gjerding, A., 203, 204, 215
 Globach, H., 83, 86
 Goren, S., 193, 227, 228
 Grolle, J.H., 164
 Grosheide, F.W., 138, 141, 144

 Habib, G., 219, 220, 226, 235
 Hackett, J.W., 111, 112, 114,
 115, 117, 121, 122, 143, 157
 Hall, van, 106
 Hannsen, G., 141
 't Hart, M., 27
 Have, F. van der, 78, 92, 93, 121, 123
 Have-Jochemsen, C.T. van der, 92,93
 Herzberg, A.J., 265

 Heuvel, A.H. van den, 210, 265
 Hitler, A., 42, 61, 78
 Hochhuth, R., 174
 Hoessein, S., 274
 Houten, K. van, 92, 98, 105
 Houten-Chardon, M.P. van, 92

 Irene (prinses), 51

 Jansen, J.G.B., 273
 Jansen, M. (Ries), 84, 118, 121,
 127, 131, 132
 Jong, L. de, 107
 Jonge, A. de, 172, 178
 Jongepier (wachtwoord), 79, 85
 Juliana (prinses), 61, 70, 72
 Jurriëns (echtbaar), 149

 Kafka, F., 182
 Karsch, J., 47
 Keuning, C., 105
 Khodr, G., 217,222
 Khoury, E., 259
 Khoury, G., 264, 265, 266, 267
 Kidron, M., 226
 Kirschen, S., 107
 Kissinger, H., 226, 228
 Klaassen, G., 58, 73, 96, 97
 Kleef, G. van, 258
 Klompé,M.A.M., 244,265
 Koers, J., 23, 24, 58
 Kok (dames), 46
 Koole, J.L., 206
 Kragt, D., 122
 Kremers, H., 189
 Kroon, K.Fl., 199, 257
 Kuyper, A., 18

 Laan, J. van der, 27
 Lanser, J., 116
 Lettink, H.W., 123
 Loez, K., 175
 Luther, M., 33

 Mak, C.G., 246
 Mans, D.B., 53
 Margriet (prinses), 70
 Marx, K., 141
 Meischke, W.K., 78, 79, 128
 Meulen, D. van der, 159
 Meijer, I., 273
 Minnema, L., 141
 Montgomery, B.L., 61
 Morris, B., 161, 162
 Mulder, D.C., 265, 266
 Mulia, D., 130

 Nasser, G.A., 190, 194
 Nauta, T., 85, 86, 101
 Nero (keizer), 54
 Nidal, A., 264
 Niilus, L.J., 226, 228, 256

 Os, H. van, 81, 85

 Patijn, C., 244, 245
 Paulus VI (paus), 201, 202, 211
 Peelen, J., 47
 Peled, M., 264
 Perath, M., 176
 Peres, S., 257, 264, 265
 Pilon, J., 161, 163, 170, 186,
 187, 188
 Plaatsman, A., 138
 Plaisir, A., 121
 Pluim, J., 34
 Post, J., 65, 98
 Potter, P.A., 211, 216, 225, 228
 Proosdij,A.C.G.van, 88,89,90
 Pruys, G., 95

 Randwijk, H.M. van, 81
 Rauter, H.A., 121
 Reitsma, R., 142
 Riegner, G.H., 214, 216, 219,
 220, 224, 225, 230
 Rodrigues Pereira, H., 270
 Roest, J., 35, 39

Roos, C.B., 258
 Rothuizen, J., 72
 Rijk, C., 215, 219

Safran, A., 227
 Salah, P., 259
 Samartha, S., 216, 231
 Sartawi, I., 264
 Sayigh (ds.), 162
 Schakel, MW., 84, 86
 Schegget, G.H. ter, 257
 Schilder, K., 19, 20, 135
 Schneider, P., 174, 204
 Schoeps, H.J., 273
 Schreuder, J.C., 242, 247
 Schuppen, J. van, 90, 93
 Schurer, F., 36
 Scott, D., 166, 167
 Scott, W.G., 163, 166, 167, 241
 Scott, T.J., 166, 167
 Scrima, A., 228
 Seyss-Inquart, A., 49
 Seyffardt, H.A., 70, 71
 Shahid, L., 274, 275
 Siegman, H., 270
 Sikkel, C.J., 153
 Sjachak, I., 214
 Sjamir, I., 267, 275
 Sjazar (miss), 260
 Sjenoeda (paus), 261
 Slob (boer), 84, 87, 89
 Slomp, F., 76, 93, 94, 129
 Smeenk, B.D., 79, 80, 101, 102, 106, 108, 129, 138, 140, 143, 157
 Smit, J., 240
 Soekarno, 130, 257, 266
 Spreij, J., 127, 137

Stalin, J., 42
 Steenbergen, gebroeders E. en M. van, 121, 131
 Steller, G., 178
 Stockmann, B.L.J., 78

Streefland, A., 121
 Suurmond, P.B., 138
 van Swaay, A., 133

Tal, U., 174, 176
 Tawil, R., 260
 Taylor, J., 228, 231
 Thomas, M.M., 221
 Toffance, D.W., 162, 163
 Toffance, H.W., 162
 Tsetsis, G., 233, 234
 Tutu, D., 221

Valkhoff, R., 150
 Vanunu, M., 275, 276
 Veenhof, C., 37
 Veerman, L., 274
 Veldhuizen, van (echtpaar), 87
 Veldhuizen, C. van, 81, 87
 Veldhuizen, E. van, 91, 97
 Veldhuizen, G. van, 87
 Verburg, P.A., 78, 84
 Vergouwen, B., 76
 Verkuyl, J., 270
 Vischer, L., 216, 217, 228, 230
 Visser, O., 101
 Visser 't fl ooft, W. A., 211, 212, 214, 245
 Vonkenberg, E.J.E.G., 88
 Voolen, E. van, 270

Wachter, C. von, 223
 Walker, B., 163, 170
 Walraven. C. van, 170, 171, 172, 187, 208
 Wassenaar, K., 150, 152
 Werblowsky, R.J.Z., 174, 188
 Wessels, A., 244, 257
 Westerouen van Meeteren, G.S., 247
 Wilhelmina (koningin), 51, 53, 61, 105
 Willebrands, J., 176, 244
 Willem 111 (stadhouder), 46

Winkelman, H.G., 46
 Woodhead, B., 167, 178
 Woudenberg, J., 84

Zee, W.R. van der, 258, 265
 Zents, J.Th., 133
 Zilverberg, S., 176
 Zwaan, L. van der, 58
 Zwarts, E., 95
 Zijlstra, W., 247